MUZAFFER İLHAN
ERDOST

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MÜLKİYET İLİŞKİLERİ

'ASYA BİÇİMİ VE FEODALİZM

ONUR
YAYINLARI

BİRİNCİ BASKI : HAZİRAN 1984
İKİNCİ BASKI : ŞUBAT 1989

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MÜLKİYET İLİŞKİLERİ

ASYA BİÇİMİ VE FEODALİZM

MUZAFFER İLHAN ERDOST

DİZGİ VE BASKI
ORUN MATBAASI
ANKARA

İÇİ

7 İkinci Baskı İçin
10 Sunuç İçin (Birinci Baskıya Önsöz)

BİR
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MÜLKİYET İLİŞKİLERİ
14 — 123

14 Giriş
17 1. Toprak Mülkiyet Biçimleri Açısından Uç Beyliğini Etkileyen Etmenler
19 2. İlk Osmanlı Padişahlarının Selçuklu Devletinden Devraldığı İki Mülkiyet Biçimi: Devlet Mülkiyeti ve Özel Mülkiyet
25 3. İlk Osmanlı Beylerinin Mülk Toprakları
27 4. Mülkiyet Biçimi Açısından Sipahi Tımarı ve Mülk Timar
35 5. Toprağın Devlet Mülkiyeti ve Özel Mülkiyet Açısından Malikâne ve Malikâne-Divanî Sistemi
38 6. Köy Topluluğunun Ortaklaşa Mülkü Topraklar
40 7. Ödenmemiş Artı-Emeğin Yasal Olarak Belirlenmesi
45 8. Bağımlılık Açısından Reaya
48 9. Yedi Kulluk ya da Şahsî-Hizmet ve Angaryalar ve Bunların Nakdî Ödemeye Çevrilmesi
55 10. Merkezî Feodal Devlet ve Alt-Feodaller
66 11. Farklılaşmış Kent ve Esnaf-Zanaatçı Loncaları
73 12. Tefeci ve Tüccar Sermayesi
86 13. Timar Sisteminin Çözülmesi ve Serfliğin Kalkma Süreci
92 14. Timar Sisteminin Yerini İltizam Sisteminin Alması
98 15. Dünya Ticareti ve İmparatorlukta Ticaret Sermayesi
107 16. Değerli Maden Darlığının Doğurduğu Sorunlar ve Değerli Maden Kaybı
110 17. İç Pazarın Yabancı Sermaye Tarafından Yaratılması
116 18. 1838 Ticaret Anlaşmasının Sonuçları
119 19. Galata Tefecisinden Tefeci Devletlere
122 Nokta Yerine

İKİ
TİMAR SİSTEMİ VE SONUÇLARI
124 — 154

124 A) İmparatorlukta Toprak Mülkiyet Biçimleri ve İşletme Biçimi
125 B) Askerî-Feodal Örgütlenme
129 C) Sipahi Tımarların Çözülüşü ve Sonuçları
139 D) Mülk Timarların Aldığı Yeni Biçimler
144 E) Yurtluk ve Ocaklık Timarlar, Aşiretlerin Yapısı
148 F) Vakıf Topraklar ya da Dinsel Zümre Mülkiyeti ve Sonuçları
151 Bazı Sonuçlar

ÜÇ
ASYA BİÇİMİ VE FEODALİZM
155 — 171

DÖRT
ASYA BİÇİMİ
172 — 226

172 Sunuş
177 1. İlkel Biçimlenmeden İkinci Biçimlenmeye (Kölelik ve Serfliğe) Geçiş Açısından Olarak Tarım Komünü
180 2. Tarım Komünlerinin Farklı Biçimleri; Asya, Antik, Cermen
183 3. Asya Biçiminde Toprak Mülkiyeti
187 4. Kent ya da Kent ile Kırın Farklılaşmamış Birliği veya Meta Değişimine Dayanmayan İşbölümü
192 5. Yeniden-Üretim ve Yeniden-Üretimin Aynı Boyutlarda Yinelenmesi
198 6. Ödenmemiş Artı-Emeğin Sınırları ve Servet Farklılaşması
208 7. Sermayenin İlkel Birikiminin Onkoşulları
212 8. Tefeci ve Ticaret Sermayesi ve Para-Servet Birikimi
217 9. Köylü Ailesinin Tarım ve Ev Ekonomisi Faaliyetlerinin Birliğinin Parçalanması ve İç Pazarın Yaratılması
220 10. Asya Biçiminin, Dünya Pazarının Etkisiyle Parçalanması

İKİNCİ BASKI İÇİN

BU kitabın ikinci baskısında bazı değişiklikler yaptım. Birinci baskıda yeralan "Toprak Reformunun Ülkemizin Toplumsal, Ekonomik vc Siyasal Yapısındaki Yeri" adlı yazımı çıkardım. Buna karşılık, birinci baskıda bulunmayan "Asya Biçimi ve Feodalizm" adıyla sunduğum bir metni bu baskıya aldım. Bu metnin, **Türkiye Defteri** için, 1974'te, benimle yapılmış bir konuşmanın ilk kısmı olduğunu ayrıca belirteyim. İki baskıyla karşılaştırıldığında görüleceği gibi, yazıların sırasını da değiştirdim. Böylece, bu baskıda, kitabın başlığı ile içeriği, daha da bütünleşmiş oldu.

TÜRKİYE'de kimi tür "marksist"lerin tipik bir özelliği var: fantezi üretmek. Bu, kuşkusuz, marksizmin iyi özümsenmemiş olmasından kaynaklanır. Daha açık söylemek gerekirse, hem mark-

sizmi özümsememiş olan, hem de iyi bildiğini sananların, kendi boşluğunu büyüklenme yöntemleriyle örtmek özlemlerinden kaynaklanır bu. Okur bunun tipik temsilcilerini, asya üretim biçimi tartışmaları başlamadan önce de bulabilirdi, bugün de bulmakta güçlük çekmiyor.

Bilimsel sosyalizmin klasiklerinin bir hay-huy içersinde yayınlanmaya başlandığı sırada, ama özellikle Marx'ın asya biçimi konusuna değinen metinleri yayınlanmadan önce, o zamanki söylemiyle ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) coşkulu biçimde gündeme geldi.

Türkiye'nin, Batıdan geride kalmış olmasının nedeni, İmparatorlukta üretim ilişkisinin asya biçimiyle örtüşen bir üretim biçimi olmasıyla açıklandı. Geride kalmış olmamızın o "sihirli" kalıbı, ensonu bulgulanmıştı. Kendine yeterli birimlerden oluşan asya biçimi, çözülmeye ve gelişmeye karşı direngen ve bu anlamda, kendisini içten çözecek ve daha üst bir üretim ilişkisine evrimleştirecek iç dinamizmden yoksun olduğu için. İmparatorlukta da kapitalizme geçilememiş, ve Cumhuriyet böyle bir gecikmeyi yansıtan temel üzerinde oluşmuştu.

Eh, "bürokrasi"nin egemenliği konusunda da aym tahlile koşut formülsel çözümler üretiliverdi. Ekonomik bakımdan birbirinin benzeri, birbirinden yalıtık, birbirinden kopuk, "ilkel komünist" ya da "toprağın ortaklaşa mülkiyeti"ne dayanan küçük (köy) toplulukları arasında ortak birliği gerçekleştiren devletin "despot" özelliği -ki Engels, genellikle örneğini Asya steplerinden verir-, köy topluluklarının, "ilkel komünist" olmadığı ya da işlediği toprağın ortaklaşa mülkiyetine sahip olmadığı İmparatorlukta ve Türkiye'de, "despot devlet" ve "egemen bürokrasi" açıklamalarına teorik temel yapıldı.

Nedense, fanteziler, daha çekici ve büyüleyici oluyor. Ama o denli de geçici. Gerek İmparatorluğu, gerek Cumhuriyet dönemini, asya biçimi, despot devlet olarak çözümleyen yaklaşımlar çürüyünce, bu tür konular da, "fantezi" olmaktan çıktı; ama bunun yanısıra, ilgi konusu olmaktan da, araştırma ve öğrenme konusu olmaktan da önemli ölçüde çıkıverdi.

Şu kesin ki, asya biçimi tartışması, bir fantezi olarak başlasa da, yararlı oldu. Bir kere üretim ilişkilerini tartışmak, bu konudaki bilgileri geliştirmek yolunu açtı. İkincisi, mülkiyetin en eski ve en modern biçimlerinin içiçe geçtiği ve o denli karmaşık biçimler içeren toprak mülkiyetinin bütün varyantlarını

araştırmak, öğrenmek olanağı sağladı. Üçüncüsü, kendi tarihimizin derinliğini oluşturan Osmanlı İmparatorluğunda, Anadolu Beyliklerinde ve Anadolu Selçuklu Devletinde mülkiyetin niteliğini ve mülkiyet ilişkilerini irdelememize ve tartışmamıza yolaçtı. Bunlar birbirinden önemli ve güzel şeyler. Ama şimdi nerdeyse hepsi unutuldu. Güncel anlamda da, tarımla, toprak mülkiyet biçimleriyle, toprak rantıyla ve toplumsal değişme ve büyümeyle ortaya çıkan arsa rantlarıyla hiç kimse ilgilenmez oldu.

Hiç kimse derken, değerli kimi kitaplar, yazılar yazıldığını yadsımış olduğumu duyumsuyorum. Benim belirtmek istediğim, ilerici ve devrimci devinim içersinde bu konuların tartışma dışı kalmış olmasıdır. Kimi kitaplar, kimi çeviri kitaplar, bu kitaplarda yeralan önsözler, başlangıçtakilerden daha değerli, tutarlı çalışmalar olmasına karşın, ne eski coşkulu ilgiyi buldu, ne tanıtıldı, ne de tartışıldı. Bu anlamda ilgilenilmedi.

İlgiyi yeniden uyandırmak gibi bir düş içinde değilim. Bu tür yaygın ilgilerin, bugün de fantezileri izlediği görüşündeyim ve ben fanteziyi kimi edebiyat yazılarım dışında, hiç sevmedim.

Amacım, konunun önemini belirtmek, ve bu konuya eğilmek isteyenleri, benim başladığım yerden başlamak gibi bir zorluktan kurtarmak. Umarım yararı olur.

Eylül 1988 ,Ankara

SUNUŞ İÇİN

[BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ]

BU kitapta yer alan yazılar, 1978 yılında yazıldı ve aynı yıl içersinde yayınlandı. Şu var ki, yazıları bir kitapta toplarken, bir bütün olarak gözden geçirdiğim gibi, kimi bölümlerini de yeniden yazdım.

İlk iki yazı ("Asya Biçimi" ve "Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri"), **Yeni Ülke**'de (n° 2) yayınlanan bir yazımın ("Asya Üretim Biçimi ve Kapitalist Üretime Geçiş Koşulları ve Osmanlı İmparatorluğunda Üretim İlişkilerinin Feodal Niteliği ve Sonuçları") bağımsız iki yazıya dönüştürülmüş biçimidir.

Üçüncü yazı ("İmparatorluktan Cumhuriyete Devreden Toprak Mülkiyet Biçimleri veya Timar Sistemi ve Sonuçları"), gene **Yeni Ülke**'de (n° 4) yayınlanan bir yazımın ("İmparatorluktan Cumhuriyete Devreden Toprak Mülkiyet Biçimleri") gözden geçirilmiş biçimidir ve adı, içeriğine uygun olarak genişletilmiştir.

Dördüncü yazı ise, 1978'de Harita Mühendisleri Odası tarafından düzenlenen Toprak Reformu Kongresine sunduğum metnin ikinci yarısını içermektedir. İlk yarısı, İmparatorluktan Cumhuriyete devreden toprak mülkiyet biçimleriyle ilgili olduğu ve bu konu, bir önceki yazıda işlendiği için, buraya alınmamıştır.

OKURUN, bu yazıları, dergide çıkan biçimleriyle okuduktan sonra da, açıklığa kavuşturamadığı bazı noktaları, özellikle de asya biçimi toprak mülkiyeti ile Osmanlı İmparatorluğundaki toprak mülkiyeti arasındaki farkı açıklamam isteğiyle bana kadar geldiğini belirteyim. Bu konu yazıların içersinde açıklanmış bulunmakla birlikte, burada, kısaca özetleyeyim:

Asya biçiminde, devletin başı, yani hükümdar, toprağın ismi sahibidir; toprağın gerçek sahibi ise topluluktur. Köy toplulukları, kendi işledikleri toprakların ortaklaşa (komünal) sahibidir. Toprak, ayrı ayrı her topluluğun ortaklaşa mülküdür, ama tasarruf özeldir. Asya biçiminde özel mülk toprak yoktur, bir başka anlatımla, toprağın özel mülkiyeti oluşmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda ise, devlet mülkü (miri mülk) toprak ile özel mülk toprak yanyanadır. Devlet, miri mülk toprağın gerçek sahibi durumundadır. Köy toplulukları (veya doğrudan üretici köylü/reaya) işlediği toprağın ortaklaşa da olsa sahibi değildir; işlediği toprağın daimi ve ırsi tasarruf hakkına sahiptir. Miri mülk topraklarda (sipahi timarlarmda) olduğu gibi özel mülk topraklarda (mülk timarlarda) da, reaya, yalnızca, işlediği toprağın daimi ve ırsi kiracısı durumundadır.

Devlet mülkü toprağın mülkiyet açısından niteliğini, "devlet"in niteliği belirler. Askeri-feodal devlet olarak İmparatorlukta, devlete ait toprak, alt-kast reayadan ayrı olarak, üst-kast olan askeri sınıfın mülkü sayılmak gerekir, ve bu nedenle de, rant, askeri olan sınıf tarafından maledinilmektedir.

Devletin başının toprağın ismi sahibi olması ile devletin (miri) toprağın gerçek sahibi olması, birbirinden farklı mülkiyet biçimlerini ifade eder. İkincisi, toprağın, köy topluluğunun ortaklaşa mülkü olması ile köylünün toprağın yalnızca daimi ve ırsi tasarruf sahibi olması, birbirinden özünden farklı mülkiyet biçimlerine denk düşer. Üçüncüsü, ilkel toplumun tarım komününe tekabül eden son aşamalarından biri olarak asya biçiminde, henüz toprakta özel mülkiyet oluşmamıştır. İmpara-

torlukta, özel mülk toprakların varlığının yanısıra, özel mülk toprakların vakıf mülklere dönüştürülmesi ya da zoralımla (müsadereyle) devlet mülkü topraklara katılması ya da devlet mülkü topraklardan bağış, satış ve benzeri yollarla özel mülk olarak toprak ayrılması, daha ileri bir üretim ilişkisi aşamasına denk düşer.

Nisan 1984

BİR
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MÜLKİYET İLİŞKİLERİ
(BİR YAKLAŞIM)

GİRİŞ

Osmanlı devletinin kuruluş ve örgütlenişinin ilk çekirdeğini oluşturan uç beyliğinin niteliği konusunda, birbirine karşıt görüşler vardır. Kimi tarihçiler, bu uç beyliğinin göçebe ve yarı-göçebe bir Türkmen aşireti olduğunu, devletin kurucusu Osman Beyin de, bu aşiretin reisi olduğunu ileri sürerler. Bu görüşe karşı olan yazarlardan bazıları, daha sonra, eski dünyanın başlıca iki kıtasını, ve bu iki kıtanın ticaret, uygarlık, nüfus vb. akışını daralan bir yolla birbirine bağlayacak büyük bir imparatorluğu kuracak olan bu çekirdeğin, göçebe ve yarı-göçebelikten çıkmış, daha ileri bir topluluk olması gerektiğini ileri sürerler. Anadolu'ya gelen ve

büyük çoğnluğunu Oğuz Türkmenlerinin oluşturduğu aşiretler, daha başlangıçta, Anadolu'ya yerleşmeleri (ve yerleştirilmeleri) sırasında, Selçuklu devleti tarafından önemli ölçüde parçalanmışlardır, ve Osman Beyin küçük aşiretinin, göçebe ve yarı-göçebe durumunda olsa bile, kurulacak olan devlet aygıtı için gereksindiği kadroları, Selçuklular, İlhanlılar, bazı Anadolu beylikleri ve hatta bazı islâm devletlerinde yetişmiş Türkler arasından bulmuş olmaları o denli olasıdır (Köprülü). Bazı yazarlar ise, daha değişik bir görüş ileri sürüyor: bir uç beyi olan Ertuğrul ve oğlu Osman beyler, bu bölgeye yerleşmiş olan aşiretin reisi değillerdir; onlara, bu uç beyliği, Selçuklu sultanı Alâaddin tarafından, bir ikta ya da malikâne (fief) olarak verilmiştir (Akdağ).

Uç beyliğinde toprağın mülkiyet biçimi konusunda başlıca üç olasılıkla karşı karşıyayız:

Birinci olasılık: Türk göçebelerde ve özellikle Türkmenlerde toprağın ortaklaşa mülkiyeti (O. Turan), bunların, Anadolu'ya geldikten sonra da toprağı, ortaklaşa mülk edinmiş olacaklarını düşündürmektedir. Toprağın ortaklaşa mülkiyeti, göçler ve fetihlerle değişikliğe uğramış olsa gerekir. Sözkonusu olan uç beyliği, tek bir aşiretten ve özellikle (hayvancılığın ağır bastığı) göçebe ve yarı-göçebe bir aşiretten oluşuyorsa, burada da, aşiretin, toprağı (özellikle otlak olan toprakları) ortaklaşa mülk edineceği akla uygun gelmektedir. Bu takdirde uç beyinin, bu aşiret içerisinden, "bir çeşit feodal üstünlüğe" (Engels) sahip bir aileden gelmiş olması, ve aşiretinin ortaklaşa mülkiyetinin (aşiret mülkiyetinin) temsilcisi olarak görünmesi gerekir — ve aynı zamanda, yeni fetihlerle birlikte, aşiretin egemenliği altına aldığı öteki toplulukların, bu aşiretin temsilcisi tarafından mülksüzleştirilmesi de bir zorunluluk olarak

ortaya çıkar.

İkinci olasılık; uç beyini oluşturan topluluğun aşiretlerden oluşması, bu topluluğu oluşturan aşiretlerden birinin ve bu aşiretin önde gelen ailesinin, toplulukların birliğini sağlayacak bir aile olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Ve önde gelen aile başkanının, küçük topluluklar üstündeki, askerî niteliği ağır basan yönetimsel görevinin, ilkel bir soyluluğa dayandığı kadar, mülkiyet bakımından (başta hayvan olmak üzere taşınır mülkiyet bakımından) daha varlıklı bir aile oluşuna, bir çeşit feodal üstünlüğe dayandığı da anlaşılır bir şeydir.

Üçüncü olasılık ise, sultanın, aşiretlerin dışından bir beye, bu uç bölgesini, bir malikâne (yurtluk) ya da ikta olarak vermiş olmasıdır. Malikâne ya da ikta olarak verilmesi halinde bey ile bu uç beyliğini oluşturan topluluk (ya da topluluklar) arasındaki ilişki, doğrudan üreticilerin artı-ürünlerine malikâne ya da ikta sahibi uç beyinin elkoymasını öngörür. Uç beyi, bu aşiret (ya da aşiretler) içersinden, ya da dışardan **görevlendirilmiş** de olsa, burada, artı-ürünün mülk edinilme biçimi değişmeyecektir.

Burada, bizi, bu beyliği oluşturan topluluğun toprak mülkiyet biçiminden çok, bir imparatorluğa doğru büyüyecek olan uç beyliğinin, fethedilen (ya da kendisine katılan) alanlarda bulacağı —kendi özelliklerine göre benimseyeceği ya da değiştireceği— mülkiyet biçimi ilgilendirmektedir. Bu açıdan uç beyliği, çeşitli etkiler alanındadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: 1° Türkmen aşiretlerinin Anadolu'ya gelmeden önce, sahip oldukları mülkiyet biçimi; 2° geldikleri Anadolu'da buldukları —ve özellikle Selçuklu devletinde uygulanmakta olan— mülkiyet biçimi; 3° İslâm toprak hukukunun, uç beyli-

ğini, gerek doğrudan ve gerek Selçuklu örgütlenişini etkilemesi bakımından dolaylı etkilemiş olması; 4° fethedilen alanlarda varolan mülkiyet biçimleri (esas olarak Bizans'tan doğrudan etkilenme ve Bizans'ın Selçuklu devletme etkilerinden dolayı, dolaylı etkilenme). Bu nedenledir ki, uç beyliğinin, bizzat fetihle, kendi toprak mulkıyet biçimi değişikliğe uğrayacağı gibi, bu değişikliğe ugrayan mülkiyet biçiminin alacağı yeni biçimler de, fethedılen alanlarda varolan mülkiyet biçimlerinin benimsenip benimsenmemesine bağlı olacaktır.

1. TOPRAK MÜLKİYET BİÇİMLERİ AÇISINDAN UÇ BEYLİĞİNİ ETKİLEYEN ETMENLER

Osmanlı timarlarını, Bizans pronoyalarının bir taklıdı. hatta bır devamı sayan batılı yazarlara (Deny) karşı. Osmanlı tımarlarının, Selçuklu iktalarından devralındıgı, ve bunun kökeninin Arap islâm âleminde bulundugu görüşü ileri sürülür (Köprülü, ve Köprülü'ye katılan Barkan, İnalcık vb.). Fethedenler ile fethedilenlerin uygarlık düzeylerindeki farklılıklar, farklı bireşimlerle somutlaşır.[1] Türkmen aşiretlerinin, toprak mülkiyet biçimı bakımından kendilerinden daha ileri bir düzeyde bulunan Bizans pronoya (timar) sisteminın büsbütün etkisinde kalmadığını düşünmek, toplumsal vasallara aykırı, öznel duygular taşıyan bir tutum olmak gerekir.

İlk Osmanlı padişahları, devletin örgütlenmesinde, töre ve yasalara (ırksal geleneklere) ve şerî ilkelere (dinsel geleneklere), saf bir biçimde bağlı kalmamışlar, gerek bu iki geleneğin (ırksal ve dinsel geleneklerin) etkisinde kalmışlar, gerek bir uç beyliği olarak kendisinin

1 Bkz. K. Marx-F. Engels, Alman İdeolojisi, s. 120-122.

bir parçası biçiminde ortaya çıktıkları Selçuklu devlet örgütlenmesinin ve savaşım içerisinde bulunduğu Bizans devlet örgütlenmesinin etkisinde kalmışlar, ve yeni devleti, yeni çağa ve kendi özel koşullarına uygun düşen bir örgütlenme üzerinde oluşturmuşlardır. Özellikle devlet ile doğrudan üretici köylü ve alt-feodaller ile doğrudan üretici köylü arasında toprak mülkiyetinin niteliğinden kaynaklanan ilişkiler, Asya göçebe aşiretlerinin töre ve geleneklerinde, yararlanabileceği öğeleri pek bulamazdı. Bu nedenledir ki, toprak mülkiyet biçimleri, kendine özgü farklılıkları ortaya koymakla birlikte, daha çok Selçuklu devletinde biçimlenen —içerisinde Bizans etkisini de taşıdığı— mülkiyetin ve islam toprak hukukunun etkisinde kalmış olmalıdır. İlk Osmanlı beylerinin etkisinde kaldığı islami ilkeler ise, islam toprak hukuku, tefsire (yoruma) dayandığı ve bu yorumlar birbirinden farklı olduğu gibi, fethedilen toprakların halkının dinsel yapısına ve fethin biçimine göre de, devletin buralarda benimsediği mülkiyet biçimleri farklı olmuştur.

İslâm toprak hukuku, fethedilen ülkenin ve fethin özelliklerine göre, yeni mülkiyet biçimlerinin birbirinden farklı olacağını öngörür. Birincisi, fetih sırasında müslümanların elinde bulunan topraklardı ki, bu gibi topraklarm sahiplerinin elinde bırakılması gerekir. İkincisi, zor ve silah yoluyla fethedilerek müslümanların eline geçen topraklardır ki, bu topraklar, ya fatihler arasında paylaşılır, ya müslüman topluluğun ortak çıkarı için alıkonur, ya da bu topraklar, imamın isteğine göre, ya paylaşılır, ya "kafir elinde" mülk olarak bırakılır, ya da müslüman topluluğun çıkarı için alıkonup kiraya verilir. Üçüncüsü, savaşmaksızın, müslümanların isteğini kabul eden müslüman-olmayan ülkelerde, anlaşmaya göre, topraklar, ya eski sahiplerinin elinde kalır, ya da

müslüman topluluğun çıkarı için alıkonarak fetihten onceki doğrudan üreticiye daimî ve ırsî kiracılık ile bırakılır.[2] Toprak hukukunda, islâm düşünürleri. üç biçim düşünmektedirler: "İlk mâlik, muayyen bir vergi ödemek suretiyle yerinde bırakılabilir, yahut onu **beytül-mâl** uzerine alır ve kiraya verir, veyahut da o toprak. ikta olarak verilebilir."[3] Osmanlı beyleri, daha önce Anadolu Selçuklu devletinin yönetiminde bulunan yerleri topraklarına kattığı zaman, genel olarak, buradaki toprak mülkiyet biçimlerini **aynen** korumuş, fethedilen ve müslüman-olmayan topraklarda ise hemen hemen yukardaki üç biçimden birini uygulamış, bu arada, silah arkadaşlarına zengin toprak mülkler vermişlerdir.[4]

2. İLK OSMANLI PADİŞAHLARININ SELÇUKLU DEVLETİNDEN DEVRALDIĞI İKİ MÜLKİYET BİÇİMİ DEVLET MÜLKİYETİ VE ÖZEL MÜLKİYET

Selçuklular zamanında, devlet mülkü olan toprakların yanısıra, sınırlı da olsa, özel toprak mülkiyeti, bir başka deyişle, iki tip toprak mülkiyeti yanyana bulunuyordu. Selçuklularda, özel toprak mülkiyetini de iki farklı biçimde buluyoruz: Biri, bağımsız küçük mülkiyet biçimidir, toprağın sahibi, toprağını dilediği gibi ta-

2 Ömer Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselelerinin Tarihi Esasları", Ülkü, s. XI, s. 342, 343.

3 Prof. Dr. Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, sayı 1, s. 33.

4 Burada islâm toprak hukukunun etkisini izleyebileceğimiz gibi, Bizans İmparatorluğundaki pronoyaların (timar) etkisini de izleyebiliriz. Bizans İmparatorluğunda imparatorun, devlet topraklarından bir kısmını, üzerindeki çiftçilerle birlikte dilediklerine (bu, daha çok askeri göreve bağlı olmuştur) temlik veya vakfetmişlerdir. (Ömer Lütfi Barkan, "Timar", İslâm Ansiklopedisi, s. 294.) İslâmiyette, (belirli bir dönemde) emir, fethedilen toprağın beşte-birini kendine almak ya da silah arkadaşlarına dağıtmak hakkına sahiptir. (Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 31, vb.).

sarruf edebilir, satabilir, vakıf ve hibe edebilir, ipotek ettirebilir, sahibi ölünce varislerine kalır, bunlar esas olarak kent ve kasaba çevrelerindeki bağ, bahçe tarla gibi küçük topraklardır. İkinci tipte özel topraklar ise, Selçuklu sultanlarının, ya satış yoluyla, ya bağış veya hizmet karşılığı olarak, genellikle devlet adamlarına temlik ettikleri köy ve arazilerdir. Örneğin, İzzettin Keykâvus, 657'de, Seferhisar'a bağlı Mogus köyünü Emir İsmail Artuk'a elli sultani altına, ve 660'da Amasya'da İlarslan köyünü Emir Esedüddin bin Yağıbasan'a üç yüz altına satıp temlik etmiştir.[5] Bağış ya da hizmet karşılığı temlik edilen topraklarda olduğu gibi, satışlarda da mülkiyet hakkı tamdır, yani yeni sahipleri, bu toprakları satabilir, vakıf ve hibe edebilir, miras olarak bırakabilir. Nitekim bu köyler, satış yolu ile elden ele geçmiş ya da vakfedilerek vakıf haline gelmiştir. Bağımsız küçük mülk topraklar ile köylerin satış ya da bağış olarak temlik edilmesi arasındaki fark, ikincisinde, toprak üzerinde çalışan reayanın (köylünün) durumunda bir değişikliğin meydana gelmemiş olmasıdır. Mirî mülk halinden özel mülk haline gelen köylerde, toprağı bizzat tasarrufunda bulunduran reayanın, daha önce devlete veya ikta sahibine ödediği rant ve vergiler, bu kez aynen mülk sahibine ödenmektedir.[6] "Mülk sahibi, ... devletin evvelce mirî iken reayaya kanuna göre tanıdığı haklara riayete mecburdur."[7] Bütün hudut, hukuk, muzafatiyle (ekleriyle), tepe ve düzlükleri, sulak ve kır arazisi, ağaçları, haram yerleri, meskenleri, suları ile, yani tam mülk olarak temlik edilen köyün reayası, —ister satış, ister bağış, ister

5 Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku —Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri", **Belleten**, c. XII. sayı 47, s. 564.

6 Osman Turan, "II. İzzettin Keykâvus'a Aid Bir Temlik-nâme", **Zeki Velidi Togan Armağanı**, İstanbul 1950-1955, s. 159.

7 Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", s. 565.

miras yolu ile olsun— sahip değiştirmektedir. Bir başka deyişle, köyün yalnızca toprağı değil, toprakla birlikte toprağa bağlı bulunan reaya da satılmış olmaktadır.

Kent ve kasabaların çevresindeki bağ, bahçe ve tarla gibi genellikle küçük toprakların özel mülkiyeti ile köy topraklarının —reayası ile birlikte— mülkiyeti arasındaki fark, genel olarak, Selçuklu ve Osmanlı iktisat tarihçilerini duraksatmış, köylere ait temliklerin, yeni sahiplerine, bu mülklerini satmak, bağışlamak, miras bırakmak vb. hakkını vermekle birlikte, köylerin, doğrudan üretici köylülerle birlikte satılmış olması, toprağın yeni sahibinin, köylünün ırsen tasarruf hakkını tanımakla yükümlü olması, toprağın yeni sahibinin köylünün vergilerini tahsile mahsus bir satış olduğu, mülkiyetin gene devlete ait bulunduğu yolunda bir görüşe yol açmış, ve buna dayanılarak Selçuklular ile Osmanlılarda serf/servaj olmadığı ileri sürülmüştür.[8] Oysa burada, fark, bağımsız küçük mülkiyet ile feodal mülkiyet arasındaki farktır. Köy topraklarının reayası ile birlikte satılması ya da bağışlanması, mülkiyetin feodal niteliğini ortaya koyan belirleyici özelliğidir. Çünkü, senyörlük arazisinde bulunan doğrudan üretici köylü, toprak sahibine, —kölelikte olduğu gibi kölelik bağı ile değil— **toprak yoluyla (tarikiyle)** bağlıdır. Tarımsal üretimin büyük bir kısmı, aynı köylü işletmelerinde yapılır, toprak sahibinin arazi üzerindeki mülkiyet hakkı, genellikle, iktisadi faaliyetlerin biçimini hiç bir noktadan etkilememektedir. Bu mülkiyet hakkı, köylünün ürettiği ürünün belirli bir kısmını toprak sahibine vermesi ve yılın belirli zamanlarında senyörüne angarya iş görmesi gibi bir yükümlülük biçiminde gerçekleşir.[9] Feodal toprak mülkiyetinde,

8 Bkz: Aynı yazı, s. 564-565.

9 İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, Ankara 1034, s. 155. (Sözcükleri türkçeleştirdiğim için, alıntıyı tırnak içinde vermedim.)

toprak, çıplak olarak değil, **üzerindeki serf ile birlikte** satılır.

Selçuklularda, satış yoluyla, bağış ya da hizmet karşılığı temlik edilen köy ve araziler, temlik koşullarında belirlendiği gibi, satılarak elden ele geçmekte, miras olarak bölünmekte, ipotek ettirilmekte ya da vakfedilmektedir. Örneğin, 700 tarihinde, Alp Arslan bin Mehmed, Amasya'da bulunan Ortaköy'ün dörtte-birini Ebu Bekir bin Ali bin Arabgâh'dan üç bin dirhem gümüşe satın almıştır.[10] 697 (1298) tarihinde Amasya mahkemesinde, Emir Şucaüddin Süleyman, Emir Nâsırüddin Muhammed'den bir yıl vadeyle binbeşyüz sultanî gümüş dirhem borç almış ve buna mukabil, karısı Saliha Hatun'dan vekâletini haiz bulunduğu üç parça çiftlik araziyi ona ipotek etmiştir. Faiz olarak da (bu toprağın bir yıllık mahsul gelirinin dışında) toprağın sekizde-birini alacaklıya hibe olarak vermiştir.[11]

Toprağın özel mülkiyeti konusunda, daha yaygın kanıtları, vakıf toprakların kökeninde bulabiliriz. Vakıf, toprak, bina, para vb. gibi gelir getiren mülkün, mülkiyetinin hapsedilmesidir; mülkiyet hapsedilerek, devletleştirilmesi, satışı, mirasçılar arasında paylaşılması, haczi vb. islâm hukukuna göre olanaksızlaşır ve bu mülkün geliri (rant, faiz vb.) vakfeden tarafından belirlenen hizmetler için harcanır. Hapsolunan mülkiyetin, sahibi tarafından kaldırılabileceği görüşünü ileri sürenler olmuşsa da (Abu Hanifa, Mâlik) vakfolunan şeyin üzerinde vakfedenin mülkiyet hakkının kalmadığı görüşü genellikle benimsenmiştir.[12] Vakıflar, mülkiyet biçimine göre ikiye ayrılmaktadır. Sahih vakıflar (evkafı sahiha) ve sahih ol-

10 Osman Turan, adı geçen yazı, s. 565.

11 Osman Turan, "Selçuklu Türkiye'sinde Fazla Para İkrazına Dair Hukuki Bir Vesika", Belleten, c. XVI, sayı 62, s. 252.

12 Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", s. 32-33.

mayan vakıflar (evkafı gayri sahiha). Sahih vakıflarda, vakfolunan şeyin, vakfedenin **mülkü olması** önkoşuldur. Sahih olarak vakfolunacak şeyin, mülk olması ya da mülk olarak mirî araziden ayrılmış olması gerekir.[13] Selçuklu devletinde karşılaştığımız vakıflar, bize, satış yoluyla, bağış ya da hizmet olarak mirî mülkten ayrılarak temlik edilen toprakların yalnızca "köylünün vergilerini tahsile mahsus" bir "temlik" olmadığını, aynı zamanda, mülkiyet açısından da, devlet mülkünden ayrılarak özel mülkler haline dönüştürüldüğünü açıklamaktadır. Aksi takdirde, vakfedenin, mülkiyeti olmayan bir şeyi vakfetmesi gerekir ki, bu, vakfın özüne aykırı düşer. Nitekim, temlik olunan köylerin birçoğu, yeni sahiplerinin mülkleri olduğu için, vakıf haline getirilmiş, reayanın hukuki durumu ise burada değişmemiştir: "bu köyler, malikleri tarafından vakfedilince yine reayanın durumunda bir değişiklik husule gelmeden vergiler vakıf mütevellisine verilmeye"[14] başlanmıştır.

Toprakların ne ölçüde özel mülk haline geldiği konusunda bir fikir edinebilmek için Selçuk devri vakfiyelerinden birine bakalım: Celâlettin Karatay'ın kervansarayı için yaptığı vakıflar arasında **iki köy,** medresesi için yaptığı vakıflar arasında **üç köy** vardır. Daha sonra, Karatay, "hepsini **satın aldığı**" belirtilen 30 ayrı parça arazisi ile gene **"hepsini satın aldığı"** belirtilen 19 parça arazisini bu vakıflara eklemiştir.[15] Bizim burada dikkatimizi çeken bir başka husus da, vakfa eklenen parça arazilerin sınırlarının, şahıslara ait olanların, devlete (arz-i sultaniye) ait topraklardan çok daha fazla olması,[16] özel mülk toprakların varlığı ile toprak sa-

13 Ali Himmet Berki, **Vakıflar,** İstanbul, s. 17.

14 Osman Turan, "II, İzzettin Keykâvus'a Aid Bir Temiknâme", s 159.

15 Osman Turan, "Selçuk Devri Vakıfyeleri, III, Celalettin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten, c. XII. sayı 45, s. 17 vb.,

tışlarımn oldukça çoğalmış bulunmasıdır.

Sultanlar tarafından satış yoluyla, bağış ve hizmet karşılığı temlik edilen topraklar, mirî mülkten (devlet mülkünden) ayrılmış ve kişilere mülk olarak devredilmiş topraklardır. Devlete ait topraklar ise, genel olarak, askerî hizmet karşılığı, ikta olarak verilmiş topraklardır. İkta sahipleri, kendilerine ikta edilen toprağı tasarrufunda bulunduran doğrudan üreticinin ödemekle yükümlü bulunduğu rant ve vergileri alırlar,[17] ama kendilerine ikta edilen toprağı satamaz, bağışlayamaz, vakfedemezlerdi. Bu anlamda, ikta olunan topraklar, devlet mülkü topraklardır, ve üretici köylü, toprak sahibi olarak devlete ödediği rant ve vergileri, bu kez, toprak sahibinin temsilcisi olarak ikta sahibine ödemekteydi. Daha gelişkin biçimiyle Osmanlı timar sisteminde göreceğimiz gibi, burada da, "ikta yapılan şahıs, **devlete bir şey ödemez.**"[18] Yani, ikta sahibi, bir vergi tahsildarı değildir, artı-ürünü paylaşan bir alt-feodaldir. İkta sahibi ile doğrudan üretici arasındaki ilişkinin niteliğini belirleyen şey, devlet ile doğrudan üretici arasındaki ilişkinin niteliğidir, ve devlet ile üretici arasındaki ilişkinin niteliği feodal olduğu zaman, ikta sahibi ile doğrudan üretici arasında ürünün paylaşılma ya da artı-ürünün mülk edinme biçimi de feodal olacaktır. Nitekim, toprağın, temlik edilerek, devlet mülkünden ayrılması halinde, toprağa tasarruf eden reayanın, dev-

16 49 parça arazinin sınırlarından 75'i mülk, 31'i devlet (arz-ı sultani) ve 9'u vakıftır. Bkz: Aynı yapıt, s. 122-106.

17 "Türkiye Selçuklularında iktaların malî bakımdan muaf olan ve olmayan diye, iki kısma ayrıldığını, muaf olmayanların tekâlîf-i divâniye ve avarız vergileri ödediğini biliyoruz." (Osman Turan, "İkta", İslam Ansiklopedisi, s. 956)

18 Halil İnalcık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 42, (İnalcık'ın, burada, Osmanlı timarlarına değindiğini belirtelim.)

lete ya da ikta sahibine ödediği rant ve vergiler, temlikten sonra mülk sahibine aynen ödemeye devam etmesi, üretim biçiminde ve artı-ürünün mülk edinilme biçiminde, sahip ile üretici arasında bir değişiklik yaratmamakta, yalnızca artı-ürünün **sahibi** değişmektedir. İkta verilmesi halinde de durum aynıdır, reaya, devlete karşı yükümlülüğünü, bu kez ikta sahibine öder, ikta sahibi, (emek ürün ya da para birimindeki) artı-emeği **kendisi** maledinir.

3. İLK OSMANLI BEYLERİNİN MÜLK TOPRAKLARI

İlhanlılar, Anadolu'yu egemenlikleri altına aldıktan ve Selçuklu egemenliği hemen hemen silindikten sonra, Doğu ve Orta Anadolu'da esas olarak askeri örgütlenme ye dayalı ikta sistemi yıkılırken, uçlarda daha bağımsız bir varlık haline gelen "Türkmen beyleri, Selçuklu teşkilât ve müesseselerine dayanan beyliklerini korumuşlardı."[19] İkta sisteminin bozulduğu yerlerde, eski askerî ikta arazisi, Moğol aristokrasisinin **malikâne** toprakları halini almış, Anadolu beyliklerinde ise yaşamaya devam etmiştir[20] Ama burada, ihmal edilmemesi gereken şudur ki, daha önce uç beyi olarak bir alt-feodali, bir ara-feodali oluşturan ikta sahibi, siyasal bağımsızlığına kavuşmasıyla birlikte, birliğin en yüksek beyi olur, ve kendisini, toprakların mutlak sahibi olarak görür. Henüz bir uç beyi olarak anılacak olan Osmanlı beylerinin yaptıkları temlikler, bu bakımdan önem taşır. Örneğin 544 nolu Bolu evkaf defteri, ilk Osmanlı padişahlarının ve silah arkadaşlarının vakıf ve mülk topraklarını içerir.[21] Osman

19 Osman Turan, "İkta", s. 958.

20 Ömer Lütfi Barkan, "Timar", **İslâm Ansiklopedisi**, s. 294.

21 Prof. Ömer Lûtfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstilâ Devirlerinin Kolonizasyon Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, sayı II, s. 292.

Bey, Kocağacı köyünü Ada şeyh zâviyesine vakfetmiş, Orhan Bey, Söğüt nahiyesinde, Şarâbdar mezramı **mülkiyete** vermiştir.[22] Orhan Gazi, 1324 yılında, "hududu ile Mekece nahiyesinin tamamını" vakfetmiş,[23] 1348'de, kumandanına, sınırları temliknamede belirtilen Pambucak deresini ise **mülk olarak** vermiştir.[24] Orhan Gazi vakfiyesinde, "**benim mülkümden** olan mezkûr Mekeceyi"[25] vakfettiği yazılıdır.

Bunlar, bize, ilk Osmanlı beylerinin mülk toprakları olduğunu, ve yeni fethedilen yerlerden de mülk olarak toprak verdiklerini ve bazı toprakları vakfettiklerini açıklamaktadır. Osmanlı devletinin başlangıcında, toprak mülkiyetinin, birbirine karşıt iki mülkiyet tipini, devlet mülkiyeti ve özel mülkiyeti içerdiği açıktır. Özel mülkiyetin aldığı çeşitli biçimler yanında, devlet mülkiyetinin tarihsel evrim içerisinde alacağı yeni biçimlere aşağıda değineceğiz. Yalnızca şunu belirtelim ki, Osmanlı İmparatorluğunun devraldığı topraklar, asya biçiminde olduğu gibi, topluluğun (köy topluluğunun) ortaklaşa mülkü değildir; bu topraklar, esas olarak devlete ait topraklar ve özel mülk-topraklardır. Okurun anımsayacağı gibi, asya biçiminde, özel mülkiyet yoktur. İkinci özellik, asya biçiminde, (devletin başı toprağın "ismi" sahibidir), toprak köy topluluğunun ortaklaşa mülküdür; burada ise, devlet mülkü, köy topluluklarının ortaklaşa mülkünden ayrı ve çok daha gelişkin bir mülkiyet biçimidir. Doğrudan üretici köylü, yani reaya, ektiği toprağın ırsen tasarruf hakkına sahiptir; asya biçiminde olduğu gibi,

22 Aynı yazı, s. 393.

23 Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", **Belleten**, c. V. sayı 19, s. 281.

24 Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mutalea", Belleten, c. III, sayı 9. s. 102.

25 Uzunçarşılı, **Belleten**, sayı 19, s. 282.

topluluğun üyesi olduğu için aynı zamanda toprağın —ortaklaşa— sahibi olarak görünmez.

4. MÜLKİYET BİÇİMİ AÇISINDAN SİPAHİ TİMARI VE MÜLK TİMAR

Oluşumunda, ister Selçuklu iktaları, ister Bizans pronoyaları, ister islâmi ilkeler ya da ister bu etkenler birlikte rol oynamış olsun, timar sitemi, Osmanlı İmparatorluğunda, mülkiyet biçiminin ağır basan yönünü oluşturur. Padişahlar, devlet topraklarından bir kısmını, üzerindeki çiftçilerle birlikte, bazı kişilere tamamen serbest mülk olarak vermişler, bir kısmının ise, **gelirini**, hizmet karşılığı, bazı kişi ve kurumlara tahsis etmişlerdir. Malikâne, toprağın **mülkiyetinin;** timar ise, **gelirinin** verilmesi yönünden, mülkiyet sahipliği bakımından birbirinden ayrılır.

Toprağın gelirinin hizmet karşılığı bazı kişi ve kuruluşlara tahsis edilmesi toprak mülkiyet biçimini değiştirmeksizin, üreticiden doğrudan alınması olarak görünür. Toprağın sahibi olarak devlet, üreticiden alacağı rant ve vergileri, hizmet sahibine devretmektedir. Burada, timar sahibi, bir vergi tahsildarı değildir, artı-emeği (ister emek, ister ürün, ister para olarak) kendine maledinir.

Timar sisteminde, bizim için önemli olan, bu "hizmet"in niteliğidir. ve hizmetin niteliği, aynı zamanda, timarlarda farklılıkların da temelini oluşturacaktır. Hizmet, devlet yönetimine ilişkin hizmetler olabileceği gibi, askerî hizmetleri de içerir. Esas olarak, askerî örgütlenmeye ilişkin hizmetleri, devlet yönetimine ilişkin hizmetlerden ayırmak gerekir. Yönetimsel görevler, geçici olma niteliğini sürekli olarak içlerinde taşırlar ve tayin, nakil, terfi ve görevden alma gibi değişken özellikler içe-

rir. Bu görevler değiştiği ya da yer değiştirdiği zaman bu hizmetlerin gelirlerini aldıkları dirlikler de değişir. Örneğin, vezirliğe yükselen bir kişiye, maaşına göre, bir dirliğin geliri bağlanır, başvezirliğe yükseldiği zaman, ya dirlik, maaşı oranında genişletilir, ya da maaşına uygun yeni bir dirlik verilir; vezirlikten alındığı zaman, dirliği de elinden alınmış olur. İdarî yönetimler için de durum aynıdır, beylerbeyi, sancak beyi (eyalet beyleri, il beyleri), maaşları tutarında dirliklerin gelirlerini kendi adına toplar, ve görev yerleri değiştiği zaman gelirini topladıkları dirlikler değişir, görevden alındıkları zaman dirliklerin gelirinden yoksun kalırlar.

Bu timarları, sipahi timarlarından ayırmak gerekir. İmparatorluğun kuruluşunun ilk devirlerinde, yerel soylulara ya da bölgenin ileri gelenlerine, askerî hizmet karşılığı verilen timarlar, yönetim hizmetleri için verilen timarlardan ayrıdırlar. Timar (dirlik) sahibi olan sipahiler, doğrudan üretici olan köylülerden (reayadan) ayrı bir sınıf oluştururlar. Bunlara, devlet dirlik verdiği için sipahi değildirler, sipahi olduğu, sipahi-zade olduğu, bir başka deyişle üst-kasttan geldiği için sipahidirler ve bu soylulukları nedeniyle kendilerine dirlik verilmektedir. Sipahinin askeri görevi, savaş zamanında, savaşa, belirlenen sayıda askerle katılmaktır. Aslında, savaş, birliğin ortak görevi olduğu için, birliğin **soylu** üyesi olarak, bu ortak göreve katılması onun doğal görevidir. O, birliğin soylu üyesi olduğu için dirlik sahibidir; birliğin kendisine yüklediği ortak göreve katılmadığı zaman, birliğin soylu üyesi olmaktan çıkacağı için, dirliğini de kaybedecektir.

Raiyet oğlu raiyete dirlik verilmediği gibi, reaya, sipahi gibi, kılıç kuşanıp ata binemez. Bir kimseye ilk kez timar verilmesi gerektiğinde, babasının timar tasarruf edip etmemesine bakıldığı gibi, eğer babası timar tasar-

ruf etmemişse, ata ve dededen "sipahi-zade" olup olmadıkları araştırılmaktadır.[26] Timar sahibi öldüğü zaman, oğullarına verilmesi ilke olarak kabul edilmiş timar miktarı, fermanla hükme bağlanmıştır. "Birisi uğur-ı hümâyunda [padişah uğruna] giriftar [tutsak] ve şehit veya fevt veya nâbedid [kayıp] olsa kanun vazolunmuştur, zeamet ve timarlar ol kanun üzerine oğluna ... verilir."[27] Bu gibilerin, yarar oğulları olmayıp küçük iseler, büyüyünceye kadar savaşa cebeli (asker) göndermek koşuluyla, kendilerine timar verilmektedir.[28]

Timarlar, **kılıç** adı verilen ve değişmeyen bir çekirdek kısmı ile, bu kısma zamanla eklenmiş hisselerden oluşmaktadır. Bir başka deyişle, timarlar, "kılıç yeri" ile reayanın daimî ve ırsî olarak tasarrufunda bulundurduğu reaya çiftlikleri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. "Rumeli'de defter yazısı 6.000 akçeye kadar olan tezkeresiz timarların kılıç kısımları 3.000, ve geliri 6.000, Anadolu eyaletindeki tezkeresiz timarların kılıçları ise 2.000 akçelik idi."[29] Kılıç yeri, sipahilik hizmetine giren herkese başlangıçta verilen ve doğrudan sipahiler tarafından işletilen çiftliklerdir. Reaya çiftliklerinden ayrı olarak, "sipahinin çifti yürüyen" çiftlikleridir, sipahi ve ailesi toprak işleriyle uğraşmak istemedikleri zaman, sipahi bu çiftlikleri, "tamamen şahsî ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde kiraya verebilmekteydi."[30] Kiracılık ilişkileri, genellikle yerel âdetlere göre düzenlenen bir ortakçılık şeklini almakta, tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından verildiğinde, ürün yarı-yarıya paylaşılmakta, ya da (herhalde tohum ve çift hayvanları doğ-

26 M. Tayyip Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", Tarih Dergisi, c. XVII, sayı 27, s. 38-39.

27 Uzunçarşılı, adı geçen yazı (agy), s. 389.

28 Gökbilgin, agy, s. 49.

29 Barkan, "Timar", s. 316.

30 Barkan, "Çiftlik", İslam Ansiklopedisi, s. 394.

rudan üreticiye ait olduğu zaman) sipahi, ürünün üçte-birini ya da dörtte-birini almaktadır.[31]

"Kılıçların adedi ve yerleri değiştirilemezdi. Her timar sahibinin bir kılıç yerine tayin olması lazımdır. Babalarının timarmın müşterek bir beratla iki kardeşe verilme halleri hariç, bir kılıç yerine iki kişi tayin edilemezdi."[32] Zamanla sipahinin göstereceği yararlıklara göre yapılacak eklerle (terakkilerle) timar büyümekle birlikte, sipahinin ölümü halinde hizmete yeni girecek olan oğullarına, timar aynen tamamen intikal etmemekte, başlangıç toprağına, kılıç miktarına dönülmektedir.[33] Öyle anlaşılıyor ki, kılıç yeri, esas olarak, feodal birimin **malikâne** kısmını oluşturmaktadır. Her ne kadar, kılıç yerinin satılması yasal olarak olanaksız ise de, babadan oğula geçen bu yerler, gerçekte satılmış ya da zamanla özel mülk haline gelmiş, özellikle bazı padişah hasları ile büyük vakıflarda, geniş alanlar, özellikle verimli ovalar içeren bu çiftlikler, "öteki hassa çiftlikleri gibi ve belki de daha büyük bir kolaylıkla ... hususi mülkler şeklinde şahıslara mal edilerek, son devrin büyük çiftliklerinden bazılarının teşekkülüne yaramıştır."[34]

Timarları oluşturan ikinci kısım, reaya çiftlikleridir, Reaya çiftlikleri, parçalara bölünmüş küçük işletme birimleridir. Bu çiftlikler, onları işleyebilecek çiftçilere, "daimî ve irsî bir nevi kiracılık mukavelesi ile", yani tapu ile verilmiştir.

Reaya, toprağa bağlı köylüdür, yani serftir; toprağın sahibi değil, zilyedidir ve bu zilyedlik babadan oğula —oğul yoksa eşine ve daha sonraları kızına veya kardeşine— intikal eder; toprağı işlemek, rant ve vergilerini

31 Aynı yazı, s. 394.
32 Barkan, "Timar", s. 316
33 Aynı yazı, s. 295, 316.
34 Barkan, "Çiftlik", s. 394.

ödemekle yükümlüdür; ancak üzerine yazılı toprağı terkedemeyeceği gibi, boş da bırakamaz.

Sipahi, reayanın ödenmemiş artı-emeğine kendisi adına elkoymaktadır. "Zira burada ikta yapılan şahıs [timar sahibi], **devlete bir şey ödemez.** Ancak muayyen bir hizmetle bunu karşılar, ekseriya bu hizmet de irsî bir mahiket kazanmıştır Nihayet bu hizmet ekseriya a s k e r i mahiyettedir."[35] Sipahi, burada, toprağın tek ve ismi sahibi görünen hükümdarın maiyeti olarak değil, feodal devletin, yani toprağın sahibi olan üst topluluğun üyesi olarak ödenmemiş artı-emeği maledinmektedir. Toprağın devlet mülkü (miri mülk) ya da özel mülk olması, ödenmemiş artı-emeğin maledinilme biçimini, timar sahibi ile reaya açısından ilişkiyi değiştirmemektedir. Nitekim, mülk timarlarda (eşkincülü mülklerde), toprakların "**yüksek mülkiyet hakkı**" birisine satılmış veya bağışlanmıştır: "Amma Vilayet-i Anadolu'da bazı mülk timarlar vardır ki, mukaddimâ **temlik** olundukta [başlangıçta mülk olarak verildiğinde] sefer-i hümayana cebelüsü eşmek [asker göndermek] üzere verilmiştir. Her timara ne denli cebelü tayin olunmuş ise, sefere onlar eşer. Fevt oldukta [öldüğü zaman] oğullarına verilir, istihkakı talep olunmaz. **Oğlu olmaz ise, sair emlâki gibi vârislerine intikal eder, gerek nisadan [kadınlardan] olsun, gerek ricalden [erkeklerden] olsun.** Sefer vaki oldukta hisseleri miktarı cebelülerin eştirirler. Cebelüsü sefere gitmez ise ol sene mahsulû **mevkufât** tarafından eminler zaptederler, **mirî** içindir. Amma, sefere cebelüsü eşmedi diyü sair timarlar gibi ahara [başkasına] verilmez."[36]

35 Prof. Dr. Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 42.

36 Aynı Ali Efendi, Kavanin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan, İstanbul 1280 H., s. 75'ten aktaran: Ömer Lûtfi Barkan,

Mülk timarların sahiplerinin savaşa katılma görevi yoktur; "malikâne rayihası olmağla binefsihi eshabına [kendi sahibine] hizmet tekellüf olunmamıştır",[37] yalnızca savaş zamanı, belirlenen sayıda (ki, genellikle 3.000 akçelik gelir için bir asker hesap edilmektedir) askeri savaşa göndermekle yükümlüdür. Savaşa asker gönderilmediği zaman, bir yıllık geliri, devlet tarafından zapt olunur, mülkü, öteki timarlar gibi ellerinden alınıp başkasına verilmez. Mülk timarlarda, diğer mülkler gibi, timar sahibi ölünce oğullarına kalmakta, oğulları yoksa, öteki mülkler gibi, kadın olsun, erkek olsun, vârislerine intikal etmektedir. Mülk timarlara ait defterlerde, hisse satışlarına, vakıf ve hibe edildiğine ilişkin kayıtlar,[38] toprak mülkiyetinin, devlete değil, kişilere ait olduğunu ortaya koymaktadır. "Osmanlılar kendilerine Anadolu beyliklerinden intikal eden ve az çok kuvvetli bir soy asaletini devam ettirmekte olan bu tip timarları lüzumlu buldukça muhafaza etmişlerdir. Hatta Rumeli'nde de bazı hıristiyan beylerin ellerinde bırakılan timarların da böyle bir aile mülkü eşkincülü timarlar halinde bulundurulduğu görülmektedir."[39]

Görüldüğü gibi, mülk timarları ile mülk-olmayan timarlar arasında, timar sahibi açısından ayırdedici fark, birinde timar sahibinin savaşa girmek görevi bulunmaması, savaşa yalnızca asker göndermesi, ötekisinde timar sahibinin de savaşa gitme zorunluluğunun bulunmasıdır. Mülk-timarların, sipahi timarlardan farklı olarak, oğulları, kızları ve diğer vârisleri arasında paylaşılarak giderek parçalanması ise, sorunun bir başka yönünü, artı-

"Osmanlı Devrinin Eşkincülü Mülkler'i veya 'Mülk Timarlar'ı Hakkında Notlar", Zeki Velidi Togan Armağanı, s. 63-64.

37 Aynı Ömer Efendi, "Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hâkanî", yayınlayan: Uzunçarşılı, Belleten, c. XV. sayı 59, s. 390.

38 Bkz: Barkan, "Osmanlı Devrinin 'Eşkincülü Mülkler'i ..." s. 64-66.

39 Barkan, aynı yazı, s. 67.

ürünün feodal mal edinme biçiminde bir farklılığı değil, mülkiyet biçiminin çözülmesi olanağını içinde taşımasıyla diğerinden ayrıldığını ortaya koymaktadır. Ödenmemiş artı-emeğin mal edinilme biçiminin çözülmesi olanağının **farklı** ölçülerde olması, üretim ilişkisinin niteli bir farklılığını değil, bu ilişkilerin çözülmesi olanağında bir farklılığı açıklar.

Bunun, kalıntıları günümüzde de devam eden daha tipik bir örneğini, **yurtluk ve ocaklık** timarlarda izlemekteyiz. Doğu Anadolu'da, aşiret reislerinin birçoğunun, kendilerine özerklik sağlanması koşuluyla, padişaha tabiiyeti sağlanmış, ve aşiret reislerine, kendi aşiret bölgeleri yurtluk ve ocaklık timarlar olarak bırakılmıştı. Bir kısmı ocaklıktır ki, beyler ve hâkimler tayin olunmuştur, "temessükâtları mucibince [anlaşma belgeleri gereğince] azl ve naibi kabul eylemezler".[40] Savaş sırasında beyler, bulundukları beylerbeyi ile sefere giderler. Bunlardan biri öldüğü ya da hizmeti bıraktığı zaman, sancağı ve hasları oğluna ve akrabasına verilir, "hariçten kimseye virilü gelmemiştir". Yurtluk timarlar ise, aşiret beylerine tayin olunmuştur ki, bunlar, **kavim ve kabile sahipleridir,** "timar ve aşiretlerinin rücum'i raiyetleri [reaya vergisi] ve cürüm ve cinayetler ve **te'dibe müteallik** [cezalandırmaya ilişkin] **siyasetleri** min küllil-vûcuh [tamamıyla] bunlara mahsustur; ... kangı sancağa tabiler ise sancak beyleri ile maan sefer eşerler; ... birisi fevt olsa yahut edâ-i hizmet etmese, timarı ile mir [bey] aşiretliği oğluna ve akrabasına verilir; madem ki emlâk ve akrabası münkariz olmaya [son bulmaya] ahara verilmek hilaf-ı kanundur [başkasına verilmesi yasaya aykırıdır]".[41] Aynî Ali Efendi, bunları, "hükümetler" olarak adlandırmaktadır: "hakimleri, **mülkiyet** sistemiyle zapt ve tasarruf eder-

40 Uzunçarşılı, agy, s. 388-389.

41 Aynı yazı, s. 389-390.

ler ... erbabı mahsûlâtı her ne ise hâkimleri mutasarrıfıdır."[42]

Görülüyor ki, aşiret beylerine tayin olunan yurtluk timarlarda, aşiret beyleri ödenmemiş artı-emeği mülk edinmekte, iç yönetimi bakımından (yargılama, ceza verme dahil) tam bir özerkliğe sahip bulunmakta, ve yalnızca belirli sayıda asker ile savaşa katılmaktadırlar. Burada, yurtluk timarları, mülk timarlardan ayıran özellik, mülkiyetin, aşiret reisinin değil, aşiretin ortaklaşa mülkü olmasıdır; tasarruf, aşiret üyeleri açısından eşit olmadığı gibi, üyeler, aşiret reisine ve ailesine, ürün-rant ödemekle yükümlüdürler.

Timar sisteminde, mülkiyeti devlete ait sipahi timarlarını ve mülkiyeti timar sahibine ait mülk timarları (eşkincülü mülkleri), ödenmemiş artı-emeğin mülk edinilmesi açısından değil, mülkiyeti açısından ele alırsak, burada, birincilerin devlet mülkü, ikincilerin özel mülk topraklar olarak, birbirine karşıt iki mülkiyet biçiminin yanyana olduğunu görürüz. Timar sisteminin çözülüşünde, bu timarlar, mülkiyet biçimlerine göre farklılıklar alacak, biri timar sahibinin mülkü olarak vârislerine intikal edecek ve diğer —konuyu saf biçimiyle ele alıyor ve daha sonraki satışları burada hesaba katmıyoruz— ırsî ve daimî kiracı olan reayanın kendi mülküne dönüşecektir. Aşiret mülkiyetinin varlığını izlediğimiz yurtluk ve ocaklık timarlar ise, timar sistemi nasıl burada mülkiyet biçimini değiştirmekte herhangi bir rol oynamamışsa, timar sisteminin çözülmesiyle birlikte, gene eski mülkiyet biçimi esas olarak devam edecektir. Mülkiyet biçimi bakımından, çözülmeye karşı en dirençli olan birlikler, aşiretlerdir ve aşiret üyeleri ile aşiret reisleri arasındaki ilişkinin, ödenmemiş artı-emeği maledinme biçimi bakımından feo-

42 Aynî Âli Efendi, (Kanunname-i Al-i Osman), Osmanlı Devleti Arazi Kanunları, Ankara 1962, s. 93-94, 6-7.

dal niteliği, timar sistemi kalktığı zaman da yaşamaya devam edecektir.

5. TOPRAĞIN DEVLET MÜLKİYETİ VE ÖZEL MÜLKİYET AÇISINDAN MALİKÂNE VE MÂLİKANE-DİVÂNÎ SİSTEMİ

"Anadolu beyliklerinden Osmanlılara devredilen mülklere, ekseriya babadan dededen tevarüs ederek veya satın almak suretiyle sahip bulunan" mülk sahipleri bulunmakla birlikte, mülk toprakların büyük bir kısmı, Osmanlılar döneminde temlik edilmiş topraklardı.[43]

Rumeli'de, hıristiyan topluluklardan fethedilen yerlerde, ilk Osmanlı padişahları, "bazı sultanlara ve atabe-i alıyyeye [yüksek saraya] müstahak olanlara ve boy beylerine ve bazı memleket erlerine"[44] serbest mülk (malikâne) olarak geniş topraklar temlik etmişlerdir. Osmanlı padişahları, "istediklerine, istedikleri zaman bir takım köyleri meccanen" temlik etmişler, genellikle bu temlikler bağış ve hibe şeklinde yapılmıştır.[45] Kendilerine serbest mülk olarak toprak verilen kimselerin fethe bizzat katılmış bulunması zorunlu olmadığı gibi, devlete büyük hizmetlerde bulunması da gerekli değildi. Çoğu kez, padişahlar, kendi gözdelerine, evlenmek üzere olan kızlarına çehiz olarak köy temlik ettikleri gibi, kimlikleri belirsiz bir takım kişilere de büyük temlikler yapmışlardır.[46]

"Bilcümle hukukî şer'iye ve rüsumu örfiyesiyle ve serbestiyet üzere", yani tüm şerî hukuku ve devlet vergileriyle ve serbest mülk olarak verilen bu malikânelere,

43 Prof. Ömer Lûtfî Barkan, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. VII, sayı 4, s. 922-923.

44 Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmani Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî", s. 387.

45 Barkan, agy, s. 922.

46 Aynı yazı, s. 923.

"devlet memurları herhangi bir nedenle veya vergi toplamak için girememekte ve temlikname ile verilenden fazla varidat zuhur edip etmediğini tahkik ve teftiş için defter soramamaktadır."[47] Bu gibi mülk sahipleri, mülkleri dışından adam bulup getirmek, yeni köyler kurmak, "mülkleri dahilinde **idarî ve malî bakımdan tam bir istiklâl** içinde" hareket etmek hakkına sahiptirler.[48]

Bu mülk topraklar, aile vakfı haline sokulmadıkları sürece, öteki mülkler gibi sahip olunabilmekte, mirasçılar arasında paylaşılmakta, vakfedilmekte, borç için haczedilmekte, başlık karşılığı bedel olarak verilmekte, nikâh ile karısına kalmakta ve cihaz olarak bağışlanmakta, diyet olarak öldürülenin ailesine bırakılmaktadır;[49] "hemen mülk-i mevrusları [babadan kalma mülkleri] gibidir; isterlerse mülkiyet üzere tasarruf ederler ve dilerse ahara bey ederler [başkasına satarlar] ve hibe veyahut vakfederler, neslen bâde neslin [kuşaktan kuşağa] tâ silsileleri münkati ... olmadıkça [soyları sona ermedikçe] mülkiyet tariki üzere tasarruf ederler".[50]

Bu mülklerde, askerî ya da diğer yükümlülükler görülmemektedir, "minbaat mukabelesinde hizmet teklif olunmamıştır".[51] Bunun yanısıra, bu mülklerde, tasarruf hakkı, reayanın elinde kalmaktadır.[52]

"Bir karyenin [köyün] malikânesinden murad yeri-

47 Aynı yazı, s. 912. Ayrıca bkz: "Timar", s. 296; Malikâne Divâni Sistemi", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. II. s. 120.**

48 Aynı yazı, s. 912.

49 Aynı yazı, s. 918-922; "Timar", s. 296.

50 Uzunçarşılı, agy, s. 387.

51 Aynı yazı, s. 387.

52 Ömer Barkan, "Mâlikâne-Divânı Sistemi", s. 120, Selçuklu Devletinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da, serbest mülk olarak verilen topraklarda reayanın tasarruf hakkını korumuş olması, bir diğer anlatımla, toprakların reayası ile birlikte temlik edilmesi, feodal mülkiyetin bu özelliği, Barkan tarafından da, bu toprakların yalnızca her türlü gelirinin verilmiş olacağı, çıplak mülkiyetinin ise devletin elinde bulunduğu biçiminde yorumlanmaktadır.

nin tasarrufu mudur, yoksa öşrün hasılı mıdır?" sorusuna Ebussuud Efendi şu yanıtı veriyor: "Hiç biri değildir, yerin rekabesidir. Sahibinin yer mülküdür, yeri tasarruf eden reaya müstecirlerdir".[53] Sahiplerine ise, "asla bir hizmet tayin olunmamıştır".[54]

İmparatorlukta karşılaştığımız bir başka mülk toprak ise, Barkan'ın "mâlikâne-divânî sistemi" olarak adlandırdığı topraklardır. Konya taraflarından başlayarak büyük bir kısmına Orta ve Güney-Doğu Anadolu eyaletlerinde raslanan mâlikâne-divânî sistemi, "iki baştan tasarruf" edilmesiyle, yukarda gördüğümüz mülk topraklardan ayrılır. Burada, toprağı işleyen köylüler, toprağın sahibine, **mâlikâne hissesi** denilen ürünün onda-birini (yerel özelliklere göre bazan yedide-birini, bazan beşte-birini) vermekte, ürünün bir o kadarını da **divanî hissesi** olarak sipahiye ödemektedir, "... hububattan vesair gallatından [ürünlerden] ikişer öşür alınıp birine **öşr-i divanî** derler, sipahi taifesi [timarlı sipahi] alır ve birine **öşr-i malikâne** derler eshab-ı evkaf ve emlâk [vakıf veya toprak sahibi] alırlar".[55] Sahipleri topraklarını satabilir, hibe veya vakfedebilir, vârisler arasında öteki taşınmaz mülkleri gibi paylaştırabilir. Bu bakımdan yukarda gördüğümüz tam ve serbest mülklere benzerler.

Bu iki-başlı sistemin, Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce, Anadolu beyliklerinde varolduğunu gösteren kayıtlar vardır[56]

İki baştan tasarruf edilen toprakların, köy arazisi içersinde bulunan tarla veya çiftliklerden oluşan özel mülk topraklar olduğu gözönünde tutulursa, bu toprak parçalarına tekabül eden askeri hizmet yükümlülüğünün,

53 Barkan, "Malikâne-Divânî Sistemi", s. 125.
54 Uzunçarşılı, agy, s. 388.
55 Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hâkanî" s. 387.
56 Bkz: Barkan agy s. 133-134.

bu toprakları içersine alan timar sahibi sipahiye ödendiği de anlaşılacaktır. Doğrudan üretici köylü, icar yoluyla ektiği bu toprağın feodal rantının bir bölümünü, toprağın sahibine; bir bölümünü askeri hizmet karşılığı sipahiye ödemektedir.

Sivas tahrir emini Ömer Bey, bu gibi mülk sahiplerinin, sahibi bulundukları toprakları, "çokluk" kendilerinin işlemediğini, reayaya kiraya (icara) verdiğini belirtir. Avni Ömer Efendi, de, "herbiri mülkü olan nahiyeleri evvelden tasarruf eden reayadan (köylüden) ve gayriden bazı taifeye icara tarikiyle" verildiğini,[57] toprak sahibinin ise "icarei arz" (toprak kirası) aldığını belirtmektedir.

Diğer mülk ve sipahi timarlarda gördüğümüz reayanın daimi ve irsi tasarruf hakkının yerini, burada, kiracılığın almış olduğunu görmekteyiz.

6. KÖY TOPLULUĞUNUN ORTAKLAŞA MÜLKÜ TOPRAKLAR

Özel mülkiyet ve devlet mülkiyeti yanında, imparatorlukta gördüğümüz bir başka mülkiyet biçimi, köy topluluklarının ortaklaşa tasarruflarında bulundukları otlak, mera ve koru alanlarıdır. Bu yönüyle, cermen biçimi tarım komününü anımsatır. Ne var ki, "Cermenlerde, daha çok bireysel mülkiyetin salt bir tamamlayıcısı olarak görünen"[58] bölünmez av alanları, ortak otlaklar ya da koruları, İmparatorlukta, ektiği toprağın bireysel mülkiyetine sahip olmayan reayanın, mülkiyetinin tamamlayıcısı veya eki olarak düşünülemez. Reaya, burada, ekip-biçtiği toprağın zilyedi olduğu için, köy topluluğunun ortaklaşa tasarrufunda bulunan mera ve korunun da zilyedi ola-

57 Uzunçarşılı, agy, s. 387.

58 Karl Marx "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt

59 Ö. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-

s. 20.

rak görünmek gerekir.

İmparatorlukta, tarıma açılmış olan yerler, sonradan yaylak, kışlak ve mera haline getirilemeyeceği gibi, eskiden mera olan yerlerin tarıma açılması da yasaktı,

"Ve kadimî mera alınub satılmak ve bağ ve bahçe gars olunmak [ağaç dikmek] ve evler ve damlar ve mandıra ve ahur ve değirmen vesair ebniye ihdâs olunmak [bina yapmak] ve tapu ile verilmek ve ziraat ve hirâset [çiftlik] olunmak caiz değildir, **cümleden mera mukaddemdir.** Şer'le hedm [yıkılması] ve men ve def ittirülüb zaman mürûruna [aşımına] itibar olunmaz".

"**Bir köy halkının kadimî davarları yürütügeldüğü** [eskiden beri davarlarını otlattığı] **meraları olsa, sahib-i timar ol merayı tapuya virmek câiz değildir.** Ve ol köy halkının şöyle rizâları olub ittifak ile virüb ziraat iderseler, sonra gelenler geru davâ itseler meralığa hükm olunur, (bu kadar zamandır ziraat olundı) dimek fayda virmez, **cümleden mera mukaddemdir.** Zira köy halkına mera lâzımdır, elbetde merasız olmaz."[59]

Burada, gene köy topluluğunun tasarrufuna ayrılması gereken çayırların, köy topluluğuna değil, sipahiye ait olduğunu ayrıca belirtelim. Reayanın at binip kılıç kuşanmasının yasak olması, buna karşılık, sipahinin at sahibi olması nedeniyle, çayırlar, sipahinin tasarrufuna verilmiş olabilir. "Raiyete çayır yoktur"; ve doğal çayırların "tapusu ve veraseti ve hibesi caiz olmayıp hasseten sipahi tasarrufunda" bulunması gerekiyordu. "Ekilmeyen, sökülmeyen ve raiyet otlağı olmayan çayırlıklar beylik"ti.[60]

Köy halkı tarafından ortaklaşa tasarruf edilen koru ve mera, daha sonra, 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesinde özenle korunacaktır. "Bir karye ahalisine [köy

59 Ö. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Alt Tereke Defterleri (1545-1659)", Belgeler, c. III, sayı 5-6, s. 48.

60 Barkan, "Timar", s. 305.

halkına] bilistiklâl veyahut birkaç karye ahalisine biliştirak [ortaklaşa] mahsus olan **kadîmi mera yerleri alınıp satılmaz** ve üzerine mandıra, ağıl ve ebniye vesaire ihdas olunmaz ve kürûm ve eşcar garsiyle [üzüm kütüğü ve ağaç dikerek] bağ ve bahçe ittihaz kılınmaz... hiçbir kimse tarafından **sökülüp ziraat ve hırasete izin ve ruhsat verilmez ve ziraat eden olur ise men olunup her ne vakit olursa mera** olmak üzere ipka kılınır".[61]

İmparatorlukta, koy topluluğunun ortak tasarrufuna bırakılan meralar ile imparatorluğun son zamanlarında çözüldüğünü gördüğümüz "arazi-i miriye muamelesi gören ve tapu ile tasarruf edilip yalnız sahiplerinin hayvanlarının otlatılmasına mahsus olan meraları" birbirine karıştırmamak (madde: 99) gerekir.[62]

Burada bizim dikkatimizi çeken husus, beylik çayırlar ve "arazi-i miriye muamelesi gören" meralar ile köy merasının (ve koru ya da ormanın) ayrı statülere bağlı tutulmuş olmasıdır. Devlet, ekilir toprağın özel zilyedini, ekilir toprakların tamamlayıcısı olan meranın ve köy ormanının doğal ve ortak zilyedi olarak kabul etmiş olsa gerekir.

7. ÖDENMEMİŞ ARTI-EMEĞİN YASAL OLARAK BELİRLENMESİ

Timarın çekirdeğini oluşturan, parçalanmaz bir bütün olarak görülen, timarın babadan oğula intikali halinde, oğula intikal eden kılıç yeri veya hassa çiftlikleri, genellikle **ortakçılık** yoluyla işletilmektedir. Timarın büyüklüğüne göre alanları değişen (kılıç yeri veya hassa çiftlikleri) bazı padişah haslarında ve büyük vakıflarda geniş alanlar kaplamakta ve burada ortakçılık yoluyla

61 Ömer Lûtfi Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1275 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi"**, (Tanzimat'tan ayrı basım), İstanbul 1940, s. 56.

62 Aynı yazı, s. 56.

işletme geniş boyutlara ulaşmaktadır. Malikâne-divâni sisteminde (irsî bir kiracılık şeklinde işletilen reaya çiftliklerinin varlığı yanında) kira ile toprağın işletilmesi de, ortakçılık biçimine tekabül etmektedir. Bunların yanısıra, kökeni savaş tutsaklarına dayanan, "evlatları, tohum, çift ve eşyalarıyla birlikte vakıf ve temlik edilen" kul ve cariyelerin oluşturduğu,[63] ve genellikle padişah haslarında tarımsal üretimde bulunan kullukların, reayanın **serf** niteliğinden farklı olarak, **köleci** özelliğini belirtmek için değinelim.

İmparatorlukta, tarımsal üretici, genel olarak, reaya ve ortakçı biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Reayanın serf niteliği, Osmanlı iktisat tarihçileri tarafından kabul edilmemiş görünmektedir. Reayanın, klasik dönemde ve özellikle, Balkanlarda, ve Doğuda (örneğin Erzurum), Güneydoğuda (örneğin Diyarbakır) toprağa bağımlılığını kabul etmekle birlikte, reaya ile dirlik sahibi arasındaki ilişkilerin, yasalarla (kanunnamelerle) belirlenmiş olmasının, dirlik sahibinin reaya üzerindeki **keyfi** tasarrufunu ortadan kaldırdığını, Batı feodalitesinde görülen boputlarda angaryanın (emek-rant) hemen hemen yok denecek kadar sınırlı olduğunu ya da emek-hizmetlerinin nakdi ödemelere çevrildiğini de ileri sürerek, reayanın serf olmadığını, imparatorlukta serflik (servaj) sisteminin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.

Marx, toprak sahibi ile yalnızca zilyed olan doğrudan üreticinin, yani toprakbeyi ile serf (ya da yükümlü emeğe tâbi olanlar) arasındaki ilişkinin, gelenek ve göreneğe göre düzenleneceğini, ve giderek bu geleneğin yasal bir nitelik kazanacağını belirtir. "Ancak geleneğin, bu toplumsal üretim ilişkilerinin ve buna uygun düşen üretim biçiminin ilkel ve gelişmiş koşullarda egemen rol oy-

63 Ömer Lûtfi Barkan, "Kulluklar ve Ortakçı Kullar", İktisat Fakültesi Mecmuası, c. I, sayı 1. s. 15.

naması gerektiği ortadadır. Ayrıca açıktır ki, her zaman olduğu gibi, burada da, mevcut düzeni yasal olarak onaylamak ve onun, kullanım ve gelenek ile gelen **sınırlarını yasal olarak yerleştirmek*** toplumun yönetici kesiminin çıkarınadır".[64] Yükümlü emeğe tâbi doğrudan üreticiler ile toprakbeyi arasındaki üretim ilişkilerinin sınırları, başlangıçta geleneğe göre belirlenmekte, giderek yasal bir nitelik kazanmaktadır. Doğrudan üretici ile mülkiyet sahibi arasındaki ilişkilerin sınırlarının yasal bir nitelik kazanması, toprakbeyi ile serf (ya da bağımlı üretici) arasındaki ilişkiyi değiştirmemekte, tersine, pekiştirmektedir. Bu nedenle, imparatorlukta, mülk topraklarda olduğu gibi toprakbeyi ile reaya arasındaki, sipahi timarlarında olduğu gibi dirlik sahibi sipahi ile reaya arasındaki ilişkilerin kanunnamelerle belirlenmiş olması, ödenmemiş artı-emeği mülk edinen kişi ile doğrudan üretici arasındaki bağımlılığı belirleyen öğe, temelde, serfin tasarrufunda bulundurduğu toprağa bağlı olmasında ifadesini bulur. Toprağın nüfus artışı dolayısıyla çoğalan reayaya yetmediği ya da timar sisteminin bozulmaya başladığı dönemde, reayanın toprağa bağımlılığı, ifadesini, toprağı terkeden reayanın geri getirilmesinde değil, doğal olarak, tasarrufunda bulunan toprağı işlemesi yükümlülüğünde bulmaktadır. Üç yıl üstüste ekilmeyen toprak, reayasından alınmakta ve başkasına tapuya verilmektedir.

Toprakbeyinin serf üzerindeki yönetimsel ve tüzel (idari ve hukuki) yetkelerindeki yerel farklılıklar, ancak, serfin bağımlılığında nicel bir artmayı ya da azalmayı ifade eder; bağımlılığının niteliğinde bir değişmeyi değil. Nitekim, imparatorlukta, daha yukarda gördüğümüz serbest timarlar, sipahi timarlarına göre, yönetimsel (idarî) bakımdan daha özerk; yurtluk timarlar, ocaklık

64 Karl Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, s. 831.
* Vurgulamalar benim. —MİE.

tımarlara göre, tüzel (hukuki) bakımdan daha özerk feodal birimlerdir. Serbest olmayan timarlara devlet görevlilerinin girmesi serbest olduğu halde, "beylerbeyinin, ve voyvodaların, **serbest** olan padişah haslarına, vüzerâ haslarına, evkaf ve emlâke ve serbest olan başka köylere girmeleri yasak edilmiştir";[65] aşiret beylerine, ocaklık timarlarda (hükümetlerde) tüzel haklar tam olarak tanınmıştır. Gerek toprakbeyi, gerek dirlik sahibi sipahi, gerek aşiret beyi arasındaki, doğrudan üretici üzerindeki tüzel ve yönetimsel haklar bakımından farklılıklar, ancak, doğrudan üretici olan reayanın bağımlılığında bir azalmayı ifade eder, doğrudan üreticinin bağımlılığının **niteliğini** değiştirmez.

İkinci nokta, angarya yükümlülüğüdür. Angarya, yani yükümlü emeğin, doğrudan emek olarak ödenmesi yerine bu yükümlülüğün ürün ya da para olarak ödenmesi, doğrudan üreticinin toprak sahibine bağımlılığında bir azalmayı ifade eder. Üretim ilişkisi, kendi iç evrelerinde bir gelişmeye ve evrimleşmeye uğrar, ama mülkiyet ilişkisi bir başka üretim ilişkisine dönüşmüş olmaz, "Emek-rantın, aynî-ranta dönüşmesi, iktisadî açıdan toprak rantının niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez".[66] "Aynî-rant, doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşamasını, yani emekçinin ve genel olarak toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür. Ve, önceki biçiminden, artı-emeğin doğal biçimiyle, dolayısıyla toprakbeyinin ya da onun temsilcilerinin doğrudan güzetimi ve zorlaması altında harcanmasının artık gerekli olmamasıyla ayrılır; doğrudan üretici, doğrudan zorlamadan çok koşulların itmesiyle, kırbaçtan çok yasal yollarla, bu emeği kendiliğinden harcamak üzere harekete geçirilir".[67] Emek-rantın aynî ranta evrimi toplumun geliş-

65 Halil İnalcık, "Adâletnameler", Belgeler, c. II, sayı 3-4, s. 80-81.
66 Karl Marx, adı geçen yapıt, s. 240.
67 Aynı yapıt, s. 240.

me düzeyiyle birlikte ilerler; haftada birkaç günlük emek-rant, aynî-rantın genişlemesiyle birlikte yılda birkaç güne inebilir, yani emek-rant ve aynî-rant yanyana varolabilir, ya da giderek, emek-rantın yerini salt aynîran alır.

(Kapitalist üretim biçimine dayanan, ve ek artı-değerden oluşan ranttan ayrı olarak) para-rant da, aynî-rantın biçim değiştirmesinden başka bir şey değildir, "tıpkı aynî-rantın da emek-rantın değişmesinden başka bir şey olmayışı gibi".[68] "Burada, doğrudan üretici, ürün yerine onun fiyatını, toprakbeyine (bu, ister devlet, ister bir özel kişi olabilir) aktarır. Doğal biçimlerindeki ürünlerin bir fazlası artık yetmez; bu, doğal biçiminden, para-biçimine dönüştürülmelidir".[69]

Emek-rantta, doğrudan üreticinin, kendisi için harcayabileceği zaman çok sınırlı olacağı için, kendisi için gerekli geçim nesnelerinin üstünde üretilebileceği fazla da o ölçüde sınırlı olmakla birlikte, emek-rantm azaldığı, aynî-rantın daha ağır bastığı durumlarda, bu sınır daha da genişler ve doğrudan üreticinin biriktirebilmesinin olanakları daha çok ortaya çıkar. Para-rant ile birlikte, doğal ekonomiden meta ekonomisine geçiş, mülkiyet biçiminin çözülüşünü hızlandırır. Emek-ranttan aynî-ranta geçiş gibi aynî-ranttan para-ranta geçiş, ya da bunların belirli oranlarda içiçe bulunması, bir üretim ilişkisinden bir başka üretim ilişkisine geçişi değil, bir üretim ilişkisi içersinde içsel evrimleşmeyi, iç dinamizmi ve gelişmeyi ifade eder, ve içersinde devindikleri üretim ilişkisini çözücü etkisi, birbirine göre, artan bir farklılık gösterir. Rantın bu biçim değişiklikleri, doğrudan üreticinin bağımlılığını ortadan kaldırmaz, yalnızca bağımlılığında bir azalmayı içerir (ya da bir azalmaya denk düşer).

68 Aynı yapıt, s. 243.
69 Aynı yapıt, s. 243.

8. BAĞIMLILIK AÇISINDAN REAYA

Osmanlı İmparatorluğunda, toplum, padişahın tebaası olarak, **askeri** ve **reaya** olmak üzere başlıca iki sınıfa bölünmüştür. "Reaya, bir takım **hizmetleri** yapan veya onun yerine **raiyetlik rüsûmu** [reaya vergisi] denilen bir takım resimleri ödeyen" çiftçi köylüdür:[70] Şeriata göre, **müslim** ve **gayri müslim** olarak iki gruba ayrılmıştır. "**Askerî** sınıf mensupları [ise], bu resimlere tâbi değildir ve bu muâfiyet, askeriyi reayadan ayırdeden belli başlı bir vasıf sayılmıştır".[71] Ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera ve ulema, kapıkulu, devlet görevlileri, timarlı sipahiler, kadılar ve müderrisler, yüksek medrese öğrencileri ve mezunları, bunların akrabaları ve **kulları** da askeridirler; bunlar, berât ve vazife almadıkları zaman da askerî sıfatını korurlar, yani reaya vergisinden bağışıktırlar.[72]

Doğrudan üretici köylü, reayadır. Toprak işletmeleri, reaya çiftliği denen, 80-150 dönümlük alanlardan oluşur. Öyle anlaşılıyor ki, bu alanlar, bir bütün değil, aynı köy toprağı içinde ayrı ayrı tarlalardan oluşmaktadır. Toprak, daimî ve irsî bir tasarruf sözleşmesi sayılan tapu ile, reaya üzerine tapulanır. "... raiyetlik yerler örfe muvafık [geleneğe uygun olarak] tapulandık-

70 Halil İnalcık, **"Adâletnameler"**, s. 55.

71 Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", **Belleten, c. XXIII,** sayı 92, s. 596.

72 Aynı yapıt,s. s. 595-596, Reaya ile askerî arasında sınıfsal farklılık yanında reaya (köylü) ile Şehirli arasındaki fark, reayanın kast niteliğini daha iyi açıklamaktadır. Şehirli, reaya gibi toprağa bağlı değildir. Şehirlinin aşağıda göreceğimiz yedi-kulluk denen şahsi-hizmet ve angarya yükümlülüğü yoktur, ya da şehir dışında toprak işlediği zaman kökenini yedi-kulluktan alan çift-resmi ödemekle birlikte, toprağı bıraktığı zaman, çift-resmi ödemez; reaya ise, toprağı bırakmakla ya da bir başka yere gitmekle çift-resminden kurtulamaz, ve çift-resmini, gittiği yerin sipahisine değil, üzerine yazılı olduğu sipahiye öder. "... eğer ataları şehirlu ise veya reaya taifesinden ise anlar dahi öyledir." ("Sultan Süleyman Kanunnâmesi", madde 235, Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası'ndan (TOEM) yeni yazıya aktarma, **Türk Hukuk Dergisi,** Ankara 1935, s. 48-67.)

tan sonra tapuyu alan kimesne[nin] ayruk elinden alınmaz ve tapu üzerine tapu olmaz, nikâh üzerine nikâh olmadığı gibi".[73]

Vilayetlerin tahriri esnasında, deftere sipahiye raiyyet kaydolunan reaya, (çift ya da yarıçift tasarruf etmesine, hiç çifti olmayanların bekâr, evli ya da dul olmasına, çiftçilikle uğraşmayan köylü zanaatçılara göre miktarı değişen) yükümlü olduğu hizmetleri ya da bu hizmetlerin yerine raiyetlik rüsumu denen vergileri, kendi sipahisine ödemek zorundadır. Elinde yeri (toprağı) olan reaya, köyünden bir başka köye ya da kente göçemez, göçerse on yıl içinde, eski köyüne göçürmek kanundur, on yılı geçmiş ise, geri getirmek yasaktır. "Ve reaya taifesi ki elinde yeri olub müteferrik ola [yerinden ayrıla] sipahi göçürüb yerine götürmek kanundur. Ama on yıldan ziyade varub bir yerde mutavattın olan [yurt tutan] kimesneyi göçürüp götürmek memnudur".[74] "Yazılı olan raiyetin birisi bir karyeden [köyden] kalkıp bir ahar [başka] sipahinin timarına varsa, ol timarına varan sipahi teftiş ile ol raiyeti kangi köydendir malûm idenden sonra ol sipahiye ve köylüye haber göndere gelüp ol raiyeti alalar ve yahut yakın yer idise bir âdemi ile göndere."[75] Gekbuza kazasında Daruca adlı vakıf köyün reayasından bazıları çiftlerini bırakıp gemici oldukları için, gemici olan raiyetlerin tutulup yerlerine gönderilmesi için Üsküdar kadısına hüküm yazılmıştır: "... tehir etmeyüp karyei mezburenin [adı geçen köyün] vilayeti defterinde mukayyed [kayıtlı] olup çiftin bırakub ziraat ve hiraset [çiftçilik] eylemeyüb gemicilik eden reayasını

73 "Sultan Süleyman Kanunnâmesi", (Madde 86), Türk Hukuk Dergisi, s. 48.

74 Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Birinci Cilt, Kanunlar, İstanbul 1943, s. 65 ("Erzurum Vilâyeti Kanunu", m. 13).

75 Ömer Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", Ülkü, c. IX, s. 109 (937 tarihli Vidin Kanunnamesi).

getirdüb ... çiftlerin ziraat ve hiraset ettiresin..."[76]

Reaya, çiftini bırakıp başka yere göçemediği ya da kendisine verilen yeri işlemeden başka bir zanaatla uğraşmaya hakkı olmadığı gibi, "üzerlerine bağlanan yerleri tamamen ekmek" zorundadır. "Ve bir raiyet elinde çiftliği olsa Bursa **müd**'dü ile dört müd tohum ekmek her yıl borcudur. Bursa müdü ile iki müd ekse yirmi beş akçe alına".[77]

Reaya atadan reayadır, "eğer atalar ... reaya taifesinden ise onlar dahi öyledir".[78] Reaya toprağın daimî zilyedi olduğu gibi, reayanın oğlu da, sipahisinin raiyeti sayılmaktadır. Raiyet oğlu raiyetin, deftere yazılsın ya da yazılmasın, **babası hangi sipahinin raiyeti ise, o sipahinin raiyeti sayılır.** "Ve raiyet oğlu raiyettir madem ki ahara kaydolunmaya".[79] "Ve raiyet oğlu raiyettir, ben deftere kaydolmadım dediğüne amel olunmaya".[80] Reayanın azatlı kulu (serbest bırakılmış kölesi) varsa, azatlı kul da, eski sahibi kimin raiyeti ise, vergilerini o sipahiye vermek zorundadır. "Ve raiyetin **azatlu** kulu dahi mademki ahara raiyet yazılmış olmıya ... [vergilerini] mevlâsı kimin raiyeti ise ona verir".[81] Müftü Pir Mehmet efendi, **Zahîretülkuzat**'ında sipahinin "cilâyı vatan edüb vefat eden" (yerinden göçüp ölmüş olan) raiyetinin oğlunu yerine getirmeye hakkı olup olmadığı sorusuna şu yanıtı verir: "gerçi şer'i maslahat değildir, lâkin **koyun kimin ise kuzu dahi onundur**".[82]

Reaya, bazı özel durumlar ve istisnalar dışında, ge-

76 Ömer Barkan, aynı yazı, Ülkü, c. X, s. 297 (960 tarihli ahkâm defteri, s. 474'ten).

77 Aynı yazı, Ülkü, c. IX, s. 115.

78 "Sultan Süleyman Kanunnâmesi", Madde: 235, s. 67.

79 Ömer Lûtfi Barkan, Kanunlar, s. 65. ("Erzurum Vilâyeti Kanunu", m. 13).

80 Barkan, Ülkü, c. X, s. 157.

81 Aynı yazı, s. 300.

nel kural olarak, raiyet oğlu raiyet olarak, askerîden ayrı, bir alt kast oluşturmaktadır. "Reaya taifesine ... timar verilmeğe asla emrim yoktur".[83] "Reayayı dahi askerî zümresine ilhakdan tehaşi [sakınmak] lâzımdır, ata ve dededen sipahi-zade olmayanın iptidaen sipahi etmekte ihtilâl mukarrerdir. ... reayaya çokluk yüz verilmek dahi olmaz, libasda [giyside] ve at ve bissatta dahi sipahi gibi izharı tezyin eylemelerine ruhsat verilmemek lâzımdır".[84] "Reaya at binüb kılıç kuşanmak yoktur".[85] Reaya zümresinden olan birinin, raiyetlikten kurtulması, "iptidâ beratı" alarak, timar sahibi olması pek güçtü. "Garip yiğitler", ancak, "sipahi hizmetkârı" olup sefere giderek, "kale fethinde bayrak dikmek", "yarar diller (tutsaklar) ele geçirmek ve başlar kesüp defaâtle yararlığı ve dilâverliği görülmek gibi" askeri başarılar sağlayarak, padişah tarafından verilmesi gereken "iptidâ beratı"nı almaya hak kazanır ve raiyetlikten kurtulurdu.[86]

9. YEDİ KULLUK YA DA ŞAHSİ-HİZMET VE ANGARYALAR VE BUNLARIN NAKDİ ÖDEMEYE ÇEVRİLMESİ

Reaya ile timarlı sipahi arasındaki ilişkilerle ilgili olarak, yani reayanın sipahisine ödediği vergiler bakımından, bu vergileri üç kategoriye ayırmak olanaklıdır: çift-resmî ve bağlantıları, aşar, badıhava. Çift-resmi, görenek ve geleneklerden kaynağını alan, özünde emek-hizmeti olan, ve devlet tarafından yasallaştırılmış bulunan vergidir. Aşar çeşitli ürünlerden alınan öşürüdür ve kökeni dinsel yasaya (şeriata) dayanır. Badıhava, "zuhu-

82 Aynı yazı, Ülkü, c. IX, s. 110.

83 Aynı yazı, Ülkü, c. X, s. 418.

84 Sarı Mehmet Paşa, Nesâyikül vûzera velumerâ dan aktaran: Ömer Barkan, Ülkü, c. X, s. 421.

85 Aynî Ali Risalesi, s. 72'den aktaran: Ömer Barkan, Ülkü, c. X, s. 416.

86 Barkan, "Timar", s. 316.

râta", yani raslantıya bağlı, tapulama, evlenme, cinayet vb. gibi durumlarda alman vergilerdir; bu vergilerin hemen hepsi, dinsel yasayla (şeriatla) ilgisi olmayan, çift-resmi gibi örf ve geleneklerden kaynaklanan, vergilerdir. Bu vergileri, kökenleri, özellikleri vb. bakımından sıralamak ve açıklamak, bizim konumuzun dışında kalmaktadır. Biz, burada, vergiler üzerinde, yalnızca, **reaya ile timarlı sipahi arasındaki bağımlılık ilişkisinin niteliğini** belirlediği ölçüde duracağız.

Reaya ile timarlı sipahi arasındaki bağımlılığın niteliğini belirleyen vergiler içersinde, en önemlisi, çift-resmidir. Çift-resminin, kökeni bakımından, "köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetler'den başka bir şey olmadığını ilk kez Halil İnalcık saptamıştır.[87] Feodal hizmet ve angaryaların zamanla çift-resmi adını almış olması, bunun, bir "toprak vergisi" olduğu kanısını pekiştirmiştir. Nitekim, Musul sancağında, bazı sipahiler, çifti, bir çift öküz anlamında yorumlayarak, iki çift veya daha fazla öküzle ziraat yapanlardan, çift-resmini o oranda birkaç kat fazla almak istemişler, yapılan şikâyetler üzerine, çift-resminin, çift hayvanına değil, toprağa ilişkin bir vergi olduğu belirtilmiştir. "Ve çift ve nîm-çift [yarım-çift] yazılan kimesnelere sen iki

87 Bkz: Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", Belleten, c. XXIII, sayı 92, (Ankara 1959); Halil İnalcık, "Adaletnameler", Belgeler, c. II, sayı 3-4, (Ankara 1967). İnalcık, çift-resminin, "eskiden senyörle köylü arasındaki bazı feodal hizmetler yerini alan bir vergi" olduğunu (Belleten, s. 581) saptamış olmakla birlikte, daha sonra, 1967'de yayınladığı "Adâletnameler"de, Osmanlı devletinde, hizmet ve angaryaların paraya çevrilmesini, "süvari ile köylü arasındaki bağlılığı feodal bir bağlılık olmaktan kurtarma" olarak (Belgeler, s. 55) nitelemektedir ki, bu görüşün yanlışlığını, yukarda açıklamaya çalıştık. İnalcık, feodal bağlılığı ifade eden hizmet ve angaryaların paraya çevrilmiş olmasını, ayrıca, feodal bağlılığın, "devlete ait bir vergi haline getirilmesi" olarak nitelemektedir ki, bu da, kendi yazısı ile ve tüm kanunlarla çelişen bir durumdur. Çünkü, çift-resmini, daha aşağıda göreceğimiz gibi yalnızca sipahi almaktadır; burada değişen şey, hizmet ve angaryaların, devlet tarafından zamanla paraya çevrilmiş olmasıdır.

veya üç veya daha ziyade çift [öküz] ile ziraat idersin diye sahib-i arz [timar sahibi] tekrar resmi çift talep itmeye. Resmi-çift arza [toprağa] bağlanmıştır".[88]

Kulluk-akçesi[89] ya da raiyet-resmi de denen çift-resminin kökeni ve niteliği konusunda en eski ve önemli kanunnâme, Fatih Sultan Mehmed'in reaya hakkındaki kanunnâmesidir. Fatih Kanunnâmesinde çift-resmi şöyledir: "Bir çift yılda [üç] hizmet [veya] üç akçe vere [ve] bir orak ve bir döğen ve bir kağnı odun, boyunduruk resmi iki akçe vere", "bu yedi kulluktan ötürü akçe alınsa, yirmi iki akçe alına".[90] İnalcık, metni, günümüz türkçesiyle şöyle ifade ediyor: "Bir çift [yer] tasarruf eden raiyet yılda üç hizmet veya bunun karşılığı olarak üç akçe vere, bundan başka bir orak (yani ot) ve bir döğen (saman) ve bir kağnı odun vere ve ayrıca boyunduruk resmi olarak iki akçe vere, bu yedi kulluk (hizmet) yerine para almak lazım gelse 22 akçe alına".[91]

İnalcık bu yedi hizmet veya kulluğu ve para olarak karşılıklarını şöyle saptıyor: (1) 3 gün şahsî hizmet veya 3 akçe; (2) orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akçe; (3) döğen, yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akçe; (4) bir araba (kağnı) odun veya 3 akçe; (5) boyunduruk (kağnı ile hizmet) veya 2 akçe.

Üçü şahsî-hizmet olan yedi kulluk, Fatih Kanunnâmesinde, görüldüğü üzere, emek ve diğer angaryalar biçiminde ödenebileceği gibi, para olarak da ödenebilmektedir. Bir başka deyişle, (şer'î hükümlerden ayrı olarak) kaynağını görenek ve geleneklerden alan hizmet ve angaryaların para olarak ödenebileceği, devlet tarafından yasallaştırılmıştır. Para olarak 22 akçe, tutan bu hizmet

88 Barkan, Kanunlar, ("Musul Livası Kanunu", m. 9), s. 175.

89 "Çift-akçası, ki ona kulluk-akçası derler." (T. Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler ve Tatarlar, İstanbul 1956, s. 49.)

90 Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", s. 578 ve 581.

91 Aynı yazı, s. 578.

ve angaryalar, daha sonra, çift-resmi adı altında, 22 akçe olarak alınmaya başlanmış ve kökenini feodal bağımlılıktan alan bu vergi, bir toprak vergisi biçiminde görünmeye başlamıştır.

Burada, üründen, dolayısıyla topraktan alınan vergilerin değil (çünkü bu, öşür olarak zaten alınmaktadır), emek-hizmetinin esas unsuru oluşturduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Çünkü, üç gün şahsî-hizmet ve bir gün araba ile hizmet, ürüne (toprağa) bağlı değildir, doğrudan emek-hizmetini içermektedir. Ürüne bağlı gibi görünen ot, saman ve odun, ürüne bağlı bir husus değil, sipahiye biçilip (ya da kesilip) taşınması hizmetini içerir. Reayanın yükümlü olduğu ot ve odun, köyün ortaklaşa tasarrufunda bulundurduğu doğal kaynaklardan sağlanacaktır. Bunlar zaten doğal olarak vardır (hüda-i nâbittir), üretilmesi sözkonusu değildir; reayanın otu biçmek, odunu kesmek ve her ikisini taşımak için (arabası dışında) gereken emek-hizmetinden başka harcayacağı bir emek yoktur. Saman için de aynı şey söylenebilir. Çünkü, ürünün öşrü, (genellikle onda-biri) sipahiye ait olduğu için, ürünün bir parçası olan samanın onda-biri de sipahiye ait olmak gerekir. Burada reayanın yükümlülüğü, bu samanın taşınması, yani emek-hizmetidir. Bu nedenledir ki, çift-resmi, kökeninde, **tümüyle,** emek-hizmetini içerir, ve bu nedenle de angaryadır. Bunun, paraya dönüşürken öz niteliğini gizleyen değişik adlar almış olmasının, kulluk-resmi ve ırgadiye yerine çift-resmi vb. denmiş olmasının, onun özünü değiştirmeyeceği açıktır. Nitekim, kulluk-resmi, çift-resmi adıyla, yalnızca toprağı işleyenlerden alınmamaktadır, toprağı bırakan veya çift-resmini ödemeye devam ettiği gibi, toprağı olmayan, tarımla uğraşmayan unsurlardan da çift-resmi alınmaktadır. Bu unsurlardan alınan çift-resminin

miktarı, sorunu, daha da açıklayacak niteliktedir.

Örneğin, bir reaya, kendi toprağını bırakıp bir başka yere gitse, bıraktığı toprak, bir başkası tarafından işlenip öşür ve resmi sipahisine verilmiş olsa, giden reaya **yazılı olduğu** sipahisine çift-resmini ödemek zorundadır. Reaya, topraktan ayrı olarak, serf ile bey arasındaki bağımlılığın ifadesi olan emek-hizmetini, para olarak nereye giderse gitsin, üzerine yazılı olduğu sipahisine ödemekle yükümlüdür. "Ve bir raiyet yerin koyub ahara gitse amma koyub gitdüğü yeri sürer kimesne olsa, yirmi iki akçe **çift-resmin** alalar, gayri nesne almayalar".[92] Reaya, çifti bırakmış olsa bile, bu vergiyi vermekten kurtulamaz. Reaya, tasarrufundaki toprağı başkasına vermiş ve ölmüş olsa, çift-resmini, toprağı işleyen değil, raiyet yazılı köylünün oğulları ödemektedir. "Bir raiyet deftere sipahiye hâsıl kayd olunmuş çiftliklerinin ekserlerin ahar kimesneye virüb giderüb sonra ol raiyet vefat eyleyüb müteaddit oğulları kalsa, ol çiftlik resmini, sipahi oğlanlarından alur".[93]

Her ne kadar çift-resmi, reayanın işlediği toprak alanıyla ilgili olarak farklı miktarlarda (örneğin yarım-çift işleyenlerden yarım çift-resmi) ahnmaktaysa da, bu, kaynağını, toprak alanından değil, reayanın, konan yükümlülükleri gerçekleştirebilecek güce ve araçlara sahip olup olmamasından almaktadır.

Yarım-çiftten aşağı toprağı olanlar ve topraksızlar, farklı olmakla birlikte, çift-resmi ödemekle yükümlüdürler. Çifti ve hiç bir yeri olmayan, ya da pek az bir toprağı olan "fukarâ-i reaya" (yoksul köylü), "ez-af-i reaya" (pek yoksul köylü), "ekinlü veya çiftlü bennak" (yarım-çiftten az toprağı olan evli köylü), "caba-bennak" (top-

92 Barkan, **Kanunlar**, ("Vize Kanunu", 1539 (946), m. 14), s. 234.

93 Ömer Lûtfi Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi**, s. 24.

raksız evli köylü), kara veya mücerred (topraksız bekâr) adları altında çift-resmi öder. "Ve benlakden üç hizmet veyahut altı veya dokuz akçe alma".[94] Benlak (ya da bennak), yarım-çiftten az ya da hiç toprağı olmayan kimsedir, ve böyle reayaya, yalnızca "hizmet" koşulmuştur, çünkü ot, saman, odun taşıyacak arabası ve öküzü yoktur, ona, ancak, çıplak bedeniyle gerçekleştirebileceği üç günlük şahsî-hizmet yüklenmiş, ama çift sahibi reayanın üç günlük şahsî-hizmetine üç akçe karşılık koşulduğu halde, daha yoksul olan köylüye üç günlük şahsî-hizmetine karşılık altı ya da dokuz akçe bağlanmıştır. Gene, Fatih Kanunnâmesine göre, köyde, tarımla uğraşmayan zanaatçılar, yalnızca üç gün şahsî-hizmet ya da üç akçe ödemekle yükümlüdürler: "Üç hizmet veya üç akçe vere".[95] Burada zanaatçının, topraksız köylü gibi, ve hatta ondan da yoksul sayıldığını (çünkü üç şahsî-hizmet yerine, yoksul köylü gibi altı veya dokuz akçe değil, üç akçe vermekle yükümlüdür) düşünmemizi gerektirecek bir neden yoktur. Yoksul köylü ile zanaatçı arasında benzer yön, ikisinin de araba ve koşum hayvanı olmamasıdır, ve onun için de, yalnızca üç günlük şahsî-hizmete bağlanmıştır.

Kökeni bakımından şahsî-hizmete vani angaryaya dayanan çift-resminin, paraya dönüştürülmüş olması, reaya ile sipahi arasındaki bağımlılığı ortadan kaldırmamış, ama sipahinin reayanın doğrudan emeği üzerindeki zorlayıcı unsurunu kaldırmış, görenekten ve gelenekten kaynaklanan ilişkileri yasallaştırmıştır. Böylece reaya, doğrudan emeğini değil, paraya çevrilmiş emek-ürününü sipahiye ödeyerek daha serbest duruma gelmiştir, ama bu serbestlik, onun serf olma niteliğini değiştiren bir ser-

94 İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 578. (Fatih Kanunnâmesinden.)

95 İnalcık, Belleten, s. 588; Belgeler, s. 55.

bestlik değil, bağımlılık ilişkilerinin yasal olarak düzenlenmiş olmasından doğan bir serbestliktir.

Şahsî-hizmet ve angaryalar, çift-resmî (ya da **kulluk-akçesi** vb.) adı altında, paraya çevrilmiş olmakla birlikte, imparatorlukta, angarya hizmet tümüyle paraya dönüştürülmemiştir. Bunlar, reayanın, sipahinin aşarını (bir günlük mesafeyi geçmemek koşuluyla) ambarına kadar taşımak, sipahinin aşarını koyacak bir ambar yapmak, sipahiler üzerine hassa kaydolunan çayırları biçmek ve yığmak, ayrıca hıristiyan reayanın, sipahi üzerine kaydolunmuş beylik bağında üç gün çalışmak gibi angaryalar, "**Kanûn-î Osmanî**'ye girmiş ve yerleşmiş angarya ve âdetlerdir".[96] Bazı bölgelerde, ayrıca sipahi için ev yapmak, veya kışın ot ve odun vermek (hane başına bir araba veya bir yük) sipahinin bağında ve tarlasında üç gün çalışmak gibi angaryalar devam edegelmiştir.[97] Sultan Süleyman Kanunnâmesi (madde — 326): "Ve sipahilere hassa kaydolunan çayırlardan raiyetleri (biçivirüb) yerinde yığarlar, evine götürmezler"; (madde — 311): "Raiyet, süvariye ... hasıl olan öşürlerin koyacak ambar yapıvirmek reayaya tecviz olunmuştur"; (madde — 30): "Ve raiyet sipahi öşrünü ambara iledüb ve hisar erenlerinin hisara iletmek reaya üzerine bid'ati ma'rufedir". "Kefereye" mahsus bir başka angarya da (madde — 332) şöyle: "Süvari üzerine hasıl yazılmış her kanda beylik bağ varise raiyetleri yılda üç gün işleyeler".[98]

Daha yukarda da belirttiğimiz gibi, genel olarak, rant ve vergiler üzerinde değil, bağımlılık ilişkilerinin **niteliğini** açıkladığı ölçüde bunlar üzerinde durmaya çalıştık. Gene bağımlılık ilişkilerini açıklamakla birlikte, başta gerdek-resmi, diyet-resmi, yakalanan köle ve cariye için

96 İnalcık, **Belgeler**, s. 68.
97 İnalcık, **Belgeler**, s. 68.
98 "Sultan Süleyman Kanunnâmesi", **Türk Hukuku Tarihi**, s. 79, 77, 80.

alınan müjde-resmi, cinayet-resmi gibi (genellikle raiyetin sipahisine) verilen, olaya ve olguya bağlı olarak rastlansal bir biçimde ödenen vergilere değinmedik. İmparatorlukta rantın esasını, öşür (ve salarlık) denen, ürünün genel olarak onda-birinin aynî olarak toprak (ve timar) sahibine ödenen kısmı oluşturur. Öşür, malikâne divânî sisteminde, iki baştan ödendiği için, reaya. malikâne hissesi olarak bir öşür toprak sahibine, divanî hissesi olarak bir öşür sipahiye ödemekte, ve bazı yerlerde bu oran beşte-bire kadar çıkmaktadır. "Hububatdan hinta [buğday?] ve şair [arpa] ve kâvers (yulaf?) olsa öşr ve salarlık alınur, ... bakî hububatdan nohud ve mercimek ve bakla ve penbe ve keten anlardan hemen öşr alınur, salarlık alınmaz".[99] Öşür genel olarak onda-bir, salarlık ise genel olarak yüzde-üç arasındadır. Örneğin, tahıl öşrünün demet üzerinden alındığı yerde yüz demetten on demet öşür ve üç demet salarlık alınmaktadır. Yüz lidre pamuktan on lidre öşür ve üç lidre salarlık alınır, vb..

10. MERKEZÎ FEODAL DEVLET VE ALT-FEODALLER

Osmanlı İmparatorluğunda, devletin merkezileşmesi, birbirine koşut iki olguyla içiçe gelişmiştir; üst-feodaller arasında egemenlik savaşımı, ve üst-feodal ile alt-feodaller arasında egemenlik savaşımı. Bu egemenlik savaşımı, temelde, doğal olarak, bir mülkiyet savaşımı, artı-ürünü mülk edinme savaşımıdır.

Üst-feodaller arasında savaşımın temeli, kabile (aşiret) mülkiyetine dayanır. Kabilenin (aşiretin) toplumsal görevlerinin, tarihsel gelişmesiyle birlikte, **kalıtsal** bir yöneticiliğe dönüşmesi, siyasal görevlerin bir ailenin doğal

99 "Sultan Süleyman Kanunnâmesi", s. 59.

hakkı haline gelmesi, kabile yöneticisi ile kabile üyeleri arasında egemenlik ve bağımlılık ilişkisini doğurur. Ve aynı kandan geldiğini varsayan kabile üyeleri ile gene aynı kandan gelen kabile reisi arasında, bir kastlaşma meydana gelir ve kabile reisi ilkel bir soylu olarak karşımıza çıkar. Kabilenin henüz göçebe olduğu, kabilenin ortaklaşa mülkü sayılan topraklar üzerinde, taşınır malların özel mülkiyetiyle birlikte, kabile reisi (ve ailesi), taşınır malların ve özellikle hayvan sürülerinin daha büyük bir kısmını mülk edinecektir. Kabilenin, gerek varlığını korumak, gerek başka kabilelerin mallarını ele geçirmek için giriştiği savaşlar, bir yandan kabileyi, kabile reisinin başkanlığında askerî bir örgütlenme biçimine göre düzenlerken, öte yandan, yenilen kabileleri egemenliği altına alması ya da mülksüzleştirmesiyle birlikte, egemen kabilenin mülkiyetinin temsilcisi görülen kabile reisi, ganimetleri ve yükümlülükleri mülk edinir ve onun bir kısmını silah arkadaşlarıyla paylaşır. Moğolların, kabile örgütlenmesi, bize bu konuda sağlıklı bilgiler veriyor: Göçebe olan Moğol kabilelerinde, kabilenin göçtüğü ve sürülerini yaydığı topraklar, kabilenin ortaklaşa mülküdür; taşınır mallar, özellikle hayvanlar, özel mülktür. Bir kabile, diğer akraba veya yabancı kabileleri yenerek, onları ya dağıtmakta, ya da kendi yönetimi ve egemenliği altına almaktadır.[100] Öyle görünüyor ki, bir kabilenin, başka kabileleri dağıtması, mülksüzleştirmesi, mallarını mülk edinmesi, ya da başka kabileleri yönetimi ve egemenliği altına alması, egemen kabilenin askerî örgütlenme düzenine bağlı olarak, egemen kabile içerisinde olduğu kadar, egemenlik altına alınan kabileler üzerinde de, bir egemen sınıfın oluşmasına olanak hazırlamıştır. Nitekim, Moğol hanının vassalları olan şehzadeler büyük

100 B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimaî Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi**, Ankara 1944, s. 99.

senyörleri, ve bu senyörlere bağlı olan noyanlar da küçük senyörleri, yani alt-feodalleri oluşturmaktadır. İkinci sınıfı ise, kişisel mülk sahibi olabilen avam ya da avamdan çıkma adamlar, üçüncü sınıfı, hiç bir kişisel emlakî olmayan, tamamıyla efendilerine tâbi kullar oluşturmaktaydı.[101] Başka bir kabilenin köleleştirilerek mülksüzleştirilmesi, ya da egemenlik altına alınarak bağımlı hale getirilmesi, kabile mülkiyetinin niteliğini değiştirmiş, han sülalesi bütün toprakların sahibi haline gelmiştir. "Moğollara tâbi olan bütün topraklar han sülalesine aittir, onların idarecisi ise imparator-han idi; mükataaları (**xubi**'ları) bu sülalenin erkek evlâtlarına (**köbegün**'lere) ve onun sadık bendelerine (**noyan**'lara) tevzi ederek o kendisi tasdik ediyordu".[102] Moğol kabilelerinde, savaştan alman ganimet ise, nispî olarak, feodaller arasında taksim olunuyor, avamdan olan bir moğol, feodalin karargâhına davar, ve belirli bir süre için sağmal hayvan, özellikle kısrak göndermekle yükümlü tutuluyordu.[103] Fetih olgusunun, kabile mülkiyet biçiminin parçalanmasında, ve kabile içerisinde olduğu kadar kabileler arasında sınıflaşmanın doğuşunda önemli bir etken olduğu anlaşılır bir şeydir. İster tüm toprağın sahibi olarak görünsün, ister siyasal bir yetke olarak görünsün, egemenlik, burada, henüz kişiye değil, han ailelerine aittir, ve bunun sonucudur ki, ülke, han aileleri arasında taksim edilmiştir. Moğol geleneklerine ve yasalarına göre, büyük oğul en büyük parçayı almakla birlikte, küçük oğul babasının esas hass'mı alır.[104] "Feth edilen topraklar hükümdarın hassa mülkü, **incü** sayılırdı. Bu topraklar hanedan üyeleri arasında taksim olunur.

101 Aynı kitap, s. 175-177.
102 Aynı kitap, s. 169.
103 Aynı kitap, s. 172.
104 Aynı kitap, s. 151.

... **inci**'lerden başka, imparatorluğun muhtelif bölgeleri **yurt** olarak prenslerin [şehzadelerin, **köbegün**'lerin] idaresine verilirdi".[105]

Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında da, ülke, sultan ailesinin ortaklaşa mülkü ve mirası olarak kabul edilmiş, hanedan ailesi oğullar arasında ülkenin taksimi vazgeçilmez bir kural olarak uygulanmıştır. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun en uzak uç bölgesi, Anadolu, taksim sonucu yurtluk olarak bırakılmış, Anadolu Selçuklu sultanları da oğulları arasında ülkeyi taksim etmiştir.[106] Anadolu Türkmen beyliklerinde, ülkenin oğullar arasında taksimi uygulanmaya devam eder. Osman bey, Bizans İmparatorluğu kuvvetlerine karşı başarı kazandıktan ve uç beyliği bağımsız siyasal bir kuruluş niteliği kazandıktan sonra, doğudaki uç sancağını büyük oğlu Orhan'a vermiş, küçük oğlunu yanında alıkoymuştur. Orhan, beyliğe geçtikten sonra, 1331'de, "Bursa'yı bir oğlu Murat Han Gaziye, Karacahisar'ı ammisi oğlu Gündüz'e verdi"[107] "İn-önü sancağını oğlu Murad Gazi'ye verdi kim ol kiçi [küçük] oğludur".[108]

Amcaların ve kardeşlerin yurtluk alması, "uç beyliğinden sultana geçişle" birlikte terkedilecek, devlet olarak güçlenmesiyle birlikte, devletin merkezileşmesi de daha hissedilir olacaktır. Doğu ve Batı arasında, çağın iki canlı kıtası Asya ve Avrupa'yı birbirine boğazın daralan ucunda düğümlenen kara yoluyla, kuzey ve güneyi, özellikle ticari ilişkilerin merkezi olan Akdenizde deniz yoluyla bağlayan İstanbul'un alınması, İmparatorluğu Doğu, Batı, Kuzey ve Güney arasında, bir mer-

105 Prof. Dr. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XIV, sayı 1, s. 83.

106 İnalcık, aynı yazı, s. 84.

107 Neşri s. 46'dan alıntı: İnalcık, aynı yazı, s. 84-85.

108 Oruc, s. 15'ten alıntı: aynı yazı, s. 85.

kez devlet durumuna, devleti de merkezî bir devlet olmaya zorlayacaktır. Bu nedenledir ki, İstanbul'u alan Sultan Mehmed, bir yandan, kardeşler arasında ülkenin yurtluklara bölünmesini, feodal bölgelere ayrılmasını önlemek için, bir yasa haline getireceği üzere, kardeşini öldürtecek; ve öte yandan, kendi içinde bağımsız devletin bünyesinde ve ona karşıt feodal birimler olan serbest mülkleri devlet mülküne dönüştürecek ve devlet mülküne katılacağı kaygısıyla vakfedilmiş mülk toprakların vakıf özelliklerini "mensuh", yani hükümsüz sayarak, feodal birimlerin yerel bağımsızlıklarına son vermeye başlayacaktır. "Ve her kimesneye evladından saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katletmek münasibdir, ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir, anınla âmil olalar".[109] Ülkenin, amca ve kardeşler arasında yurtluk olarak verilerek alt-bölünmesinin terkedilmesinden ayrı olarak, merkezî güce karşı, saltanatın vârisi olacak kardeşlerin ortadan kaldırılarak, merkeze, mutlak bir otorite sağlanmasının yanısıra, merkezî güce karşı, (kökeninde yerel soyluların ve dinsel temsilcilerin ağır bastığı) siyasal gücünü **iktisadî** varlıklarından alan serbest mülk ve vakıf sahip ve mütevellilerinin ellerinden mülkleri alınacak, merkezî iktidara karşı, iktisadî bakımdan bağımsızlıklarına son verilecektir. «... şöyle buyurdum ki taht-ı hükümetinizde olan evkaf-ı mensuhadan [hükümsüz sayılan vakıflardan] şol ki bağ ve bağçe ve değirmendir ve müsakafattan [binalardan] evler ve dükkânlar ve kârbansaraylardır bunların kib sahipleri üzerine mukarrerdir ... bunların mâadâsı [bunlardan başkası] köylerden ve yerlerden fi el-cümle-i aksam-ı akarattan [gelir getiren bütün kısımlardan] ne varsa bunlardan eksiriya mensuhdur [hükümsüzdür]".[110] Fatih Meh-

109 Fatih Kanunnâmesi, TOEM, ek, s. 27'den alıntı: aynı yazı, s. 93.

med, bu fermanında görüldüğü gibi, birçok vakfı "mensuh" saymış, "köylerden ve akarat kısmından bazı kimselerin ellerinde telbisle [hile ile] kalub yahud unutulmuş hayli yeri" mülk sahiplerinden alarak miri mülke katmış ve timara vermiştir. 1476'dan sonra, "emlak ve evkafın büyük bir kısmını ılga etmesi neticesinde, devlet, 20.000'den ziyâde köy ve mezreaya el koymuştur".[111]

Fatih Mehmed'in emlâk ve evkafa elkoyması, özellikle ulemâ sınıfının, şeyhlerin ve eski Türk bey ailelerin hoşnutsuzluğuna neden olmuş, bu memnun olmayan kitle, gözlerini, babası Fatih Mehmed ile arası açık bulunan ve emlâk ve vakıflara elkonulmasını buyuran yasayı kendi sahasında (Amasya, Tokat ve Trabzon) uygulamamak için direnen Bayazıt'a çevirmiştir.[112] Padişah olur olmaz, ilk işi elkonulan emlâk ve evkafı eski sahiplerine geri verecek olan Bayazıt ile, babasının siyasetini izlemeye namzed sayılan Sultan Cem arasındaki savaşım, temelde, alt-feodallerin merkezî devlet il olan savaşımlarını yansıttığı için, burada belirtelim.

Fatih Mehmed'in, devlet karşısında bağımsız bir iktisadî ve dolayısıyla siyasal güç oluşturan toprak sahiplerinin, ulemâ ve şeyhlerin, siyasal güçlerine son vermek isteyen siyaseti, Bayazıt'ın mülk ve vakıf toprakları eski sahiplerine iadesiyle bir başka deyişle, karşı hareketin başarısıyla sonuçlanmıştır. Nitekim, Fatih Mehmed'in anî ölümünü (ki zehirlendiği kanısı yaygındır) izleyen günlerde, Sultan Cem taraftarı olan ve mülk ve vakıflara elkoyma hareketinin ilham kaynağı olarak bilinen vezir Karamanlı Mehmed Paşanın konağı yakılacak ve kendisi

110 Dr. Halil İnalcık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", Belleten, c. XI, s. 44. (885 (1476) tarihli bu ferman, dergide, eski yazıyla yayınlanmış, yanlış okuduğum yerler varsa affola!)

111 Halil İnalcık, "Mehmed II", İslâm Ansiklopedisi, s. 528.

112 İnalcık, "Mehmed II", s. 532.

katledilecektir.[113] Bu siyasal olaylar, merkezî feodal devlet ile alt-feodaller arasındaki savaşımın, alt-feodallerin yengisiyle sonuçlandığını ortaya koyması bakımından önem taşır.

Fatih Mehmed'in, timar sahibi ile reaya arasındaki kişisel bağımlılık ilişkilerini, para ilişkisine çevirmesi de, bizce, merkezî devlet karşısında, timar sahibinin gücünü azaltmaya yöneliktir. Nitekim daha yukarda gördüğümüz gibi şahsî-hizmet ve angaryalar, Fatih Mehmed tarafından paraya çevrilerek, timar sahibinin ("toprakbeyinin ya da onun temsilcilerinin") "doğrudan gözetimi ve zorlaması altında" değil, "kırbaçtan çok yasal yollarla" (Marx), reayanın emeğini kendiliğinden harekete geçirmesini sağlamış, ve reayanın kişisel bağımlılığını azalttığı ölçüde, timar sahibinin reaya üzerindeki baskısını sınırlamıştır.

Temeli feodal üretim ilişkilerine dayanan ve ama feodal devlet ile askerî sınıfın oluşturduğu ve birbirlerine göre farklılıklar gösteren alt-feodaller arasındaki savaşım, feodal ilişkilerin ortadan kalkması niteliğini hiç bir zaman almamış, feodal sınıf içinde ve feodaller arasında bir savaşım olarak devam etmiştir.[114] Feodal devlette, merkezden dışa ve dıştan merkeze doğru, feodaller arasındaki savaşım, Sultan Mehmed döneminde, merkezin başarısıyla sonuçlanmış görünüyor. Açıkladığımız gibi, bu savaşımın, birincisi, saltanat ile, merkezî devletin devlet-

113 Barkan, "Timar", s. 298.

114 Daha önce de yer yer üzerinde durduğumuz gibi, her iki mülkiyet (özel mülk ve devlet mülkü) biçiminde, toprak rantı, toprak sahipleri tarafından olduğu gibi, timar sahipleri tarafından da mülk edinilmektedir ve timarlı sipahi, bu haklara, egemen sınıfın bir üyesi olarak sahiptir. Poliak, göçebe bir fatih için olduğu gibi, şehirli bir feodal için önemli olan yönün, toprak değil, onun iradı olduğunu belirttikten sonra şöyle devam ediyor: "Bu irad, islâm kanununca hizmetin mükâfatı olmaktan ziyade, hâkim sınıfın hususî bir imtiyazı gibi telâkki edilmiştir." (A. N. Poliak, "İslâm Feodalizmi", Sosyoloji Dergisi, sayı s, s. 256.)

içi egemenliği sorunuyla ilgilidir; ikincisi, merkezî feodal devlet ile alt-feodaller arasındaki egemenliğin sınırları ile ilgilidir; üçüncüsü, alt-feodaller ile reaya (serf köylü) arasındaki bağımlılığın sınırlarıyla ilgilidir, herbiri kendi başına feodal ilişkilerin varlığını ortaya koyar, ve hiç biri feodal ilişkileri ortadan kaldırmaz ya da kaldırmayı amaçlamamıştır.

Fatih Mehmed'in devleti merkezileştirmesini, imparatorluğun tarihsel yeri ve gelişimi açısından da ele almak gerekir. Bu konuda, hazırlayıcı öğeleri oluşturduğu için, alt-öğeler olarak niteleyeceğim üç öğeyi sırasıyla belirtelim.

Birinci alt-öğe: Wittek'e göre, Bayazıt'ın Timur'la, 1402'de, Ankara'da karşılaşması sırasında, Osmanlıların henüz fethetmiş olduğu eyaletlerin sipahileri, "Timur'un saflarında farkettikleri meşru beylerinin yanlarına geçmişler"di.[115] Bu durum karşısında, yalnız yeniçeriler ve yardımcı Sırp askerleri direnmişler; Anadolu ve Rumeli sipahileri ise dağılmış, her grup kendi yerine dönmek istemişti. Bayazıt'ın yenilgisinden hemen sonra, Bayazıt'ın evvelce yerlerinden kovduğu beyleri, Timur, beyliklerine yeniden yerleştirdi. Savaştan üç hafta sonra Saruhan beyi, başkenti Manisa'ya törenle giriyordu. Fırat üzerinde Erzincan'dan Menteşe beylerinin Karya'sına kadar bütün beylikler yeniden kurulmuştu. Karamanoğulları beyliği ise önemli bir oranda büyümüştü.[116] Ordu, Anadolu'ya, Timur ile karşılaşmaya giderken, Rumeli sınırları ise, gaziler tarafından korunmuştu, devletin ilgisini Anadolu'ya çevireceği ve zayıf düşeceği bu yıllarda da, bu sınır gazilerinin büyük bir bağımsızlık kazanmaları doğaldı.

115 P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına (1402-1455)", Belleten, c. VII, sayı 27, s. 570.

116 Aynı yazı, s. 570-571.

İkinci alt-öğe, Bayazıt'ın yenilgisinden sonra, içlerin de "Düzmece" diye anılan Mustafa'nın da yer aldığı Bayazıt'ın dört oğlu arasındaki savaşımdır. Bu savaşımın ilginç yönleri ve izlediği tarihsel seyir, bizim konumuzun dışında kalıyor. Ama, Ankara bozgunundan sonra, babasının tutsaklık yaşamını paylaşmış olan Musa'nın, bir süre sonra, Rumeli'de, müslüman ve hıristiyan köylüleri, "büyük feodal yahut zengin ulema olan aristokratlara" karşı ayaklandırması, konumuz bakımından ele alınmaya değer. Musa, kadıasker olarak müslümanlar ile hıristiyanlar arasında kardeşliği öneren toplumsal ve dinsel bir eşitlikçiliğin ideolojik lideri olan Şeyh Bedrettin'i seçmişti. Musa'nın aristokrat sınıfa karşı duyduğu kin, Bedrettin'in felsefesinde; hareket ise, maddî tabanını, hıristiyan ve müslüman köylülükte buluyordu. Devlet aristokratları ve yüksek memurlar, İstanbul'a, Sırpların yanma, sınırlarda kendilerini tehlike altında hisseden büyük gazi reislerinin yanına, Anadolu eyaletlerini yeniden ele geçirmiş bulunan kardeşi Mehmed'in (Mehmed I) yanına sığınmışlardı. Mehmed'den, kardeşi Musa'ya müdahalede bulunmasını yalvardılar. Mehmed'in, Musa ile ilk karşılaşmasında yenilgisi bütün feodalleri birleştirmiş görünüyor. Mehmed, Bizans imparatoru ile, Sırp Kralı Stefan ile, sınırlardaki büyük gazi reisleriyle ayrı ayrı anlaşacaktır. Bütün prensler, bu köylü ayaklanması karşısında, Mehmed'e yardımda bulundular, ve feodallerin ittifakı ile, kardeşi Musa 1413'te yenildi.[117] Wittek, Ankaralı Hacı Bayram Veli'nin orunladığı müslüman dindarlığın yeni bir biçiminin, bu yıllarda ortaya çıktığını vurguluyor. Hacı Bayram, şeriatı ve onun üzerine dayalı toplumsal düzeni yadsımıyor ve **fukaraya şefkat ve yardımı öngören** bir "toplumsal yardım" örgütü kuruyor, köylü-

117 Aynı yazı, s. 575-579.

lüğün ihtilâlci potansiyelini fukaraya yardım ve şefkat politikası içinde söndürüyordu. Devlet tarafından benimsenen bu akım, —bölgenin dinsel topluluğu bakımından— doğal olarak yalnızca müslüman unsuru ilgilendiriyordu.[118] Ama, zamanla devlet için önemli bir tehdit kaynağı olan Balkanlardaki hıristiyan kitleler ne olacaktı? Mehmed'in yerine geçmiş bulunan oğlu Murat (II) zamanında, bu sorun, gerçekçi bir biçimde çözülecektir. Rumeli'de, hıristiyan ahali arasından, askerî hizmete yetenekli çocuklar toplanacak, bunlara Türk dili öğretilecek, müslümanlaştırılacak ve herhangi bir soyluluğu olmadığı için devletin varlığıyla özdeşleşmiş, devlet çıkarına bağlı bir devşirme tabaka yetiştirilecekti. Daha sonra aileleriyle ilişkilerini devam ettirecek ve aileleriyle saray arasında organik bir bağ sağlayacak olan çocukların, hıristiyan ahali arasından toplanması, hıristiyan köylerden fazla nüfusu emdiği için, bu köylerin iktisadî durumunda bozulmayı geciktirici, ve en seçkin unsurların çekilip alınmasıyla da, hıristiyan ahalinin savaş gücünü azaltıcı bir rol oynayacaktır.

Üçüncü alt-öğe: Mehmed II (Fatih) başa geldiği zaman, ülkenin, fiilî olarak iki başkenti vardı. Biri Bursa'ydı ve Anadolu'yu temsil ediyordu; öteki Edirne'ydi ve Rumeli'yi temsil ediyordu.[119] Osmanlılar, Rumeli'de her ilerleyişinde, Anadolu'daki tabanı genişletmeyi doğal bir zorunluluk olarak hissetmişlerdi. Dinsel yapı ve ırksal bakımdan farklı bu iki parçanın sentezi, bu merkezlerden birinde değil, bunların dışında bir merkezde gerçekleştirilebilirdi. Bu merkez, doğal özellikleri bakımından ancak Bizans olabilirdi. Osmanlı Beyliği, bir uç beyliği olmaktan çıktıktan, bağımsız bir siyasal kuruluş olusturduktan sonra, Konya-Kayseri-Sivas üçgeni üzerinde

118 Aynı yazı, s. 587.
119 Aynı yazı, s. 599.

doğrulabilmişti. Yeni devlet, Marmara çevresine kaydığı zaman,[120] iki ayrı bölgenin iki ayrı merkezi üzerinde durmak zorunda kalmıştır. Şimdi büyümüş olan imparatorluğu değil, üzerinde doğrulduğu iki tabanı birbirine birleştirmek için bir merkez gerekiyordu ve Bizans, doğal yönüyle gereksinilen merkez olduğu kadar, yönetimin merkezileşme gereksinmesinin de ifadesini bulduğu yerdi.

Bu üç altöğenin merkezileşmeye etkilerini şöyle sıralayabiliriz: birinci alt-öğe — Anadolu beyliklerindeki beylerin, Timur tarafına geçmelerini, ve Timur tarafından yeniden eski beyliklerine getirilmiş olmalarını sarayın henüz unutmuş olması mümkün değildir, ve devletin, egemenliğini güçlendirmek için, kendisini güçlü hissettiği bir sırada, bu beylerin yerel egemenliklerini zayıflatmak gereğini duymuş olması doğaldır; bunun yanısıra, dinsel yönden güçlenen ve devlet içinde bağımsız bir güç haline gelen dinsel feodallerin maddî temelini oluşturan vakıflara elkoyarak, onları iktisadi yönden gerileterek bağımsızlıklarına son vermiş, ve her ikisinin de yerine, varlıklarının doğası gereği devlete mutlak olarak bağlı olması gereken devşirmelerden oluşan kapıkullarını geçirmeye başlamıştır. İkinci alt-öğe — Musa'nın ve daha sonra düzmece bir lâkap ile anılan "Düzmece" Mustafa'nın yöneteceği soylu feodallere ve ulemaya karşı köylü ayaklanmasının nedenleri olan, alt-feodallerin köylülük üzerindeki egemenlik ve baskı yetkelerini sınırlayıp düzenlemek, kırbacın yerine yasal yollar koymak, şahsî-hizmet ve angaryaları nakdî ödemeye çevirerek yasayla belirlemek. İkinci ve üçüncü alt-öğeler — kardeşler arasında saltanat kavgalarına ve ülkenin kardeşler arasında paylaşılmasına son vermek, büyüyen imparatorluğu bir merkeze bağlayarak bütünlüğünü ve üs-

120 Bkz: Prof. Mr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c. II, Ankara 1971, s. 105.

tünlüğünü korumak. Görülüyor ki, imparatorlukta, merkezileşme, bir kişisel eğilim değil, feodal tarzın doğasından gelen parçalanmaya karşı, devletin tarihsel konumu gereği bütünleşme zorunluluğundan doğmuştur, ve bunu doğuran temel unsur, imparatorluğun, iki (ve hatta üç) kıtanın o günkü merkezinde bulunmuş olmasıdır.

11. FARKLILAŞMIŞ KENT VE ESNAF-ZANAATÇI LONCALARI

Marx ve Engels, feodalizmin doruğunda, her ülkenin kendi içinde kent-kır karşıtlığını taşıdığını yazdıkları pasajda, "toprak mülkiyetinin ... feodal yapısına, **kentlerde** lonca mülkiyeti[nin], feodal meslek örgütü[nün] tekabül ettiğini" belirtirler.[121] Asya biçiminde "kuşaktan kuşağa biriken ve babadan oğula geçen özel hüner" gerektiren uğraşın kalıtsal hale geldiği,[122] "Asya Biçimi" yazımızda açıklanıyor. Özel hünerin, babadan oğula geçmesinin, kalıtlaşmasının yerini, loncalarda, loncaya dahil olmanın sıkı kuralları alır. Loncaya dahil olmak için, ailesel bir kalıtsallık sözkonusu değildir, ama sıkı kurallara bağlanmıştır. "Ayrı ayrı zanaatçılar tarafından azar azar biriktirilen küçük sermayeler ve durmadan artmakta olan bir nüfus içinde bunların sayılarının değişmezliği kentlerde de, köydekine benzer bir hiyerarsi doğuran kalfalık ve çıraklık koşulunu geliştirmiştir."[123] Çırakların loncaya alınması. kalfalığa ve ustalığa yükselmeleri, kurallara bağlanmış, ustanın çalıştıracağı kalfa ve çırak sayısı da sınırlanmıştır.[124]

Loncaların varlığı, zanaat imalâtının tarımdan ayrıl-

121 K. Marx-F. Engels, **Alman İdeo`ojisi (Feuerbach) s. 46.**
122 Karl Marx, **Kapital,** Birinci Cilt, **s. 368.**
123 **Alman İdeolojisi, s. 46.**
124 **Bkz: Kapital, Birinci Cilt, s. 366 ve 753.**

dığını ve kent ile kır arasında toplumsal işbölümünden doğan bir karşıtlığın meydana geldiğini ortaya koymakla birlikte, loncalardan, kapitalist üretime geçilmemiş, loncalar, kapitalist üretime geçişi engellemiştir.

Lonca kuralları, **işyeri içersinde** işbölümüne olanak vermemiş, ya da olsa olsa işyeri içersinde işbölümü güdük bir düzeyde kalmıştır.[125] "Koşullar eğer daha fazla bir işbölümünü gerektirirse, mevcut loncalar ya aralarında türlere bölünüyor, ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kuruluyordu; ama bütün bunlar, çeşitli elzanaatlarını tek bir işyerinde toplamaksızın oluyordu."[126] Loncalar, elzanaatlarının ayrılmasına ve yetkinleşmesine yardımcı olmakla birlikte, çeşitli elzanaatlarının tek bir işyerinde toplanmasına olanak sağlamamıştır.

Burada usta, usta olduğu için alet üzerinde mülkiyete sahiptir, ve çırak ve kalfa, henüz tam anlamıyla bağımsız bir emekçi değildir.[127] "Emekçiyi onun üretim araçlarından ayırma ve bu araçları sermayeye dönüştürme olayı ortaya çıkmamıştır."[128]

Loncaların temasa geldikleri tek özgür sermaye biçimi tüccar sermayesidir, buna karşın, "bir tüccar. her türlü metaı satınalabilirdi, ama bir meta olarak emek gücü satınalamazdı".[129]

Loncalar, sınaî sermayenin ilk tarihsel biçimi olan manüfaktür için gerekli temeli yaratmamış, yani kapitalist üretim, genel anlamıyla, loncaların bağrında doğmamıştır. Loncalar, elzanaatlarının ayrılmasına ve yetkinleşmesine yardımcı olmuş, buna karşılık, işyerinde işbölümüne olanak vermemiş, bir ustanın çalıstırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, üretim araçları sa-

125 **Kapital**, Birinci Cilt, s. 384
126 Aynı yapıt, s. 386.
127 Karl Marx, **Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri**, s. 46-47
128 **Kapital**, Birinci Cilt, s. 386.
129 Aynı yapıt, s. 386.

hibi ustanın üretim araçlarından ayrılmasını ve bu araçların sermayeye dönüşmesini engellemiştir. Bir başka deyişle, pazarda birbirinden farklı iki meta sahibi, yani bir yanda sermaye sahipleri, öte yanda kendi emek-güçlerini satan özgür işçiler karşı karşıya gelmemiştir.

Feodal toprak mülkiyetine tekabül eden, ve bu yanıyla da feodal üretim tarzının bir parçasını oluşturan lonca mülkiyetinin, feodal meslek örgütlerinin, imparatorlukta, gerek kent ve kır farklılaşmasını ve gerek üretim ilişkilerinin niteliğini saptamak amacıyla, varlığını aramamız ve aldığı biçimlere eğilmemiz gerekiyor.

Öyle anlaşılıyor ki, esnaf ve zanaat loncaları, Anadolu Selçuklu devletinin eriyişi ve Anadolu beyliklerinin canlanışı döneminde özerk bir güç olarak ortaya çıkıyorlar. Moğol istilasıyla birlikte, Selçuklu sultanının iktidarının zayıflaması, başkent Konya'da, toprak aristokrasisi ile esnaf ve zanaat zümresi arasındaki karşıtlık, siyasal bir ayrılığa, bir sınıf çatışmasına yolaçıyor. İktisadî güçlerini geniş vakıf toprakların feodal sömürüsünden alan mevleviler, vakıf topraklarını korumak ve kurtarmak için Moğol hanlarına karşı koymamışlar, hatta onların dostluklarını kazanmak için, yerel direnişlere karşı olmuşlardır. Nitekim, Moğollar (İlhanlılar), "mirî toprakları halka ve zenginlere satmış",[130] ama mevlevilerin vakıflarına dokunmamıştır. Sultanların yerini Moğol hanları almış, mevlevi zümresinin maddî çıkarları zedelenmemiştir. "Selçuklular yıkıldığında, mevleviler, Kurana dayanarak, Moğol hanlarıyla yanyana yaşıyorlar, onları Selçukluların meşru mirasçıları sayıyorlar — böylece mevleviler büyük çiftliklerini kurtarmak istiyorlar: onları, önceki sultan kayırıyordu, şimdi ise han".[131] Moğol-

130 Osman Turan, "Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika", Belleten, c. XVI, sayı 62, s. 255.

131 V. Gordlevskî, Gasudarstvo Selçukidov Moloy Azii, Moskova-Leningrad 1941, s. 110. (Aktarmalar, Gültekin Emre çevirisinden alınmıştır.)

lar mevleviler zümresinin maddî çıkarlarına dokunmamış, mevleviler için temelde değişen bir şey olmamış, sultanların yerini hanlar almıştır.

Anadolu Selçukluları zamanında ahileri, sultanın saray muhafız kıtasında görüyoruz. Nizamilmülk'un sözünü ettiği "müfretler" grubunu oluşturan ahiler, sultandan yalnızca maaş alırlar, ama arazi almazlardı.[132] Zamanla başkent Konya'da, ticaret yapan, ticaretten, zenginleşen, ilahiyat okuyan, ve benzeri alanlarda ün yapan ahiler görüyoruz.

Ahiliğin kökenleri, konumuzun dışında kalıyor. Ama, ahi üyelerinin aristokratlardan değil, **halk içinden gelmiş**, soylu oldukları için değil, kişilik ve erdemleriyle değer kazanmış kişiler olduğunu [133] belirtelim. Konya'da sultanın güçsüzleşmesine koşut olarak ahilerin güçlendiğini, kentin siyasal ve askerî gücünü oluşturduklarını görüyoruz. Geleneklerini koruyan yerli zanaatçıların ve esnafın, kentte düzeni sağlayan ahi örgütünde, kendi koruyucularını buldukları anlaşılır bir şeydir. Dolayısıyla ahiler, feodal toprak mülkiyetinden bağımsız olarak, yeni ve gelişen bu iktisadî güce dayanarak, siyasal ve askerî üstünlüklerini pekiştiriyorlar. Gordlevski, ahilerin, "yeni toplumsal gruplaşmanın teorisyeni ve feodal düşmanı" olduğunu söyler. Herhalde, burada, daha çok iktisadî gücünü feodal toprak mülkiyetinden alan (manevî) feodallere karşı, halk içinden gelen ve iktisadî gücünü ticaret ve zanaattan alan yeni bir feodal zümrenin egemenlik savaşımı sözkonusu olmalıdır. Bu nedenledir ki, ahiler, Selçuklu devletinin Moğol egemenliği altında erimesiyle birlikte, askerî feodallerin güçlerini yitirmesi sonucu, zanaatçılığın ve ticaretin gelişmiş olduğu Anadolu kentle-

132 Gordlevski, aynı kitap, s. 106.

133 W. Ruben, "Kırşehir'de Dikkatimizi Çeken Sanat Abideleri", Belleten, c. XI, sayı 44, s. 625.

rinde, kentte düzeni sağlayan ve baskınlara ve dış saldırılara karşı kenti koruyan esnaf ve sanaatçı loncalarının maddî temeliyle bütünleşerek silahlı ve siyasal bağımsız bir güç haline geldiler. Geleneklerini korumakta olan esnaf ve zanaatçıların, kent içinde düzeni sağlayan, kentin köylerle alışverişini ve kentler arası ticareti güvence altına alan ahilikte, kendi koruyucularını buldukları anlaşılır bir şeydir. Gordlevski, zanaatçıların, ahilere din kardeşlerinin alt basamağından katıldıkları görüşündedir. Kuşkusuz, bu, ahiliğin, esnaf ve zanaat loncalarını kendisine ilk bağışlayıcı döneminde olmalıdır. Dolayısıyla ahiler, esnaf ve zanaat birliklerinin başkanlık mevkilerini tutuyor, esnaf ve zanaatçılar da kazançlarının bir kısmıyla bu örgüte maddî destek sağlıyorlardı.

Moğol egemenliği altında Selçuklu devletinin erimesiyle birlikte, kentlerde lonca örgütlerine dayalı siyasal ve askeri bir güç haline gelen ahilerin, Ankara'da bağımsız bir ahi cumhuriyeti kurdukları konusunda birbirinden farklı görüşler vardır. Bu, doğru olmamakla birlikte, kentin, siyasal ve askerî gücünün ahilerden oluştuğunu da ortaya koymaktadır.[134] Osmanlı İmparatorluğunun askerî-merkezî yönetimi altında, Anadolu ahiliğinin yavaş yavaş kaybolduğunu belirten Taeschner, ahiliğin, bir taraftan dervişlik kurumuna, özellikle bektaşi tarikatına, öte yandan **esnaf loncalarına** sığındığı, görüşündedir.[135] Kesin olan bir şey var ki, esnaf loncaları ahiliği yaratmamıştır; ahilik, esnaf ve zanaat loncalarından ayrı olarak (ve kuşkusuz çok daha önce) vardı, esnaf ve zanaatçılar, ya tek tek, ya da loncalar halinde, hiç değilse başlangıçta, ahiliğin koruyuculuğu altına girmişlerdir.

134 Ankara ve ahilerin tarihiyle ilgili yazıların birçoğunda tartışılan bu konu için ayrıca bkz: Paul Wittek. "Orta Zamanlarda Ankara", Çığır, c. 44, sayı 49.

135 Franz Taeschner, "İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)", İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XV, sayı 1-4, s. 21.

Ama askerî-merkezî devletin, Osmanlı İmparatorluğunun yönetimi altında, bu loncalarla bütünleşen ahiliğin askerî ve siyasal bağımsız varlığı sona erecek, esnaf ve zanaat loncaları olarak ise varlıklarını ve güçlerini koruyacaklardır. Gordlevski şu atasözünü anımsatıyor: "Eğer otuziki lonca birleşirse, sadrazamı devirirler".[136]

Taeschner, Anadolu'da esnaf ve zanaatçı loncalarının herbirinin tüzüğü içersinde, fütuvvet geleneğinin yaşamakla birlikte, fütüvetten tamamen bağımsız bir loncalar grubunun varlığına değiniyor. "Bunlar debbağlar ve saraçlar ve kunduracılar gibi deri işleriyle uğraşan hirfet [lonca] erbabı idiler. Bunlar, bizzat bir debbağ olduğu söylenen Kırşehir bölge evliyası Ahi Evren'e pirleri olarak bağlıydılar."[137] Ahî Evren'in, 1300'lerde, yani Selçuklu devletinin eridiği ve Osmanlı devletinin ilk kuruluş yıllarında yaşadığı düşünülürse, aynı tarihsel ortamda, ve kendi içinde daha bağımsız bir güç olarak doğduğu kabul edilebilir.

Ama, meydana gelişlerindeki etkenler farklı olsa da, lonca kuralları birbirinin aynı olmuştur. Her zanaat zümresi, örneğin kuyumcular, ayakkabıcılar, bezciler, dericiler, ayrı avrı zanaat loncalarına sahiptirler. Loncalar içersinde dükkân ya da atelye sayısı değişmediği gibi, bir dükkân ya da atelyede bir usta olurdu.[138]

Yamaklık, çıraklık, kalfalık ve ustalık lonca kurallarına bağlanmıştı. İki yıl bedava ve düzenli olarak ustasına hizmet eden yamak çıraklığa yükselir. Çırak çıkacak çocuğun ustası, kalfaları, velisi, esnaf başkanının dükkânında toplanırlar, ve yapılan törenden sonra, çocuk, çıraklığa yükselirdi. Başkan, çocuğa verilecek ücreti belir-

136 Gordlevski, adı geçen kitap, s. 111. Ankara âhilerinin ayaklanmasıyla ilgili olarak ayrıca bkz: İlhan Tarus, **Ahiler**, Ankara 1947, s. 42.

137 Franz Taeschner, aynı yazı, s. 23.

138 Prof. Dr. Mustafa Akdağ. **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, c. 1, Cem Yayınları, İstanbul 1977, s. 17.

ler, bu ücretin iki haftalığı, ustası tarafından lonca sandığına yatırılır.[139] Üç yıl çırak olarak hizmet eden gencin kalfalığa yükselmesi, daha gösterişli bir törenle, lonca odasında yapılırdı. Törende lonca kurulu tam olarak bulunur, loncaya bağlı başka ustalar çağrılır; kalfalığa yükseltilecek genç, o gün, o loncaya özgü giysiyi ilk kez giyer. Törenden sonra, başkan peştemal (şed) kuşatır, yeni kalfa, ustaların ve büyüklerin ellerini öper.[140] Usta olabilmek için ise üç yıl kalfalık etmesi gerekirdi. Bu süre içersinde kalfalık görevlerini gereği gibi yerine getirmeliydi. Ustalık töreni ise, ilkyazda, bir mesire yerinde yapılırdı. Törene bütün ustalar, lonca kâhyaları, müftü, kadı ve imamlar çağrılır. Ustası tarafından kalfalık peştemalı çözülerek ustalık peştemalı kuşatılırdı.[141] Usta olmak demek, dükkân açmak demekti.[142]

Dükkân ya da atelye sayısı sınırlı olduğu gibi, yamak, çırak, kalfa ve usta olmak da lonca kurallarına bağlıydı, lonca kurallarının dışına çıkanlar, çalıştığı işyerini bırakarak başka işyerine gidenler ve onları işe alanlar, vb., lonca yönetim kurulunca çeşitli şekillerde cezalandırılırdı. Bu cezalar, özellikle, işten alıkoyma, dayak, işten çıkarma, para ödeme şeklinde olurdu.[143]

1595 yılında, Bursa'da müslüman bazı işçilerin hıristiyan ve yahudi ustaların yanında çalışmaları üzerine, müslüman bir kalfanın, hıristiyan ya da yahudi ustasına "çelebi", "üstad", "efendi" diyecekleri için, meslekten men olunmalarına ve nikâhlarının bozulacağına Şeyhül-İslâmdan fetva alınmıştı.[144] Dokuma işinde kö-

139 Prof. Dr. Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara 1974, s. 153.

140 Aynı kitap, s. 153-154.

141 Aynı kitap, s. 154-156.

142 Aynı konuda ayrıca bkz: Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 11, sayı 1-4; Fahri Dalsar, Bursa'da İpekçilik, İstanbul 1960, s. 120-124.

143 Fahri Dalsar, adı geçen kitap, s. 155.

lelerin çalıştırıldığını da görüyoruz. Köleler, efendileri olan dokumacılar için belirli bir zaman içersinde belirli miktarda kumaş dokumak ve o süre sonunda özgür kalmak koşuluyla sözleşme yapıyorlardı ki, buna "mükâtebe" denmekteydi.[145]

Görülüyor ki, kentlerde, lonca mülkiyeti, feodal meslek örgütleri bulunuyordu, zanaat ile tarım, kent ile kır birbirinden ayrı ve farklı birimler oluşturmaktaydı. Tek bir işyerinde işbölümü gelişmiyor, koşullar daha fazla gerektirirse, ya mevcut loncalar aralarında türlere bölünüyor ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kuruluyordu. Örneğin ipek dokumacılığı, bükücüler, boyacılar, dokumacılar vb. şeklinde kendi içinde ayrı zanaatlara ayrılıyordu. Usta, usta olduğu için üretim aracı sahibi olmaktaydı, ve üretim araçları sahibi olarak, aynı zamanda, emekçi idi. Ne üretim araçlarından ayrılma olanağı vardı, ne de çırak ve kalfa, emek-gücünü serbestçe satan özgür bir işçi durumuna gelebilmişti.

12. TEFECİ VE TÜCCAR SERMAYESİ

Kapitalizm gördük ki, kentsel elzanaatlarının feodal biçimleri olan loncaların bağrından doğmamıştır; loncalar, lonca ustalarının, belirli sayıdan fazla kalfa ve çırak istihdamına engel olarak, onların kapitalist işletmelere dönüşmesine engel olmuşlardır. Ustalar, ne kendilerinin olan üretim araçlarından avrılabilmiş ve ne de bu üretim araçları sermaye haline gelmiştir. Ama "kapitalist ile işçinin ortaya çıktığı yerde, tüm lonca sistemi —hem

144 Fahri Dalsar, adı geçen kitap, s. 124 ve 321. "... yahudi ve nasarî tayfasına işçilik edüp, mezbûrlara taazzumu gâh 'Çelebi!' ve gâh 'Üstad!' ve gâh 'Efendi!' dise, şer'an ... hizmetten men olunur! Tecdidi iman ve tecdidî-nikâh dahi lâzım olunur."

145 Halil İnalcık, "Bursa, I, XV, Asırda Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", Belleten, c. XXIV, sayi 93, s. 62.

usta, hem de kalfa— genel olarak yokolürlar"[146] Loncaların **dağılmaları sırasında**, bazı lonca ustalarının, kapitalist haline gelmeleri olasıdır. Şu da var ki, loncalar, elzanaatlarını tarımdan ayırarak ve yetkinleştirerek, sermayenin ilk tarihsel biçimi olan manüfaktürün varolması için maddî koşulların yaratılmasına yardımcı olur.

Kapitalist işletmenin ilk oluşumunu, loncaların dışında aramamız gerekiyor. Sanayi sermayesinin oluşması için, eski üretim biçiminin çözülüşü, tarihsel süreci bakımından, bir yandan para-servetin oluşması olanağını, öteyandan da bu para-servetin, emeğin nesnel koşullarını, yani üretim araçlarını ve artık özgür olan emekçilerin emek-gücünü satmalma olanağını sağlaması gerekir.[147] Bir başka deyişle, ilk oluşumu için, çözülmekte olan eski üretim biçimi, para-servetin oluşması olanağını sağlamalıdır; bu para-servet, henüz sanayi sermayesine dönüşmeden önce, iki sermaye biçiminde ortaya çıkar: tefeci sermaye ve ticaret sermayesi, "Tefecinin sermayesi ile tüccarın serveti, toprak mülkiyetinden bağımsız, bir para-servetin yaratılmasını teşvik eder.[148]

Sanayi sermayesinin ortaya çıkması için gerekli olan tek birikim, para-servet birikimidir, ve bu servet birikiminin gerçekleştiği tefeci ve tüccar sermayesi, tek başına, üretim biçimini değiştirmez. "Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, para-serveti biraraya toplar. **Üretim biçimini değiştirmez***, ama onun üzerine kene gibi iyice yapışır ve mahveder. Kanını emerek gücünü keser ve yeniden üretimi, gitgide daha perişan koşullar altında

146 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 58.

147 Bkz: Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 59.

148 Karl Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, s. 633.

* Vurgulamalar benim. —MİE.

devam etmek zorunda bırakır".[149]

Tefeci ve tüccar sermayesinin, eski üretim biçimini ne ölçüde yıkacakları, bu üretim biçimlerinin iç yapılarına ve sağlamlıklarına bağlıdır. Eğer, bu tefeci ve tüccar sermayesi, eski üretim biçimini yıkacak kadar etkin bir rol oynuyorsa, bu yıkılan ve yokolan eski üretim biçiminin, yerini, hangi üretim biçiminin alacağı da, eski üretim biçiminin niteliğine bağlıdır. Demek oluyor ki, tefeci ve tüccar sermayesi, eski üretim biçimini, ya zayıflatır ya da çözer ve dağıtır. Zayıflatması ve çözmesi, tefeci ve tüccar sermayesine değil, eski üretim biçiminin iç yapısına bağlıdır; ikincisi, eski üretim biçimi çözüldüğü zaman, bu üretim biçiminin yerini alacak olan yeni üretim biçiminin niteliği de, aynı şekilde, tefeci ve tüccar sermayesine değil, eski üretim biçiminin niteliğine bağlıdır.

Tüccar ve tefeci sermayesi, nasıl yalnızca 1° zayıflatıcı ve 2° çözücü bir rol oynarsa, çözücü rolünün yanısıra, bağımsız bir para-servet oluşturarak ve doğrudan üreticinin üretim araçlarını ele geçirerek, **sanayi sermayesinin önkoşullarını geliştirmekte** de güçlü bir rol oynar. Ne var ki, sermayenin ortaya çıkması için gerekli ilk para-servet birikiminin, tefeci ve tüccar sermayesi yoluyla sağlanmış olması, ancak sanayi sermayesi için gerekli önkoşullardan birini hazırlar. Karşımıza çıkan sorun şudur: imparatorlukta, tüccar ve tefeci sermayesi, nasıl bir rol oynamaktadır? Eski üretim biçimini yalnızca zayıflatmakta mıdır, yoksa dağıtmakta ve çözmekte midir? Eski üretim biçimini dağıtıyor ve çözüyorsa tefeci ve ticaret sermayesi, sanayi sermayesine dönüşmekte ve eski üretim biçiminin yerine kapitalist üretim biçiminin gecmesine yolaçmakta mıdır? Bir başka deyişle, imparatorluk-

149 Aynı yapıt, s. 632.

ta, tefeci sermaye iktisadî bir çöküntü ve politik yozlaşma dışında, herhangi bir etki göstermeksizin uzun yıllar devam edip gitmiş midir; yoksa sanayi sermayesinin önkoşullarının gelişmesine katkıda bulunmuş mudur?

Burada, biz, ilkin, tefeciliğin ve ticaretin, topraktan bağımsız bir para-servet birikimini sağlayıp sağlamadığını; ikincisi özellikle küçük üreticilerin büsbütün yoksullaşmasına ne ölçüde yolaçtığım; üçüncüsü, bu sürecin, ne ölçüde eski üretim biçimini dağıttığını ve bunun yerine kapitalist üretim biçiminin doğmasına yolaçtığım aramak zorundayız.

Faizciliğin, daha Anadolu Selçuklu devletinde varolduğunu biliyoruz. Yukarda, özel mülk topraklar konusu üzerinde dururken, 1298'de, Amasya'da, Emîr Şucaiddin Süleyman'ın, Emîr Nasıruddin Muhammed'den bir yıl süreyle binbeşyüz sultanî gümüş dirhem borç aldığını belirtmiş ve faiz olarak, alacaklıya terhin ettiği Amasya köylerinden üç parça çiftlik arazinin sekizde-birini ve ipotek edilen yerlerin tümünün de hasılatını verdiğini aktarmıştık. "Bu müddet zarfında, ... rehin edilen (yer)in dörtte-biri yarısını ve hasılatını ona verdi ve bu müddetin inkizasında rehin devam ettikçe [yerin hasılatı] ona ... ait olacaktır".[150] Görülüyor ki, bir yıllık süre sonunda, borçlu parasını ödeyemezse, toprakların geliri, borç para verene ait olmaya devam edecektir.

Bizim için önemli olan, doğaldır ki, tefeci sermavenin varlığı değildir, çünkü, "tefeci sermayesi, ikiz kardeşi tüccar sermayesi ile birlikte, kapitalist üretim biçiminden çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan, Nuh zamanından kalma sermaye biçimleri"dir.[151] Tefeci sermayenin ortaya çıkması,

150 Bkz: Osman Turan, "Selçuklu Türkiyesinde Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika", s. 252, 260.

151 Karl Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, s. 632.

Bu nedenle, bizi, burada, daha çok, tefeciliğin varlığı ve doğası gereği, paranın varlığını ve dolayısıyla belirli ölçüde para-meta ekonomisini öngörür. Ve faiz oranı, kapitalizm-öncesi toplumlarda, çok farklılık göstermiştir.[152] Bu nedenle, bizi, burada, daha çok, tefeciliğin varlığı ve faiz oranı değil, faizcilikle sağlanan para-servetin oylumu (hacmi) ilgilendirmelidir.

Para-servetin oylumu konusunda, Akdağ, bize ilginç bilgiler veriyor: örneğin Kıbrıs seferi sırasında (1571), orduya et satacak büyük sermaye sahibi bir kasap aranırken, İçel Beyi, İstanbul'a yolladığı bir mektupta, "Larende ribahurlarından (tefecilerinden) Moytap oğlu Mehmet" adında bir adamı önermişti. Mektupta verilen bilgiye göre, eskiden kasap olan Mehmet, sonradan faizciliğe başlamış ve on bin koyunu satın alacak kadar sermaye edinmişti. Akdağ, o sırada, bir koyun 70-80 akçe ettiğine göre, bu faizcinin sermayesinin 50 bin altından aşağı olmaması gerektiğini saptamaktadır.[153] Akdağ, gene İstanbul'a kasap olabilecek sermaye sahiplerinin aranması nedeniyle gönderilen ferman ve yazılan önerilerden, Eğridir'de Abdullahoğlu Osman adlı bir ribahurdan, Amasya'da, 30 bin flori (altın) sahibi, halkı yüksek faiz hesaplarıyla borca boğan ve bu suretle emlâklerini zap-

152 "Ortaçağda hiç bir ülkede genel bir faiz haddi yoktu." (Capital, v. III, s. 597.) İmparatorlukta, faiz oranının %10 ile 60 arasında, ve hatta bazan daha da fazla olduğunu görüyoruz. 15. yüzyılın sonlarında, ihtisap kanunlarından, faizin resmi oranının onda-iki, yani yüzde-yirmi olduğunu öğreniyoruz. "Ve ribahurlar (tefeciler) onın on ikiye ziyadeye vermiyeler. Verilecek olur ise Muhtesib gereği gibi haklarından gele." Aynı ihtisap kanununda ise, zanaatçıların kâr oranı, faiz oranından yarı yarıya az saptanmıştır. "... ne kadar san'at ehli varsa anların sermayelerini ve harçlarını hisap idüp san'atına ve zahmetine göre narh tayin ideler şöyle kı onı onbire ola. Ve şol san'at kı gayet emeklüdür geç hasıl olur anlara onı on ikişere ola andan ziyadeye olmaya." (Ömer Lûtfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", Tarih Vesikaları, c. 1, sayı V, s. 339, 349).

153 Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Celâli İsyanları (1550-1603), Ankara 1963, s. 37.

teden "ziyade maldar" ribahur Çakaloğlu Hacı Mehmet adlı birinden sözetmektedir.[154]

Öyle anlaşılıyor ki, imparatorlukta, iddiharcıların bir kısmı, yığdıkları nakdî serveti, ya esası tefeciliğe dayanan mültezimlerden alınan rüşvetlerden elde etmişlerdi, ya da doğrudan tefecilik yapıyorlardı. Örneğin, 16. yüzyılın ortalarında, "devlet varidatının mültezime verilmesi usulünü kabul ve tasdik etmiş olan" Sadrazam Rüstem Paşa öldüğü zaman, büyük kısmı mültezimlerin verdiği rüşvetlerden sağlandığı bilinen serveti arasında 780.000 sikkei hasane, 1.000 yük gümüş de bulunuyordu.[155] Cinci hocanın malları müsadere edildiğinde, 3.200 kese akçe (yani elli milyon kuruş) parası çıkmıştır. [156] Bu tür nakdî-servetlerin kaynağında tefeciliğin bulunduğunu düşünmek pek yanlış olmayacaktır.

Burada, konumuz açısından önemli olan, para-yığma biçiminde iddihar degil, paranın, tefeci sermaye olarak kullanılması, bir başka anlatımla, paranın, faiz (kâr), yani daha fazla para elde etmek için para olarak dolşıma girmesidir. Tefeciden borç para alarak, bu para aracılığıyla bir kâr sağlayan, ve bu kârm bir kısmını, ana parasıyla birlikte tefeciye iade eden tüccarın durumu burada değişik bir görünüm alır. Çünkü tüccar, tefeciden, sermaye olarak para istemiştir. Doğrudan üretici ise, gerekli ödemelerini karşılayabilmek için tefeciden sermaye olarak para değil, para olarak para alır, ve tefeciye faiz olarak kendi emeğinin ürününü öder. Böylece, tefeci, doğrudan üreticinin artı-emeğinin bir kısmına, faiz olarak

154 Aynı kitap, s. 37.

155 Ziya Karamürsel, Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara 1940, s. 22-23. (Rüstem Paşanın nakit dışındaki serveti arasında, 500 murassa altın eğer, 600 gümüş eğer, 130 çift altın üzengi, 860 murassa kılıç, 10.500 gümüş miğfer, 33 adet kıymetli mücevher ve ayrıca 170 köle 2.900 at, 1.160 deve, 80.000 tülbent, Anadolu ve Rumeli'de 1.000 çiftlik, 476 değirmen vb. bulunduğunu, bir örnek olarak ekleyelim.)

156 Aynı kitap, s. 34.

elkor, ve giderek tüm artı-emeğini ele geçirir. Doğrudan üreticinin, artı-emeğinin sınırları, tefecinin büyüyen baskısı altında, faizin sınırlarıyla büyür, ve gerekli-emeğinin üretim araçlarına çevrilen kısmı giderek küçülür, ve yeniden-üretim giderek azalan ölçüde yinelenir. Tefeci sermayenin, doğrudan üreticinin bütün artı-emeğini ele geçirmesi, "ister gerçek ister sözde olsun", "üreticilerin mülkiyeti olsun ya da tasarrufunda bulunsun", küçük-ölçekli üretimin egemen (yaygın) olması önkoşuluna dayanır.

"Kapitalist üretime öngelen dönemlerde, tefeci sermayenin varolduğu karakteristik biçimler iki türdür. ... Bu iki biçim şunlardır: birincisi, üst sınıfların bolkeseden harcayan senyörlerine, özellikle büyük toprak sahiplerine, borç para vererek tefecilik; ikincisi, kendi iş araçlarına sahip bulunan küçük üreticilere borç para vererek tefecilik. Bu sınıf, zanaatçıları da kapsar, ama esas olarak köylüleri kapsar, çünkü, özellikle kapitalizm-öncesi koşullar altında, bu koşulların, küçük bağımsız bireysel üreticilerin varlığına izin verdiği sürece köylü sınıfı bunların ezici çoğunluğunu teşkil eder."[157] "Faiz getiren sermayenin karakteristik biçimi olarak tefeci sermayesi, bizzat çalışan köylü ile küçük usta zanaatların yürüttüğü küçük-ölçekte üretimin egemenliğine tekabül eder. Emek araçları ile emeğin ürünü, emekçinin karşısına, gelişmiş kapitalist üretim biçiminde olduğu gibi, sermaye şeklinde çıktığı zaman, artık üretici olarak borç para alma olanağına sahip değildir... Oysa emekçi, **ister gerçek ister sözde olsun***, emek araçları ile ürünün sahibi olduğu zaman, borç sermayesinin; karşısına üretici olarak çıkar, bu borç sermayesi de onun karşısında tefeci sermayesi olarak bulunur."[158] "Tefeci sermayesi, bu biçim içerisinde, gerçekten de, üretim biçimini değiştirmeksizin, doğrudan üre-

157 Kapital, Üçüncü Cilt, s. 625.
* Vurgulamalar benim. —MİE.

ticinin bütün artı-emeğini ele geçirmektedir; böyle olunca, **emek araçlarının, üreticilerin mülkiyet ya da tasarrufunda bulunması*** —ve buna tekabül eden küçük-ölçekli üretim— onun temel önkoşuludur; yani, sermaye, emeği doğrudan boyunduruğu altına almaz, ve dolayısıyla onun karşısına sanayi sermayesi olarak çıkmaz, kısacası, bu tefeci sermaye üretim biçiminin hızını ve gücünü azaltır, üretici güçleri geliştireceği yerde felce uğratır, ve aynı zamanda, emeğin toplumsal üretkenliğinin, kapitalist üretim biçiminde olduğu gibi, emeğin kendi aleyhine de olsa gelişemediği sefil koşulları devam ettirir."[159]

Tefeci sermayenin varlığı, ya da bunun oylumunun (hacminin) boyutları sorunu çözmek için yeterli değildir. Kapitalist üretime öngelen dönemlerde, esas olarak, tefeciliğin, kendi çalışma araçlarına (ister kendi mülkiyetinde olsun, ister tasarrufunda bulundursun) sahip bulunan küçük üreticilere ve özellikle köylülere borç para vermesi gerekir. Bunun için de, ister köylü ister zanaatçı olsun, küçük-ölçekli üretimin varlığı bir önkoşul olarak karşımıza çıkar.

Bu nedenle, bizim, tefeciliğin, imparatorlukta, küçük üretici ile ve özellikle köylülükle ilişkilerine eğilmemiz gerekir. Küçük üreticiler üzerinde, özellikle köylüler üzerinde, tefeciliğin yıkıcı etkilerine ilişkin belgelerin bazıları bize ulaşmış bulunuyor. Örneğin, Akdağ, 1565'te Mora beyine ve bu sancakta bulunan kadılara yazılan bir hükm-i hümayunda, para sahipleri, köylüye, en sıkışık olduğu zaman, özellikle ilkyazda, "selem tarıkiyle", yani o yılki ürünlerini —herhalde belirlenen düşük bir fiyat üzerinden— kendilerine satması koşuluyla "akçe veriyor", ve bu yolla, 100 akçe, iki-üç yıl içersinde 1.000 akçe

* Vurgulamalar benim. —MİE.

158 Aynı yapıt, s. 630.

159 Aynı yapıt, s. 595-596.

haline geliyordu. "Borçlarını ödemek olanağını bulamayanlar çaresizlik içersinde, yerlerini terkederek gitmekte idiler. Kalanlar da ziraat etmekten âciz bir halde. faizcilere hizmet ediyorlardı."[160] Mardin, Elazığ, Diyarbakır ve Malatya taraflarında, şark faizciliği denen murabahacılık, bu dönemde, pek yaygın durumdaydı. Çiftçi birisine borçlandığı zaman, bütün emlâkini alacaklıya rehin etmekte, tasarrufundaki tarlasından, bağ ve bahçesinden, hayvanlarından elde edeceği ürün, tohum çıktıktan sonra, borçlandığı şahıslarla ortaklaşa bölüşülmekteydi.[161] Burada doğrudan üreticinin, kendi tasarrufunda bulunan ya da kendisine ait olan tarlada, bir **ortakçı** gibi çalıştığı, borçlu kaldığı sürece, mülkiyet hakkını, tefeciye, yalnızca sözleşmeyle değil, fiilen vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Akdağ, murabahacılığın, bir köleci tipi tefecilik biçimini de açıklamaktadır. Çiftçiler, aldıkları borç para karşılığında, alacaklısına "murabaa" olmaktadır. Alacaklı, murabaacılığa giren çiftçinin **çoluk ve çocuğuyla** bütün kazancına ortak olmakta, borcunu ödemediği zaman, çiftçinin her şeyi alacaklının malı durumuna gelmektedir.[162]

Bir başka tefecilik biçimi de "mudarebe" yöntemidir. "Mudarebe", tefecinin, ticaret sermayesine borç para vermesidir. Mudarabeye verilen paranın kârının yarısı ve faizi, para sahibine, ana parası ile birlikte ödeniyordu. Örneğin Bursa Mizan Amili Tanrıvermişoğlu Hasan, Abdullah oğlu Hasan'a, "mudarebeye" 17.000 akçe vermişti. Paranın bir yıllık kârının ana para sahibine düşen hissesi 6.200 akçe olarak ve bu paranın faizi 1.500 akçe olarak hesap edilmiş ve bir yıl sonunda, borçlu, para sahibine 24.700 akçe ödemekle yükümlü tutulmuş-

160 Prof. Dr. Mustafa Akdağ, **Celali İsyanları**, s. 38.

161 Akdağ, **Belleten**, sayı 55, s. 368-369

162 Prof. Dr. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi. 1453-1559**, c. II. Ankara 1971, s. 217.

tur.[163] Burada, tefeci sermayenin, ticaret sermayesi ile karşı karşıya olduğu anlaşılır bir şeydir, ve bir para-servet birikimi sağlaması dışında bizi pek ilgilendirmemektedir.

Tefecilik, daha 16. yüzyılda, imparatorlukta, yerel farklılıklar göstermekle birlikte, önemli ölçüde, köylüyü zayıflattığı, hatta yer yer mülksüzleştirdiği zaman zaman bu konuda gönderilen fermanlarda yansımaktadır. "Ribahurlar (tefeciler) reayaya onunu onbeşe ve onaltıya ve belki daha ziyadeye akçe verip zamanı geldikçe bulunmamağla emlâk ve bağ ve bahçelerini vesair yer ve yurtlarını meccanen istihdam edüp akçe deyü tazyik eylemekle mameleklerin satturup envâ teaddit eylemekle reaya bu yüzden fakir ve müflis olup cilây-i vatan edüp memleketin harabe olmasına bâis olmuşlardır."[164]

Tefeci sermayenin, üreticiyi mülksüzleştirmesi, doğaldır ki, burada tartışılmalıdır. Çünkü, imparatorluk arazisi, **esas olarak**, reaya çiftlikleri, (Balkan ülkelerinde slavlar arasında bunun adı **baştinedir**) halinde, küçük-ölçekli köylü işletmeleri olarak bölünmüştür ve, genel olarak, reaya bu toprağın sahibi değil, irsi ziiyedidir. Bir başka deyişle, reaya dediğimiz doğrudan üretici, toprağın sahibi değildir, ama tasarruf eder, bu tasarruf, irsidir, reaya öldüğünde oğluna, yoksa karısına, kızına veya kardesine verilir.[165] Marx'ın önkoşul olarak belirttiği küçük-ölçekli üretimin egemenliğini, burada görmekteyiz. Ayrıca Marx, emek araçlarının, üreticilerin mülki-

163 Aynı kitap, s. 215-216.

164 Akdağ. **Belleten,** sayı 55, s. 366.

165 "Fevt olan kimesnenin oğlu var ise yerleri oğluna virilür. Olmayub kızı var ise el virdigü tapu ile kızına virilür. Kızı dahi olmayub karındaşı olub baba bir ise girü el verdüğü tapu ile virilür. Sair akrabaya virilmez." Olen reayanın öteki mallarının, varisine verilmesi emrolunduğu halde, toprağın tasarruf hakkının [illegible] tutulmuştur. Oğluna veya kızına doğrudan, yoksa kızına, yoksa kardeşine, tapu resmi ile verilmektedir. (Ömer Lütfi Barkan, **Türk Toprak Hukuku Taihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi,** Istanbul 1940, s. 26.)

yeti olması ile tasarrufunda bulundurması arasında bir ayrım yapmamaktadır. Reaya, toprağı tasarrufunda bulundurmaktadır, öteki emek araçlarının ve ürünün —ödediği rant ve vergiler dışında— sahibidir. İlk bakışta. tefeci sermayenin, reayanın ürününe ve emek araçlarına elkoyabileceği anlaşılır bir şeydir. Kanunnamelerden anlaşıldığına göre, reaya, toprağı satamamakta, ama tasarruf hakkını ipotek ettirmektedir. Gerçi, kanunnameler. reayanın tasarrufundaki toprağın bir kısmını ya da tamamını sattığına ilişkin bilgiler vermekte, ama bunlar. kanunnameler ile ref olunmaktadır (hükümsüz bırakılmaktadır). "Çiftlikte ve baştınede bey [satma] ve şirâ [satın alma] ve hibe [bağış] ve sair tasarrufat örfen memnu'dur. Reayanın deyni [borcu] içün çiftlik ve baştmesi deyne duta [borca karşılık] virilse veyahud satılsa câiz değildir.[166] Ama aynı yerde reayanın, toprağını 'emanet tarıkıyle' verebileceği, rehin koyabileceği belirtilmektedir. "Bir kimesne kendi yerini ahara **emânet tarıkiyle virse**, sonra talep edicek bu kadar zeman tasarrufumdadır diyü niza eylese makbul değildir. — Bir kimesne tasarrufunda olan yerlerini bir zaruret sebebiyle **rehin kosa** akçe almış olsa, son yer sahibi almış olduğu karz [borç] akçeyi teslim idüb yerlerini talep iderse ol yeri niza itdürmeyüb yine sahibine alıvirüb tasarruf etdirile".[167] Reaya, tasarrufunda bulundurduğu toprağı satamamakla, ya da bağışlayamamakla birlikte, tasarruf hakkını, emanet yoluyla verebilmekte, veya borç para karşılığı ipotek ettirmektedir. Ipoteğin, burada, tasarrufa ilişkin olduğu açıktır; ama görülmektedir ki, reaya, ipotek edilen toprağın tasarrufunu alacaklıya devretmektedir; borçlu. ancak borcunu ödediği zaman (burada faiz, borç verilen para mik-

166 Ömer Lütfi Barkan. Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, s. 29.

167 Aynı yazı, s. 29.

tarına eklenmemiş olsa bile, toprağın tasarrufu faizi oluşmaktadır), toprağın tasarruf hakkını geri alabilmektedir. Doğaldır ki, tarlaların tasarruf hakkını borçlu kaldığı sürece kaybeden çiftçinin, bu borcunu ödeyebilmesi o denli güçleşmekte, ve tefeci, doğrudan üreticinin emek araçlarına elkoymaktadır.

Akdağ'ın "büyük faizcilerin reaya içinden türeyen bir takım şahıslar olduğu" görüşü[168] herhalde bu durumla ilgili olsa gerekir. Çünkü, faiz olarak tasarrufu ele geçirilen toprağın — mülkiyeti henüz sözkonusu olamayacağına göre— işlenmesi gerekir, ve bunu, faizcinin, ya ortakçılık yoluyla ektirmesi, kiraya vermesi, ya da kendisinin ekmesi gerekir ki, toprağı, asıl zilyedine ektirmediğine göre, kendisinin işlemesi daha aklauygun gelmektedir. Bu da, ancak, faizcinin, o köyden bir çiftçinin reayadan birinin olmasını akla getirmektedir. Tefeciliğin bu çeşidi, köylü arasında sınıfsal farklılaşmayı artırdığı için, köy yapısını etkileyeceği açıktır, ama bunun topraktan bağımsız bir para-servet birikimine yolaçacağı ve özellikle üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde para-serveti biraraya toplayacağı kuşkuyla karşılanabilir.

İmparatorlukta, vakfedilen paralar, hem büyük ölçüde topraktan bağımsız bir para-servetin oluşumunda, hem de para-servetin biraraya toplanmasında daha büyük bir rol oynamışlardır. Kara Ahmed Paşa'nm vakfettiği diğer mülkler yanında, para olarak, "hâlâ rayiç olan üç milyon gümüş osmanlı dirhemi" vardır ve o, bunu, faizle işletilmek koşuluyla vakfetmiştir.[169] "Ve ziyade ve

168 Celâli İsyanları, s. 39.

169 Kara Ahmed Pasanın vakfettiği mülkler arasında, üç koy ("geniş arazisi içinde bulunan köleler ve öküzler ve diğer mevayi ve ekin aletleri ile"), "mesafesi beşyüz yetmiş beşbin zira-ı mimarı" olan bir NEHİR, 42 değirmen, 37 dükkân ve 100 dükkânlık bir çarşı, 10 demirhane, 200 camuş ile birlikte bir çiftlik, 53 camuş, 9.000 koyun, 33 dükkânlık bez dokumahanesi, 62 odalı sabunhane dahil 3 sabunhane, 63 odalı bir han, dut bahçeleri, mahzenler, binalar vb., vb. vardır. (Bundan sonraki nota bakınız.)

noksan olmıyarak bunun her on dirheminin rihbi (faizi) bir yılda bu on dirhemin tam ondabiri kadar olacaktır."[170] Barkan, 1560-1561 yıllarında, Bursa şehrinde, mevcut amme vakıfların idaresinde muhtelif taşınmaz mallardan başka faizle işletilmek üzere 3.349.046 akçe vakfedilmiş olduğunu belirtiyor ki, bu paranın hemen hepsi işletilmiş ve 333.119 akçelik faiz sağlanmıştır. Barkan, Bursa şehri dışında kalan ve bu sancağa bağlı 25 kasaba ve köyde, vakfedilen paraların faizi ile, 50 yıl içersinde (1580 tarihlerine doğru), vakıfların 14,5 defa ve sermayelerinin ise dört defa artmış olduğunu ve bu tarihte sözkonusu vakıfların elinde faizle işletilen sermayenin 2.716.480 akçeyi bulduğunu saptıyor.[171]

Faizle işletilmek koşuluyla vakfedilen paranın, vakıflarda, tefeci sermayenin iki özelliğini oluşturduğu düşünülebilir. Biri, topraktan bağımsız para-servetin oluşması —ki özellikle Bursa şehrinde bu daha olasıdır—; ikincisi, para-serveti birarava toplamış olmasıdır. Ne var ki, vakıflar hapsedilmiş mülk ve nakittir, ve gerek mülklerin rantı ve gerek nakdin faizi, vakfedilen tarafından tahsis olunan şevler için harcanır va da belirlenen vönde harcanır. Bunlar arasında, vakfettiği parasının faiziyle, kendi cenazesinin kaldırılmasını istevenden, ruhuna her yıl fatiha okutulmasını isteven hayır sahipleri de vardır. Vakıf gelirlerin, önemli bir kısmı, medrese ve benzeri dinsel kurumların masraflarına tahsis edilmis, diğer bir kısmı (özellikle evlatlık vakıflarda olduğu gibi) ise, çok küçük bir hissesi —yılda bir kez kuran okutmak gibi— dinsel yöne tahsis edilerek, büyük bölümü, vakfeden tarafından belirtildiği üzere, oğlu, eşi, cariyesi, kölesi ve benzerlerine bırakılmıştır.

170 Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya, "Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi". Vakıflar Dergisi, sayı II, s. 88.

171 Ömer Barkan, "Edirne Askeri Aksamına Ait Tereke Defteri (1545-1659)", s. 34-35.

Konumuz bakımından dikkatimizi çeken husus, vakıflarda biriken para-servetin, doğası gereği, sanayi sermayesi için, gerekli olan para-servet birikimini sağlamamış olması; tefeci sermayenin, burada, sanayi sermayesine dönüşme olanağının bulunmamasıdır. Para-servet, ya dinsel feodallere (medrese, zaviye, cami vb. gibi hoca, müezzin ve öğrencilere, maaş, yiyecek, giysi vb. olarak) tahsis edilmekte, ya da belirli bir kısmı dinsel yöne, büyük kısmı ailenin kişisel tüketimine tahsis edilmektedir. Bir başka deyişle, biriken para-servet, sanayi sermayesine dönüşmediği gibi, feodal kurum ve ailelerin tüketimine tahsis edildiğinden, feodal sistemin varlığını koruyan bir etken haline gelmektedir.

Buraya kadar irdelemeye çalıştığımız tefeci sermayenin, imparatorlukta feodal üretim biçimini çözücü ve dağıtıcı nitelikte ve boyutta olmadığını, ve özellikle, biriken para-servetin sanayi sermayesine dönüşmediğini görüyoruz. Tefeci sermayenin bütün bu biçimleri, doğrudan üreticilerin artı-emeklerine elkoymakla birlikte, yeniden-üretimi zayıflatmakta, üretim biçiminin hızını ve gücünü kesmekte, yer yer doğrudan üreticiyi mülksüzleştirmekte, ama henüz onu, sistemi çökertecek biçimde çözüp dağıtmamaktadır. Ama hemen söyleyelim ki, tefeci sermayenin etkileri ve sınırları, imparatorlukta, burada bitmiyor. Ne var ki, yeni tefeci sermaye biçimlerine geçebilecek için, timar sisteminin ve buna bağlı olarak serfliğin çözülüşüne bir göz gezdirmemiz gerekiyor.

13. TİMAR SİSTEMİNİN ÇÖZÜLMESİ VE SERFLİĞİN KALKMA SÜRECİ

Timarlı sipahî daha önce gördüğümüz gibi emek, ürün ve par biçiminde reayanın artı-emeğinin ödenmemiş kısmına elkoymaktadır. Emek-hizmeti, Fatih Kanun-

nâmesinde gördüğümüz gibi azalmış, yedikulluk, esas olarak, "çift-resmi" adı altında nakdî ödemeye çevrilmiştir. Aşar ve salarlık, aynî (ürün) olarak; gerdek-resmi, cinayet-resmi, koyun-resmi vb. ise, nakdî (para) olarak ödenmektedir. Rantların bir kısmının, nakdî olarak ödenmesi zorunluluğu, reayanın ürününün bir kısmını paraya, dolayısıyla metaya çevirmesini gerektirir. Reaya, gerek kendi ailesi tarafından üretilemeyen bazı gerekli geçim maddelerini satın alabilmek, gerek ödemekle yükümlü olduğu nakdi sağlamak için, yalnız doğrudan tüketimi için kullamm-değeri değil, değişim-değeri, vani meta da üretmek zorundadır. Böylece pazar ile ilişkisini gelistirecek, ama daha çok, metaını satıp yerine kullanımı için meta satın almayacak, aldığı parayı sipahisine ödeyecektir. Toprağın yeterli olmadığı ya da kötü ürün yıllarında, nakdî vükümlülüğünü karşılavabilmesi için, tefeciden borç para alması kaçınılmaz hale gelecek ve avrıca emek ürününün bir kesimi de, karşılığı ödenmemiş artı-emek görünümü altında faize gidecektir.

Emek-hizmetinin, nakdi ödemeye çevrilmesi, sınırlı bir ölçüde de olsa, meta ekonomisinin kırsal alanda yaygınlaşmasının volunu açacaktır.

Reaya, köy toprağının ortaklaşa sahibi değil, bir serf olduğu için, toprak, köylü aileler tarafından eşit-olmayan büyüklüklerde tasarruf edilmektedir. İçlerinde, tam -çift (80-150 dönüm) toprağı tasarruf edenler bulunduğu gibi, yarım-çift toprağı tasarruf edenler ve yarım-çiftten az toprağı tasarruf edenler vardır. Bir çiftten fazla toprağı olan reayanın elinden, vergisini verdiği sürece fazla toprağı alınmamaktadır.[172] Bunun yanısıra, nüfus değişmeleri ve nüfus artışı, bu eşitsiz kullanımı daha da artır-

172 "Ve bir raiyet ki bütün çifte yazılsa ... tasarrufunda olan yer tafsil olunandan ziyâde olsa anlarun gibiden ziyâdeye nisbet hâric raiyet gibi resim alınır." (Barkan, Kanunlar, s. 8, 2.)

maktadır. Örneğin bir raiyet ölse, üç oğlu kalsa, oğul, ları arasında atası çiftliği, "müsâ ve müştereklik üzere" (hisselere göre ve ortaklaşa) tasarruf edilir. Resmin verilmesi için ise, iki oğlu üzerine, yarım-çift kaydolunmakta, üçüncü oğlu evli ise, topraksız evli gibi, dördüncü oğlu bekâr ise, topraksız bekâr gibi resimlerini vermektedir. Bu, sipahinin, vergiyi, kimden isteyeceğini belirlemek içindir. Aslında dört kardeş tamam-çifti, kendi aralarında hisselere bölecekler, ve herkes kendisine düşen hisse oranında resimlerini ödeyeceklerdir. "— ataları yerlerinden kendilerine ne miktar ver **hisse düşerse** hissesine göre herbiri arasında rızalaşır."[173] Görülüyor ki, tamamçift, deftere kavdolunması bakımından ikiye, fiilî olarak ise dörde bölünmüştür. Bir çiftin sulak yerden 80 dönüm, kıraç yerden 150 dönüm olduğunu düşünürsek, dört oğul, 20 ya da 40 dönüm kadar bir toprağı tasarruf edecektir. Yüz vıl içersinde, bu bölünmenin en az iki kez meydana geldiğini düşündüğümüzde, kanunnamelerde belirtilen çiftliklerin parçalanmaması ilkesi, doğal yasalar tarafından geçersiz bırakılacak, reaya çiftliği parçalanacak, ve kırsal alanda, üretim araçlarından, özellikle topraktan yoksun bir nüfus fazlası meydana gelecektir.

Aksini düşünelim. Tamam-çifti tasarruf eden reaya öldüğü zaman, bu çift, oğlu yoksa kızma, kızı voksa kardeşine verilir. "Ve bir kimsenin fevt olup oğlu kalmayub kızı kalsa veya evladu kalmayub ata ve ana bir karındası kalsa ... yer ahara verilmeyüb bu makbule müteveffanın kızına veya karındaşına verilmek ferman olunmuşdur".[174] Bu durumda, kızının kocasının ya da kardeşinin ne kadar toprağı tasarruf ettiğine bakılmamakta, tasarrufun veraset yolu, bir yanda, köylü ailesinin top-

173 Barkan, **Kanunlar**, s. 8.

174 Ömer Lûtfi Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi**, s. 2.

rağını parçalarken, öte yandan toprağın tasarruf hakkı biçiminde birikimine yolaçmaktadır. Ama ne olursa olsun, genel olarak kuşakların değişmesiyle birlikte köylülük arasında, daha büyük bir farklılaşma meydana geleceği gibi, nüfus artışı da, köylülük içinde, bir fazla nüfus meydana getirecektir. Üretimin ilkel ve geleneksel olduğu dönemde, bu fazla nüfus, yeniden-üretimi giderek zayıflatacak, üretici güçlerin gelişmesine olanak sağlayan feodal üretim tarzı, bir yandan bu güçleri tahrip ederken, bir yandan da bu güçler, onu zayıflatıp çökertmeye başlayacaktır.

Soruna, bir de, ödenmemiş artı-emeğe elkoyan sipahi açısından bakalım. Gördüğümüz gibi sipahi timarı, iki kısımdan, sipahinin tasarrufunda bulunan "kılıç" yeri, yani "hassa" çiftliği ile reayanın tasarrufunda bulunan reaya çiftliklerinden oluşmaktadır. Geliri 3.000-20.000 akçe olan timarın[175] 3.000 akçelik kısmı kılıç yerini oluşturmaktadır.[176] Bir sipahi, öldüğünde, sipahinin savaşta veya evinde ölmesine, oğullarının sayısına göre timar verilmektedir. Ama, reaya çiftliğinde olduğu gibi, sipahinin ancak iki oğluna timar verilmektedir. Örneğin, 10.000-20.000 akçe geliri olan timar sahibi sipahi öldüğünde, iki yarar oğullarından birine 4.000, ötekine 3.000 akçelik timar verilir.[177] Timarın, 3.000 ya da 2.000 akçelik kısmı "kılıç yeri,", yani "hassa çiftlik" olacağına göre, timarın atadan oğula ilk intikalinde, mevcut kılıç yeri, kılıç yerine olan gereksinmeyi karşılamayacağına ve reayanın tapulu tasarrufundaki yerler de kılıç yeri haline getirileme-

175 Okuru, son derece zengin ve farklı terimlere boğmamak için, genel olarak, aynı sistemi ifade eden terimlerden belirleyici olanıyla yetinmeye çalışıyorum. Timar da bu terimlerden biri. Timar, görev bakımından çok çeşitli adlar aldığı gibi, gelir bakımından büyüklüğüne göre zeamet ve has adlarını da alır.

176 M. Tayyip Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", s. 34.

177 Aynı yazı, s. 39.

yeceğine göre, timarın bölünmez çekirdeğini oluşturan kısmı, kısa zamanda ve büyük ölçüde, ya parçalanacak, ya yeni timarlara kılıç yeri verilemeyecek, ve sonuçta timarın çekirdeğini oluşturan kılıç yeri (hassa çiftlik) çözülecek ve bir kalıntı olarak kalacaktır. Bu nedenle, sipahi timarlarının büyük kısmında, sipahi zümresindeki nüfus artışıyla birlikte, hassa çiftlikler ortadan kalkacaktır.[178] Bunun yanısıra, aynı nüfus artışı, toprağın sınırlı olması dolayısıyla, artık reaya çiftliklerinden oluşan timarları da parçalayacak ve burada da durmayarak, yeni gelen kuşaklardan birçok sipahi-zade, (özellikle üçüncü ve sonraki oğullar başta olmak üzere) timar alamayacak. bu soylu zümre içinde de bir nüfus fazlası oluşacaktır. Yeni birçok timarın soydan gelme sipahiler yerine devşirmelerden oluşan kadrolara aktarılması da, sipahiler arasında, timar tasarruf edemeyen kitleyi daha da artıracaktır.

Bir yanda tasarruf edeceği toprağı olmayan reayanın, bir yanda ödenmemiş artı-emeğe elkoyma olanağı kalmayan sipahilerin çoğalması, bir başka deyişle **nüfus artışı**, timar sistemini çözüştüren maddi etkenlerden biri olacaktır. Yeniçeri ocağının güçlenmesi düzenli ordunun kurulması, fethin bir üretim biçimi olmaktan çıkmış olması, İmparatorluktaki duraklama ve bunu izleyen gerileme evreleri, timar sistemini çözüştüren etkenlerdir. Bu çözülme, timar sisteminin çeşitli derecelerde bozulmasıyla ilerlemiş ve bir timar sistemi bozulduğunda, o sipahiye yazılı reayanın raiyetliği, yani serf niteliği de süreç içersinde azalmaya başlamıştır. Köylerde, ekilir toprağın, doğrudan üretici arasındaki nüfus artışı nedeniyle, mevcut reayaya yetmemesi. toprağını bırakıp giden reayanın on yıl içersinde yerine getirilmesi koşulunu kendiliğinden ortadan kaldırmış, başlangıçta kanunnamelerde pek

178 Barkan, "Çiftlik", s. 394.

sık görülen bu maddeye artık raslanmaz olmuştur. Timarların, bir yandan devlet tarafından timar topraklarının feodal gelirinin iltizama çıkarılması reaya ile sipahi arasındaki raiyetlik bağını ortadan kaldırmış, ve bunun yerini, mültezim ile reaya arasındaki ilişki almıştır. Tanzimatla birlikte, artık kimseye timar verilmemesi, ve "babalarının timarına hak kazanmış küçük yaştaki çocukların merkeze celbedilerek, içlerinden kişi-zade ve okumaya hevesli olanların zabit olarak getiştirilmek üzere okullara yerleştirilmeleri" ile,[179] timar sistemi tam olarak sona ermiş bulunuyordu.

Timar sisteminin yanısıra, özellikle büyük padişah haslarında yoğun bir biçimde gördüğümüz ortakçılık usulünün, mülk ve vakıf topraklarda güçlenmiş olacağı düşünülmek gerekir. (Yurtluk ve ocaklık timarların çözülüşünün, yalnızca, aşiret reisinin devlete karşı askeri yükümlülüğünde bir çözülmeden başka bir şey olmayacağı, aşiret reisinin veya beyin, aşiret üyeleri ile ilişkilerinde herhangi bir değişiklik meydana getirmeyeceği anlaşılır bir şeydir.) Daha aşağıda göstereceğimiz gibi, iltizam sistemiyle birlikte, bir yerin (genellikle köyün) 5 veya 10 yıllık gelirin peşin olarak ödeyenlere, bu köyler mülk olarak verilecektir. İltibama alanınmülkü haline gelen köy ve büyük çiftliklerde, toprağı daimi ve ırsî olarak tasarrufunda bulunduran köylünün, burada, bu kez, feodal mülkiyetin devletten kişilerin eline geçmesi şeklindeki değişiklikten dolayı, —zamanla— yarıcı ya da ortakçı durumuna gelmiş olması olasıdır. Daimi ve ırsî olarak toprağı tasarrufunda bulunduran reayanın tasarrufunda bulundurduğu topraklar, (timar sisteminden önce ya da timar sisteminin bozulmasından sonra) herhangi bir şekilde birine mülk olarak verilmemişse, yani devlet mülkü olarak

179 Barkan, "Timar", s. 331.

kalmışsa, zamanla, bu toprağı tasarruf eden köylünün kişisel mülkü haline dönüşecektir.

14. TİMAR SİSTEMİNİN YERİNİ İLTİZAM SİSTEMİNİN ALMASI

İmparatorlukta, feodal devletin merkezi (askeri) özelliğinin çözülmesi, iltizam (mukataa) sitemine geçişin olanaklarını yaratırken, iltizam sistemi de devletin merkezi özelliğini daha da çözüştürüp ayrıştırmıştır.

İltizam sistemi, feodal rantın, devlet, mültezim (altfeodal) ve tefeci sermaye arasında paylaşılması biçimidir.

Devlet, toprağın belirli birimlerinin feodal rantını satılığa çıkarıyor, bunlar, mültezim tarafından satın alınıyor ve rantı, mültezimler kendi adlarına toplatıyorlardı. İltizam bedelini, genellikle tefeciden alan mültezimler, rantın bir bölümünü, peşin olarak, toprağın sahibine, yani devlete veriyor. bir bölümüyle tefecinin faizini ödüyor ve bir bölümünü kendisi maledinmiş oluyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, mutakataa, başlangıçta, bazı yerlerde bir çeşit tahsildarlık sistemine benziyordu. Ama daha 16. yüzyılda, biz, mukataacıyı, ticarete konu alanlarda, feodal vergileri devlet ile paylaşan para-servet, sahipleri olarak görüyoruz. Örneğin bir pazar, bir mizan, bir gümrük, belirli bir sure (bir ya da üç yıl) için mukataaya (iltizam) verilirdi. Mukataaya alan (yani mültezim), devlete, mukataa parasını peşin olarak öder, ve mukataacı, görevlendirdiği adamlarına, mukataasını satın aldığı yerin vergilerini, kendi adına toplatırdı.

Mukataaların iltizama verilmesi, daha büyük bir para-serveti gerektirmiştir. Örneğin, 1479 yılına doğru, İstanbul gümrüğü üç yıllığı 13.000.000 akçe, Bursa ipek gümrüğü yılda 700.000 akçe, Antalya gümrüğü yılda 150.000 akçe devlete gelir sağlamış,[180] bir başka anlatım-

180 İnalcık, "Mehmed II, s. 534.

la, bu gümrükler, devlet geliri olarak gösterilen miktar üzerinden iltizama verilmiştir. İltizama almak için devlete ödenen miktar ile bu mukataadan toplanan gelir arasındaki fark, iltizamı alana (mültezime) kalmaktadır.

Mukataaların bu uğraşlar ile ilgili olmayanlar tarafından iltizama alınmış olması da ilgi çekicidir. Nitekim, 1607'de, Bursa ve İstanbul ipek mizanlarının mukataasını, İstanbul'da, sarayda tabib-i hassa (doktor) olan bir Yahudi almıştı.[181] Bursa'da ipek mizanı mukataasının (her halde üç yıllığının) 1508'de 5.450.000 akçeye, 1512'de 7.400.000 akçeye, 1513'te 7.300.000 akçeye satıldığını görüyoruz. 16. yüzyılın son yarısında İran ile imparatorluğun arası açıldıktan sonra, bu miktar 3.000.000 akçeye kadar düşmüştür. 1584'te "Musa nam yahudi", Bursa ipek mukataasını, oniki yıl için 238 yük akçeye satın almıştır.[182]

Mukataa sistemi, topraktan bağımsız büyük bir para-servetin birikimine ve yoğunlaşmasına yolaçmıştır. Mukataalar, başlangıçta, ticaret ve zanaata konu olan alanlar ile madenleri içeriyordu. Hassa arazisi ve reayadan alman bazı vergiler de iltizama verilmekle birlikte, başlangıçta, esas olarak gümrükler, ipek mizanları, pazarlar, kapanlar, mumhaneler, bozahaneler, madenler ve tuzlar gibi ticaret ve zanaat alanlarında uygulanıyordu. 1487'de, Bursa şehri mukataaları gelirlerine ait bir belge, hem mukataaların konusu, hem de gelir miktarları hususunda bize önemli bilgiler vermektedir. Bu mukataalar 8 tanedir. Belgenin düzenlendiği tarihte bu 8 mukataa mültezime 3.005.664 akçeye verilmiştir: (1) Kapan, şehir pazarı, esir pazarı, bâdıhavâ, koyun ve umuma mahsus yol mukataası, 303.333 akçe; (2) şemhane (mumhane) mukataası, 23.333 akçe; (3) boya ve biber mukataası, 100.000;

181 Fahri Dalsar, agk. s. 251, belge s. 269-270.
182 Aynı kitap, s. 344.

(4) pirinç ve arpa mukataası, 90.000; (5) bakır para mukataası, 51.666; (6) gümüş akçe darphanesi mukataası, 246.666; (7) Bursa mizan mukataası(2.000.000; (8) Bursa gümrüğü mukataası 186.666 akçe.[183]

Köylü, tarımsal ürününü, gerek doğrudan gerek işleyerek pazara sunduğu zaman, pazar (bac) vergisi ödemekle yükümlüydü.[184]

Daha önce gördüğümüz gibi, yedi-kulluk olan şahsî-hizmet ve angaryalar, resmî-çift adı altında, (önce isteğe bağlı olarak, daha sonra kesinleşerek) nakdî ödemeye çevrilmişti. Köylâ, aşarı aynî olarak, ama çift-resmini nakdî olarak ödemek zorundaydı. Daha sonra konacak olan ve giderek önemli bik kısmı nakit olarak ödenen avarız vergileri dışında, koyun-resmî, çift-bozan resmi, tapu-resmi, gerdek-resmi, cinayet-resmi gibi resimler de nakdî olarak ödenmekteydi. Köylü, bu nakdi yükümlülüklerini karşılayabilmek ve ayrıca, kendi ailesinin üretemediği, ama gerekli olan geçim nesnelerini alabilmek için, ürünün belirli bir kısmını satmak zorundaydı ve sattığı her ürünü için ödediği vergi, feodal devlet ile mukataaya alan arasında paylaşılmaktaydı.

Timar sistemi bozulduğu ölçüde, köylünün timarlı sipahiye ödediği nakdî ve aynî rantlar, bu kez, mukataa usulüyle mültezime (kesenekçiye) satılmaya başlanmıştır. Mültezim. bir veya üç vıl için, timarın gelirini, devletten

183 Halil Inalcık, "Bursa", Be'leten, sayı 93, s. 56-57.

184 Bu konu, bizim için çeşitli yönlerden önem taşır. Burada, konumuz açısından, vergilerin oylumunu saptamak için, nelerden, ne kadar vergi alındığını belirtmek yararlı olacaktır. 1545'te, siyah sabun yükünden 1 akçe, kına yükünden 2 akçe, boya yükünden 2, kalay yükünden 8, şap 2, karaboya 1, balık 1, çanak ve testi 3, kilişbudağı 2, tekne 2, fındık 2, badem 2, ceviz 2, kuru üzüm 2, köfter 2, armut 2, incir 2, kayısı 2, kuru erik 7, elma 1, yaş üzüm 1, kızılcık 1, zeytin 2, pirinç 2, kestane 2, tuz 3, somak 2, yağ 2, bal kutusu başına 2, sahtiyan yükünden 2, gön yükünden 1, ham gön 4, bakır 2, demir 2, saçayak 2, mıh 2, keten 2, pembe 2, kepenek 1, çuha 8, ibrişim 10, tülbent 6, ham kalay 4, katran 1, dikilmiş çuha 2, bez kaftan 2, aba 1, halı 2, urgan 1, çorap 1, yapağı 1, kalay taşı 2, çiçek 2, çiftı 1, çiriş 1,

peşin olarak satın alıyor, ve bu geliri kendisi adına toplatıyordu. Mültezimlerin, kimler olduğu ve iltizama aldıkları köylerin sayısı ilgi çekicidir. Örneğin, Niğbolu ve Silistre sancaklarında 73 timarın mültezimliği Rusçuk âyânı İsmail Beyin üzerinde kalmıştır.[185]

Timarların iltizama verilmesi için yapılan müzayedelerde, genel olarak, timarların defterlerde yazılı "nominal" gelirleriyle mültezimlere satış bedelleri arasmda hiç bir ilişki kalmamıştır. Bazı mültezimler, timarların eski defter yazısının her 22 ve 25 akçesine 1 kuruş düşecek şekilde bir bedel ödedikleri halde, bazı timarların bedeli, ortalama her 400 akçe defter yazısı için 1 kuruş hesabıyla ödenmiştir.[186] Mültezimlerin, bir köyün gelirini, ne kadar ucuza kapatırsa, o kadar fazla kazanç sağlayacağı doğaldır; aynı şekilde, köylüden ne kadar fazla alırsa, o denli kazancı artacağı için, iltizam sistemi, timar sistemine göre, doğrudan üretici köylüyü, daha büyük ölçüde yıkıma, yoksullaşmaya sürüklemiş, köylü acı ve ızdıraplı bir yoksulluğa yargılanmıştır.

1804 tarihlerine doğru 901 kadar sancakta, 2.047'si sipahileri yoklamalarda hazır bulunmadığı için ve 903'ü de nizam-ı cedîd askerlerinin masraflarını karşılamak üzere vb., 3.575 timara devlet tarafından elkonmuştur.[187] Dev-

palamut 1, hasır 1, kavun-karpuz 1, sarmısak 2, soğan 1, peynir 2, sebzevat 1 akçe, yüz kaşıktan 4 kaşık, bir okka sade yağdan 2 pul, yirmi yumurtadan 1 yumurta, sepet yükünden 1 sepet, beziryağından 2 akçe, bir araba undan 1 akçe, ot yükünden 1 akçe, yeşil ot yükünden 1 bağ, yonca yükünden 2 bağ, nar yükünden 1 akçe, turunçtan 1, keçi boynuzundan 1, şaraptan 3, pekmezden 1, sirkeden 1, kürk yükünden 2, leblebiden 2, çilekten 2, turfanda yemişten 1 akçe, çıra yükünden 1 para, odun yükünden 2 para, buğday, arpa, mercimek, bakla, börülce, yulaf, burçak ve bütün hububattan 1 muttan 1 kile esir satılsa satandan ve alandan 2'şer akçe, at ve katır satılsa alandan ve satandan 2'şer akçe, sığırdan 2 akçe, 3 koyundan 1 akçe alınır. (Hadiye Tuncer, **Osmanlı İmparatorluğunda Arazi Kanunları**, Ankara 1963, s. 69-73.)

185 Barkan, "Timar", s. 330.

186 Barkan, "Timar", s. 330.

let tarafından elkonan 3.575 timarın 2.496'sının geliri mültezime verilmiş, 1.079 timar da emanetle yönetilmiştir. İltizamla işletilmek üzere müzayedeye çıkarılmış bulunan timarlardan beş-altı ve bazan on yıllık gelirini peşin (**mu' accala**) verenlere, bu timarlar, **malikâne olarak satılmıştır.**[188] Toprağı ırsî ve daimî tasarrufunda bulunduran köylünün —daha sonra özel mülkiyetine dönüşecek olan— tasarruf hakkı elinden alınarak, yani toprağın gerçek sahibi olması gereken köylü mülksüzleştirilerek daimî ve ırsî tasarrufunda bulundurduğu toprakları, yeni toprak sahibinin rızası ile, ancak ortakçılıkla işleyen çiftçi durumuna gelecektir.

Karamürsel, saraydan iltizam alan mültezimlerin, hazineye karşı, itibarlı bir sarrafı kefil göstermesi gerektiğini belirtiyor. "Bir takım kimselere kuyruklu denilen imtiyazlı senetler verilmek suretiyle hazine sarrafları ortaya çıkarıldı ki, bunlara, '**kuyruklu sarraflar**' deniliyordu. Hazineye kefil gösterilecek sarrafın mutlaka kuyruklu sarraflardan olması ve bu sarraflığa girecek olanın, önceden ikibinbeşyüz kuruştan onbin kuruşa kadar berat ve harcı ve bundan başka da her iltizam bedeli için ayrıca ferman harcı olarak nisbî bir parayı vermesi lâzım gelirdi."[189]

Öyle anlaşılıyor ki, sarraflar, yalnızca kefil olmamakta, mültezimlerin faizlerini paylaşmaktadır. Böylece, doğrudan üreticiyi kitlesel olarak yıkıma sürükleyen tefeci sistemi, kuyruklu sarraf sistemi ile, tefeci sermayenin birikiminde ve bir merkezde yoğunlaşmasında daha önemli bir olanak kazanmaktadır.

Suvla, sarrafların etkisinin daha yaygın ve yoğun ol-

187 Barkan, aynı yazı, s. 330. (Barkan, bu bilgileri, V. P. Mutafçieva — Str. A. Dimitrov, **Sur PEtat du systeme des Timar des XVIII.** ss., Sofya 1968, s. 36'dan aktarıyor.)

188 Barkan, "Çiftlik", s. 395; "Timar", 330.

189 Ziya Karamürsel, **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler**, s. 202-203.

duğunu belirtiyor. Hazine genellikle boş olduğu için, devlet borçları, bazan vadesi belli olmayan senetlerle ödeniyor, bu senetleri alanlar, Galata sarraflarına (Ermeni, Rum, Musevî ve Tatlısu Frenkleri) yüksek faizle kırdırıyorlardı. Sarraflar da, saraya veya defterdara büyük rüşvetler vererek bonoları tahsil ediyorlardı. Bonolar ödenmez duruma gelince, bonoların ödenmesinde kişisel çıkarı olan vezir ve defterdarlar, devlet tarafından elkonan timarların, beş veya on yıllık vergi gelirini mezada çıkarıyorlardı. Bir sürü entrikalarla mezadı üzerinde bıraktıran sancak beyleri, Galata sarraflaı ile ortak hareket ederek, mezat miktarının büyük kısmını, hazine senetleri ile, küçük bir kısmını sarraflardan aldıkları borçla ödüyor, daha sonra uzun süre, sarrafla ortaklaşa sancak halkını ağır vergilerle kasıp kavuruyordu.[190]

İltizam sisteminde Ermeni, Rum, Yahudi ve Tatlısu Frenklerinden oluşan Galata sarrafı, ülkenin iç ve dış ticareti üzerinden faiz almakla kalmıyor, tüm tarımsal üretimden, nüfuzlu devlet memurlarıyla işbirliği yaparak, büyük faiz paylarını topluyordu.

İmparatorlukta feodal devletin merkezî niteliği, tefeci sermayenin, daha değişik rol oynamasına yolaçmıştır.

Üst sınıflar içersinde para-servet sahibi olanlar, Galata sarrafları aracılığıyla, faizcilik yaparken, öte yandan devlet kapısında nüfuzlu kişiler de, sarrafların aracılığıyla, dolaylı tefeciler haline gelmişlerdir. Burada, önemli olan nokta, en büyük toprakbeyi olarak sarayın, devletten alacaklı durumda olanları tefeci sermayeye ezdirmesi, ve daha sonra, sarayın, tefecilerden borç para alması ve ensonu sarayın tefecilere borçlu duruma gelmesidir.

Saray, devlet borçlarını ödemekte çoğu zaman güçlük çekmiş, ve alacaklılara bazan vadesi belli olmayan

190 Dr. Refii-Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", Tanzimat, İstanbul 1940, s. 265-266.

borç senetleri vermiş, bu borç senetlerini alanlar, Galata sarraflarına yüksek iskonto ile kırdırmıştır.

Saray, tefecilerin eline geçen borç senetlerim odemek için, tarımsal gelirleri, iltizam usulüyle satmak, ve daha büyük borçları ödeyebilmek için ise, büyük tarımsal alanları malikâne olarak devretmek zorunda kalmıştır. Tarımsal gelirleri iltizama alan ya da malikâne olarak satm almış bulunan nüfuzlu kişilerdir. (Üst-Sınıflardır), ve tefeci sermaye (sarraf), bu satışların manivelâsmı oluşturmuştur. Böylece, tefeci sermaye, bir yandan devleti tefecilik yoluyla yıkıma sürükler ve bununla birlikte üstsınıflardan bir kısmını mahvederken, bir yandan da, üstsınıflar içersinden nüfuzlu unsurların, tefeci sermaye vasıtasıyla, feodal sömürüden, artı-üründen daha büyük paylar almasını sağlamış ve feodal üst-smıfların bir kısmını beslemiş, güçlendirmiştir. Köylerin gelirinin birkaç yıllığını, gene tefeciler yardımıyla, peşin olarak ödeyerek, bu köyleri, malikâneleri haline getiren nüfuzlu kişiler ise, yeni feodal toprakbeylerini oluşturmuşlardır.

Tefeci sermaye, en büyük feodal olan sarayı yıkıma sürükler. feodal sistemi tepede yıkarken, tabanda, yeni feodaller yaratarak, feodal sistemin yeni bir biçimde güçlenmesine olanak sağlamıştır.

15. DÜNYA TİCARETİ VE İMPARATORLUKTA TİCARET SERMAYESİ

İmparatorlukta, ticaret ve elzanaatları, esnaf ve zanaat loncalarının sıkı kuralları yanında, merkezden, denetim altında tutuluyor ve içerde üretilen gerek sınai ve gerek tarımsal ürünlerin fiyatı saptanıyor (narh konuyor) ve vergiye bağlanıyordu. Kervan ve deniz ticaret yollarının birbirine bağlandığı dış ticarete konu olan şehirler. aynı zamanda, kendi bölgelerinin yerel pazarı ola-

rak birçok elzanaatlarının toplandığı ve yerel ticaretin de geliştiği merkezlerdi; ne var ki, bu büyük merkezlerde, bu ıkı ticaret biçimi birbirinden ayrılmaktaydı. "Uzak ticaret **bedesten** çevresinde, yerel sanayi hırfetlerin (loncaların) yerleştiği **çarşı** (sûk)'larda toplanmıştı"[191] Yerli sanayi ve ticaret, lonca kurallarına tâbi olduğu halde. bedesten tüccarı bu kurallara bağlı değildi. "**Hoca** veya **bezirgân** adı alan bedesten tüccarları, serbestçe istedikleri kadar servet yığabilirlerdi."[192]

Uzak ticaretin esasını, Hint baharatı ve İran ipek ve ipeklileri oluşturuyordu. Hindistan'dan ve İran'dan gelen emtia, imparatorluğun dış ticarete elverişli merkezlerinde, genel olarak, Akdenizde ticarî egemenliklerini surdüren Venedikli tacirlere satılıyor ve onlar da bu malları Avrupa'ya satıyordu. İmparatorluk toprakları, bu bakımdan. üreticisi ve tüketicisi kendi dışında bulunan metalarm değişiminin gerçekleştiği bir alan görevi görüyordu. Dolayısıyla, mallarını, imparatorluktaki pazarlara getiren tacirler ile bu malları kendi pazarlarına götüren tacirler, ırk, din ve coğrafya bakımından birbirinden hemen hemen kesin olarak ayrılmaktaydı. Bu arada tacir, üretici ile tüketici arasında bir aracı değil, aracılar arasında üst-aracılardı. Dış ticarete konu olan şehirler, genellikle Iranlı ve Venedikli tacirlerin mallarının karşı karşıya geldiği yerlerdi, ve yalnızca metalar karşı karşıya gelmiyor, tacirler de karşı karşıya geliyordu. Bu yabancı tacirlerin yanında, Osmanlı tebaası taciri de görüyoruz. Bunlar. müslüman Türk ve Arap, Yahudi, Ermeni ve Rum tacirlerdi, ve öyle görünüyor ki, bunlar, ya bu iki dış ülke tacıri arasında, zaman zaman bir aracı halkayı oluşturuyor, ya iç imalât merkezleri ile dış ülke tacirleri ara-

191 Prof. Dr. Halil İnalcık, "Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumî Bakış". Türk Kültürü, c. VI, sayı 68, s. 541.

192 Aynı yazı, s. 541-542.

sında bir aracı halka oluşturuyor, ya da imparatorlukta üretici ile tüketici arasında toptancı aracı halkayı oluşturuyordu. Nitekim Batı Anadolu'da pamuklu dokuma, Ankara ve Kastamonu'da sof, Bursa ve İstanbul'da ipekli, Selanik ve İstanbul'da çuha ve Edirne'de ayakkabı,[193] çeşit ve niteliklerine göre, dış ticarete konu olduğu gibi, Balkanlarda, Karadeniz kıyısı ülkelerde, Anadolu'da ve Arabistan'da (örneğin sof) pazarlanıyor ve doğaldır ki, bu iç ticaret, Osmanlı tebaası tacirler tarafından yerine getiriliyordu.

Bununla birlikte, imparatorluk toprağının, Asya ve Avrupa arasındaki ticarete, bağlayıcı bir köprü olması, imparatorluğun ticaret ekonomisinde belirleyici bir unsur olmuştur. Nitekim, İngilizler, daha sonra 1620'de baharat ve ipek yolunun değiştirilmesiyle, Osmanlı hazinesinin yılda 300 bin altın gümrük gelirini kaybedeceğini hesaplamaktaydılar. Bu ticaretin bir yarısını oluşturan Venediklilere göre ise, bu rakam daha büyüktü; Venedik balyozuna göre, Hint ticareti, gümrük vergisi olarak, padişah yılda yarım milyon altın sağlamakta idi.[194] Kara veya deniz yolu ile getirilen frenk kumaşından, ipek ve ipekli kumaştan, kürk ve hububattan, bölgelere göre zamanla değişen vergiler alınmıştır. Yabancılar kıymet üzerinden yüzde 4, haraçgüzarlar (haraç ödeyen Osmanlı tebaası) yüzde 2, müslümanlar yüzde 1 öderken, bu vergiler 1476'da (Sultan Mehmed) yabancılar için yüzde 5'e, haraçgüzar ve müslümanlar için yüzde 4'e çıkarılmış; 1481'de (Bayazıt tahta çıktığında), yalnız müslümanlar için vergi yüzde 2'ye indirilmiştir.[195] 1548 tarihli Şam Kanunnamesine göre, baharat ve kumaştan deve yüküne

193 İnalcık, "Mehmed II", s. 533.

194 Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devirlerinin Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", **Belleten**, c. XV, sayı 10, s. 666 ve 667.

195 İnalcık, **Belleten**, sayı 93, s. 59.

7 altın gümrük harcı alınıyor, şayet bu, "efrenc taifesi"ne satılırsa 9'u "efrenc"ten olmak üzere 19 altın alınıyordu.[196] Hindistan ve İran'dan gelen baharat ve ipekli (ve diğer emtia) ülke içersinde de pazarlanıyor, hatta ipekliler. ilkin sarayın gereksinmeleri için ayrılıyor, sonra yerli tacir. daha sonra frenk taciri alıyordu. Bursa bu bakımdan önemli bir merkez oluşturmaktaydı. Buradan dışarıya ve imparatorluğun öteki yörelerine, yalnız Hindistan baharatı ve Iran ipeklisi değil, Ankara ve Kastamonu sofları, Halep ipeklileri ve Bursa'da dokunan ipek ve kadifeler satıldığı gibi, İtalyan tacirleri, Avrupalıların en önemli ihraç malı olan yünlü kumaşların önemli bir kısmını burada satıyor ya da trampa ediyor. bu yünlü kumaşlar Anadolu ve İran'a bu yoldan gidiyordu. Basra körfezi, Surive Limanları, İskenderiye, Antalya, İzmir, İstanbul, bu ticaret merkezlerini oluşturmaktaydı. Bu ticaret, yalnız ticaret merkezlerinde değil kervan yolları boyunca, naklive ve kervancılıkta ve bunlara bağlı yan zanaatlarda ve ticarette, önemli bir canlılık yaratmaktaydı.[197]

Övle görünüvor ki imparatorluk, iki kıtanın birleşme noktasında, iki kıta arasındaki ticaretin geçiş yolunu elinde bulunduruyor, ve bu nedenle de, satıcı tüccar ile alıcı tüccar arasında bir bağ oluşturuvordu. Bu doğal konumu, imparatorlukta, belirli merkezlerde bir ticaret ve tefeci sermayenin oluşmasına ve yoğunlaşmasına hizmet etmekteydi. Alıcı tüccar da, satıcı tüccar da, doğrudan sağlanan tarımsal ürünlerin (baharat) va da kücük zanaat işletmelerinde imal edilen (ipekli) malların ticaretini yapıyorlar ve bunlar, esas olarak, küçük köylü ve lonca zanaatçıları olan üreticiler ile —bunlar genel olarak lüks

196 Barkan, **Kanunlar**, s. 221.

197 Ömer L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktısadi Buhranların Sosyal-Yapı Üzerindeki Tesirleri", **İktisadî Kalkınmanın Sosyal Meseleleri**, İstanbul 1964, s. 20.

nesneler olduğu için— lüks nesne tüketicileri, yani üst-sınıflar (prensler, senyörler, yüksek devlet memurları vb.) arasında aracı bir rol oynuyorlardı. Bu nedenledir ki, Avrupa iktisadî bir bunalım içersinde bulunduğu dönemde de, lüsk mallara olan ilgi sürekli artmaktaydı. Bundan daha önemli olan nokta, ise imparatorluğun, eski dünyanın (ki yeni dünya keşfedilip varlığını hissettirinceye dek, "eski dünya" sözünden "dünya"yı anlamak gerekir) iktisadî merkezini oluşturan Akdeniz iktisadî ünitesine bağlı bulunmasıdır. Akdeniz iktisadî çevresinde, Venedik; Ceneviz ve başka yerlerden gelen tacirler, imparatorluğun ticarî merkezlerinden aldığı emtiayı, Avrupa pazarlarına iletiyordu. Dolayısıyla, imparatorlukta, başlangıçta, dış ticaretin esasını, ülkede üretilen ve imal edilen ürünlerden çok, ülke dışında üretilen ve imal edilen ürünler oluşturuyor, bu ürünlerin dış ticarete konu olduğu merkezlerde, ticaret ile birlikte imalât hayatı da canlanmış bulunuyordu. Bir başka deyişle, imparatorluk, ticaret sermayesinin yurdu değildi; ancak bu ticaret sermayesinin kârından, vergi şeklinde, pay alıyordu. Ama gerek bu payların toplanması işini üstlenen mültezimlerin, bu paylardan, devlete peşin olarak ödediği paranın faizini alması, gerek imparatorluk tebaasından tüccarların, bu ticarî faaliyete katılması, ticaret ve tefeci sermayesinin yoğunlaşmasına da olanak sağladığı bir gerçekti.

Dünya iktisadî merkezinin, Akdenizden Atlantiğe kayması, imparatorlukta, bu her iki ucu ile dışa bağlı ticareti hızla çökertecektir. Amerika'nın bulunuşu (1492), Hindistan'ı Afrika'nın güneyinden deniz yolu ile varılması (1496), dünya iktisadî merkezini, Akdenizden Atlantiğe kaydıracak ve Atlantik, bu kez, Akdenizi egemenliği altı-

198 Barkan, aynı yazı, s. 20.

na alacaktır. Bu savaşım, yalnız imparatorlukta bir iktisadî sarsıntıya yolaçmakla kalmayacak, Venedik'in ticarî yaşamı da sönecek, Venedik ile İspanya-Portekiz arasındaki savaşım, Venedik'in yenilgisiyle sonuçlanacaktır. Nitekim, 1503'te Venedikli gemiciler İskenderiye ve Suriye limanlarında satın alacak pek az baharat bulabilirken, aynı yıl, Portekiz gemicileri Lizbon'a 1800 ton baharat getirmişti ve bu amaçla her yıl 12 kadar gemi yola çıkıyordu.[198]

Hollanda ve İngilizler ile İspanyol-Portekizler arasında devam edecek ve Hollanda ve İngilizlerin egemenliği ile (sanayi sermayesinin, ticaret sermayesini egemenliği altına almasıyla) sonuçlanacak olan savaşım, bizi, konumuzdan bir hayli uzaklaştırıyor. Ama şu kadarına değinelim ki, Hint baharatı ile İran ipeğinin yol değiştirmesi, birbirinden farklı bir seyir izlemiştir. İmparatorluk, Hint baharat ticaretini 1630'lara doğru tamamen kaybetmekle birlikte, İran ipeklilerinin ticareti, dalgalanarak, daha uzun süre devam etmiştir. İran şahı Abbas, imparatorluğu, iktisadî yönden zayıflatmak için, imparatorluk üzerinden yapılan ipek ticaretini yasaklamış ve bu ticareti Hint denizine (Bender'e) yönelterek, yolunu değiştirmişti. Böylece Osmanlı transit yolu kapanmış ve İran ipeğini İngilizler almaya başlamıştı.[199] Bu olayların daha sonra çeşitli değişikliklere uğraması, zaman zaman İran ipeklilerinin imparatorluk gümrüklerinden geçmesi, bizi burada pek ilgilendirmemektedir. Sonuçta, İngilizler ve Hollandalılar, deniz yolu ile, Hint baharatı ve İran ipek ticaretini ele geçirmişler, ve bu malları, eskiden Avrupa'ya, Venedikli tacirler satarken, şimdi İngiliz ve Hollandalı tacirler satmaya başlamışlardır. "Eskiden levant ticareti bu pazarın (Venedik'in) esas temeli idi, bütün Al-

199 Bkz: İnalcık, **Belleten**, sayı 60, s. 661-676.

manya'ya baharatı bu pazar temin ederdi, şimdi ise [1628] bunu İngilizlerle Felemenkliler sağlamaktadır".[200] İngiliz ve Hollandalılar, yalnız Hint okyanusunda egemenliklerini kurmakla kalmayacak, Akdenizde de üstünlük sağlayacaklar ve Akdenize, baharatı, bu kez İngilizler getirecektir.

Dünya iktisadî merkezinin değişmesi, elbette, yalnızca Hint ve İran yolunu Avrupa'ya bağlayan yolun değişmesi ile açıklanamaz; bu yolu değiştiren iktisadî etkenlere de bağlıdır. Bu, kuşku yok ki, Amerika'nın bulunuşu ile, Amerika'da birikmiş bulunan değerli madenlerin (altın ve gümüşün), Avrupa iktisadî yaşamında yarattığı canlanmaya bağlı olduğu gibi, bu sonuçların da etkisini içersinde taşıyan kapitalizmin doğuşuna ve yükselişine de bağlıdır. İngiltere'nin ticarî egemenliğinin temelinde, sanayi sermayesi esas yeri tutar, ve İngilizler, Akdenizde, yalnızca, Venedik tacirlerinin yerini almış olarak görünmezler. İngiliz ticareti, sanayi sermayesine bağlı bir ticaret olarak, Akdeniz ticaretinin de **niteliğini** değiştirecektir. Mamûl lüks mallar alıcısı Venedikli tacirin yerini, sınaî, mamûller ve sömürge ürünleri satan, ve hammaddeler alan, niteliği değişmiş bir ticaret alacaktır.

Kadife ve ipekli kumaş alan tacirin yerini, ipek ipliği ve daha sonra yalnızca ipek alan; sof kumaş satın alan tacirin yerini sof ipliği ve daha sonra yalnızca tiftik alan tacir alacaktır.[201] Değişimin niteliği değişmiştir. Değişim, Batının sanayi ürünleri ve müstemleke ürünleri (özellikle müstemlekelerde dokunan kumaş, baharat, kalay, kurşun, boya) ile imparatorluğun hammadde ve yarı-hammaddeleri (pamuk veya pamuk ipliği, mazı, tiftik, yün, deri, ipek) arasında bir değişim olacak ve ticaret,

200 C. S. P. Venice, c. XX, vesika 55'ten aktaran İnalcık, Belleten, sayı 60, s. 674.

201 Barkan, aynı yazı, s. 24.

nitelik değiştirecektir.

Daha önce, kapitalizm-öncesi üretimden sağlanan emtianın satıcısı tacir ile gene kapitalizm-öncesi egemen ve üst sınıfların tüketim nesnelerinin alıcısı tacir arasında bir ara halka oluşturan ve bu yönü ağır basan yerli tacir, şimdi hammadde ve yarı-hammadde üreticisi ile sanayi sermayesinin bir uzantısı haline gelmekte olan tüccar arasında yerini alacaktır. Meta, **ikiye bölünmüştür.** Sanayi sermayesi, imparatorluktan, hammadde ve yarı-hammaddeleri almakta, kullanım-değeri olarak tüketilebilecek mamûl hale getirdikten sonra, bunu, yeniden hammadde olarak aldığı pazarlara sürmektedir. Yerli tüccarın, burada, doğrudan üretici ile yabancı tüccar arasında, yabancı tüccar ile doğrudan **tüketici** arasında birbirinden farklı iki yeri vardır; ama ikisi de, —gelecek yazımızda* ayrıntılarıyla açıklayacağımız gibi— doğrudan üreticiyi sömürecektir. Başlangıçta, kapitalizm öncesi ülkeler arasında ticaretin bir ara halkası olarak, ülke için **gelir** kaynağı olan ticaret, yabancı sanayi sermayesinin bir uzantısı haline geldiği zaman, ülkenin kaynaklarını soğuran ve doğrudan üreticiyi sömürecek bir **gider** kaynağı haline gelecektir.

16. yüzyılın son yarısına kadar, lonca kuralları ve feodal hukuk, zanaat ve ticaret üzerinde, varlığını ağır bir biçimde hissettiriyordu. Nitekim, İstanbul'da, 1564'te, ipekli kumaş dokuyan tezgâhların 318'e çıkması üzerine, İstanbul kadısına gönderilen bir fermanla, bu tezgâhların 100 adede indirilmesi buyurulmaktaydı. "Fermanu hûmayunumla yoklanup görüldükte, 318 tezgâh bulunup,... 100 adet tezgâh mukarrer olup, bakileri ref'olunmasın emr olup buyurdum."[202] 1577'de, ipek dokuma tezgâhları-

* Bkz: "Türkiye'de Küçük Köylülüğün Sermaye Tarafından Sömürülmesi Üzerine", **Yeni Ülke**, n°. 7, s. 41-142.

202 Fahri Dalsar, adı geçen kitap, s. 334.

nın yeniden 278'e çıkması üzerine, "hayli gümüş zayi olmak lâzım geldiği ecilden", bu 278 tezgâhın 100 tezgâha indirilmesi buyurulmaktadır: "Şöyle ki tayin olunan 100 tezgâhtan ziyade emrime muhalif iş eylemiyeler",[203] Burada bizim dikkatimizi çeken bir başka nokta, "dergâhı muallâm [saray] kullarından 28 nefer kimesnenin 88 bab kârhanesi" olduğudur. İran ile savaş dolayısıyla ("şark seferi sırasında") 1586'da, İran'dan ipek gelmemesi üzerine, gümrük ve damga mukataalarını iltizama olan mültezimler, zarar etmekte olduklarını belirten dilekçelerinde, kanıt olarak, Bursa'da kapanan tezgâh sayılarına da yer vermişlerdir. Oldukça abartmalı bir biçimde saptandığı izlenimini vermekle birlikte, gene de bir gerçeği vansıttığı açık olan bu dilekçenin altında 25 tezgâh sahibinin adı vardır, ve şark seferinden önce, Bursa'da, 25 tezgâh sahibinin 420 tezgâhı bulunduğu halde, şimdi (1586) 27 tezgâh kalmıştır. Tezgâh sahiplerinin adlarından anlaşıldığına göre, hepsi müslümandır ve bunlar içersinde 60, 46, 40, 35, 30, 2 vb. tezgâh sahibi olduklarını ileri sürenler bulunmaktadır.[204] Öyle anlaşılıyor ki, tezgâhların azaltılması yolunda, İstanbul'da gördüğümüz devlet müdahalesi burada yoktur, ve lonca kuralları da, bu dönemde, işçiler konusundaki şikâyetlerden anlaşıldığı üzere, oldukça terkedilmiştir. İstanbul ve Bursa örneklerinden, ticaret ve tefeci sermayesinin en çok yoğunlaştığı bu iki kentte, bu sermayelerin, lonca kurallarını çözüştürerek sanayi sermayesine dönüşmekte olduğunu izleyebiliriz. Ne var ki, biri feodal devletin müdahalesiyle, öteki dış etkiler altında, gerilemek zorunda kalmış ve sanayi sermayesine dönüşme süreci tamamlanamamıştır.

203 Aynı kitap, s. 333-334.
204 Aynı kitap, s. 335-336.

16. DEĞERLİ MADEN DARLIĞININ DOĞURDUĞU SORUNLAR VE DEĞERLİ MADEN KAYBI

Sultan Mehmed zamanında nakdî ödemeye çevrilmiş bulunan şahsî-hizmet ve angaryalar, öyle görünüyor ki, imparatorlukta, meta ve pazar ekonomisini canlandırmakla birlikte, nakit para sıkıntısını da birlikte getirmiştir. Çünkü belli bir dönemde dolaşım aracı işlevini yerine getiren toplam para miktarı, bir yandan dolaşımdaki meta fiyatlarının toplamı ve öte yandan dolaşım hızı ile belirlenir.[205] Burada, dolaşım hızı sabittir, çünkü köylünün meta olarak dolaşıma giren ürünü genel olarak tarımsal üründür ve bunun ortalama yılda bir kez üretilmiş olması, bu ürünü, üretici açısından, dolaşıma, ancak yılda bir kez girebilmekle sınırlar. A büyüklüğünde bir para, diyelim çift-resmi olarak alınan 22 akçe, dolaşım devrini yılda bir kez tamamladığı için çift-resminin ödenebilmesi için köylüye yılda gereken nakit miktarı da 22 akçedir. Oysa aynı para yılda iki kez dolaşım devrini tamamlasa, 22 akçe, 44 akçelik bir rol oynayacak, 4 kez dolaşım devrini tamamlasa 88 akçelik bir rol oynayacaktır. Bir başka anlatımla, akçe yılda iki kez dolaşım devrini tamamlasaydı, 22 akçenin işlevini 11 akçe yerine getirecekti; 4 kez tamamlasaydı 22 akçenin görevini 5,5 akçe yerine getirecekti. Çift-resmi olarak konan yıllık 22 akçeyi, köylü, tarımsal ürünün satışından sağlayacağı için, 22 akçe, yılda bir kez dolaşım devrini tamamlamakta, paranın dolaşım hızı değişmeden kalmaktadır. Oysa dolaşım aracı görevini yerine getirecek olan toplam para miktarı, dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ve dolaşım hızı ile belirleneceğine göre —dolaşım hızı sabittir—, dolaşımdaki metaların toplamı, tüm köylülerin çift-resmini para olarak ödemeleri dolayısıyla artacağı için, do-

205 Bkz: Kapital, Birinci Cilt, s. 143, 144, 145.

laşımda daha büyük miktarda paranın bulunması gerekecekti. Ülkede, devlet elinde toplanan değerli madenler, bu para (sikke) gereksinmesini karşılayamamış, Fatih Mehmet zamanında akçenin gümüş miktarı sürekli düşürülmüştür.[206] Genel olarak dolaşım aracı işlevinde bulunan akçenin gümş olması, devletin gümüşe olan gereksinmesini de büyük ölçüde artırmıştır. Bu nedenle, Fatih Mehmed, 1454'te, Venedik ile yaptığı anlaşmada, ithal olunan külçe veya sikke gümüşü, darphaneye verilmesi koşuluyla, gümrükten muaf tutmuştu.[207]

Akçenin altın karşısında, değerini 1477-1575 yılları arasında korumasına karşılık, 1575-1586 yılları arasında büyük bir değer kaybına uğraması, sorunun ayrı bir yönünü oluşturmaktadır. 1477'de 1 altın duka 45 akçe ederken, 1575'te, aşağı yukarı yüz yıl sonra 1 altın duka 60 akçe etmektedir; herhalde bu değer değişmesinde, akçenin gümüş miktarındaki azalma rol oynamış olsa gerektir. 1575'te, 1 altın duka 60 akçe iken, onüç yıl sonra, 1586'da 1 altın duka 120 akçeye yükselmiştir. Akçenin bu değer kaybının, altın ile gümüş arasındaki oranda meydana gelen farklılıktan ileri geldiği anlaşılır bir şeydir.[208] "Eski Asya'da altının gümüşe oranı 6'nm 1'e ya da 8'in 1'e oranı gibiydi. ... ortaçağda ortalama oran 10'da 1'dir. Amerika'daki madenlerin bulunuşundan sonra yeniden 15-16'da 1 oranına geçilmiştir".[209] 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan İspanya'ya (Sevilla'ya) 17.000 ton gümüş ve 181 ton altın gelmiştir. Altın üretimi, gü-

206 Bkz: Prof. Dr. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, c. II.

207 İnalcık, **Belleten**, sayı 60, s. 652-653.

208 Altının saf olarak elde edilebilmesine karşılık, gümüş üretiminin nispeten yüksek bir teknik gelişmeyi gerektirmiş olması, gümüşün ilkel değerinin altına göre üstün olmasına neden olmuş, daha sonra altın kaynaklarının kurumasıyla altına oranla gümüşün değeri azalmıştır. (Bkz: Karl Marx, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, s. 201.)

209 Karl Marx, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, s. 201-202.

müşe göre, daha az, 1/6 oranında artmıştır. Altın ile gümüş arasındaki oranın değişmesi, ilk kez, buralarda meydana gelmiş olabilir. Öyle anlaşılıyor ki, bu nokta, bizim için önem taşımaktadır. Çünkü aynı dönemde, imparatorlukta, gümüşün altma oranı, 12'de 1'dir.[210] Bu dönemde levant (genel olarak Doğu Akdeniz) ticaretinde emtia ticaretinin yerini, önemli ölçüde, değerli maden ticaretinin almış olması ilginçtir. Çünkü tacir, Avrupa'da, 1 birim altına 16 birim gümüş alıyor ve imparatorlukta 12 birim gümüşü 1 birim altın ile değişiyor, bir başka deyişle 48 birim gümüş (3 birim altın) verip 4 birim altın alıyordu. İmparatorlukta, devlet gümüşe olan gereksinmesi dolayısıyla, doğrudan darphaneye götürülen gümüşten hiç bir vergi almamak suretiyle değerli maden ticaretini isteklendiriyordu. İmparatorluk açısından, İspanyol (Amerika) altın ve gümüşünün ara basamağı Ceneviz olmuştur; özellikle 1580'den sonra, imparatorluğa, değerli madenler, buradan gelmeye başlayacaktır. 1613'e doğru Venedik, her yıl levanta beş milyon nakit para gönderiyordu. Fransız tüccarları, sınaî mamûller yerine, "İspanya' dan Sevilla veya Meksika gümüş kuruşlarını satın alıyor ve bunu daha pahalı olarak Türkiye'de satarak aradaki farktan kolayca büyük kârlar sağlıyorlrdı".[211]

Dolayısıyla, imparatorluğa hammadde alımı için giren altın, gümüş ticareti ile gene Batı tarafından emilmekte, yerine gelen gümüş ise, darphanelerden dolaşım kanallarına boşalmaktadır. İmparatorlukta, akçeye olan güvensizlik dolayısıyla, önemli alışverişlerde "frengi" florisi (altın para) esas alındığı için dış ticaret genellikle altınla yapılıyor; içerde paranın (sikkenin) gümüş olması nedeniyle de, gümüşün değeri esas alınıyor, altının değeri gümüşe göre ölçülüyordu. Evrensel eşdeğer olarak

210 İnalcık, Belleten, sayı 60, s. 659.
211 Aynı yazı, s. 658.

altının belirleyici rol oynaması, bir diğer deyişle, altının değerinin gümüşe göre değil, gümüşün değerinin altına göre hesaplanması, sonuçta, imparatorluğun, önemli ölçüde değerli maden kaybına yolaçacaktır.

17. İÇ PAZARIN YABANCI SERMAYE TARAFINDAN YARATILMASI

Feodal üretimin belirleyici özelliklerinden biri, küçük üretim temeli üzerine kurulmuş olmasıdır. Üretim araçlarının ister mülkiyetini, ister tasarruf hakkını elinde bulundursun, küçük ölçekli köylü tarımı ve loncalar, feodal üretim biçiminin temelini oluşturmuştur. Toprak, köylü ailesinin işleyebileceği parçalara bölünmüştür; atelye ile ustanın belirli sayıda kalfa ve çırak ile işleyebileceği bir büyüklüktedir. Toprağın parçalara bölünmüş olması ve diğer üretim araçlarının dağılmış olması dar ve azçok ilkel bir üretim sitemi ile bağdaşabilir. Bu üretim biçimi, üretim araçlarının bir yerde toplanmasını dışladığı gibi, toplumsal üretici güçlerin gelişmesini de dışlar.[212] Üretici güçlerin gelişmesinin engeli haline gelmiş olan bu küçük üretim biçiminin yokedilmesi, bir başka deyişle, emek sahibinin kendi üretim araçlarından ayrılması, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur.

Emeğin sahibi ile üretim araçlarının sahibi tek ve aynı kişidir; parçalanmış ve dağılmış üretim araçlarını bir yere toplamak, pekçok insanın cüce mülkiyetini, birkaç kişinin dev mülkiyeti haline getirebilmek, emek sahibi üreticiyi, sahibi olduğu üretim araçlarından ayırmakla olanaklıdır. Emek sahipleri ile üretim araçlarının birbirinden ayrılması, yani doğrudan üreticinin mülksüzleştirilmesi, tarihin çeşitli dönemlerinde, değişik biçimler almıştır. Fatihin, fethettiği yerde, mülksüzleştirmesi

212 Bkz: **Kapital**, Birinci Cilt. s. 802-803.

çeşitli biçimler alır. Ama sermayeye dönüştürülen para-servetin, doğrudan üreticiyi mülksüzleştirmesi, nitelik bakımından fetih ve benzeri biçimde mülksüzleştirmelerden farklıdır. Burada, sermayenin ilkel birikim süreci, doğrudan üreticiyi üretim araçlarından ayırırken, üretim araçlarından yoksun hale gelen emekçi, özgür ücretli işçi haline; üretim araçları da sermayenin maddi ögeleri haline gelir. Böylece, pazarda, farklı iki meta sahibi karşı karşıya gelir. Bir yandan emek-gücü sahibi özgür işçi, öte yandan para, üretim araçları ve geçim nesnelerini elinde bulunduran sermaye sahibi.

Nüfus artışı, reaya içersinde fazla nüfusun meydana gelmesine ve köylülerin mülksüzleşmesine neden olmuş, ama mülksüzleşen bu unsurlar, genel anlamda, özgür ücretli işçiler haline gelememiştir. Çünkü onlar, emek-güçlerini satabilecek durumda olsalar bile, emek-güçlerini alacak sermaye ile karşı karşıya gelmemişler ve kendileri gibi gerek nüfus artışından, gerek timarlarm sipahi-zadelere değil, devşirme kapıkullarına verilmesinden dolayı timardan yoksun kalan sipahilerin genel olarak başı çektiği celâlî isyanlarının geniş kadrolarını oluşturmuşlardır. Üretici güçlerin engeli halme gelmiş bulunan feodal mülkiyet ve küçük üretim biçimi parçalanmadığı için, mülksüzleşen yığınlar, eski üretim biçimi temeli üzerinde, yeniden-üretimi zayıflatan bir etken haline gelmiştir.

Kapitalist üretimin tarih-öncesi aşamasını oluşturan doğrudan üretici köylülerin zorla topraklarından atılarak mülksüzleştirildiği, bir başka deyişle "büyük insan yığınlarının yaşama araçlarından kopartılarak, özgür ve 'bağımsız' proleterler olarak emek pazarına fırlatılıp atıldığı"[213] tarihsel bakımdan önem taşıyan anları bir yana

213 **Kapital**, Birinci Cilt, s. 754.

korsak, sermayenin, doğrudan üreticiyi üretim araçlarından ayırması sürecinin, tarım ile sanayiin birbirinden ayrılması sürecini tamamlamaya yönelik bir seyir izlediğini görürüz. Her ne kadar, feodal toplumda, kent ile kırın farklılığı, bize, tarım ile sanayiin birbirinden belirli bir ölçüde ayrıldığını, genel işbölümünün uç verdiğini gösterirse de, köylü ailesi, tarım ile ev elzanaatlarını birleştirdiği, kendine yeterli bir ekonomik birim oluşturduğu sürece bu ayrılma, ancak, doğal ekonominin temeli üzerinde, fazla ürünlerin metaya çevrilmesi ölçüsünde vardır. Oysa, sermaye, köylü ailesinin, tarım ile ev elzanaatlarmın birliğine dayanan ekonomik birliğini parçalayarak, onu bir meta üreticisi durumuna getirir. Sermayenin ilk tarihsel biçimi olan manüfaktür ilkin tarımsal yan uğraşlar olan iplikçiliği ve dokumacılığı ele geçirerek, kırsal ev sanayiini tarımdan ayırır. Eskiden köylü ailesinin kendisinin ürettiği ve birçoğunu kendisinin tükettiği iplik, keten ya da pamuklu dokuma, kaba yünlü eşyalar, şimdi manüfaktür malına dönüşmüş ve onun karşısında meta halini almıştır. Köylü, bu manüfaktür mallarını elde edebilmek için artık bunun hammaddelerini veya diğer tarımsal ürünleri satmak ve bu manüfaktür mallarını satın almak zorundadır. Ürettiği mallar daha büyük ölçüde metaya dönüşür ve tükettiği malların daha büyük bölümünü meta olarak elde eder. Köylü ailesinin, büyük kısmını kendi kullanımı için ürettiği ev sanayii ürünlerini, bu kez meta olarak satın alması, bir yandan köylü ailelerin kendine yeterli birliğini parçalarken, öte yandan sermaye için, köylü ailesini kapsayan **bir iç pazar yaratır.** Kırsal ev sanayilerinin yokedilmesi, sanayi ile tarımın birbirinden ayrılması sürecinin, Marx, kendilerine yeterli köylülerin mülksüzleştirilmesi ve üretim araçlarından ayrılması ile **birlikte** elele gittiğini belirtir.[214] Bu-

214 Bkz: **Kapital, Birinci Cilt, s. 788.**

nun, sermayenin, tarımsal yan uğraşları ele geçirmesinin, daha özel biçimlerle ilgili olduğu anlaşılır bir şeydir. Köylü ailesinin **yardımcı** bir çalışma olarak ev sanayiini sürdürdüğü, **esas olarak** kendi tüketimi için tarımın çalışma alanı olduğu durumlarda, sermayenin, köylü ailesinin yan uğraşları ele geçirerek, onu tamamen mülksüzleştirmesi o denli güç görünüyor. Sınaî faaliyeti **asıl iş edinen,** yardımcı bir çalışma olarak toprağı işleyenler bakımından durum daha değişiktir, ve bu ailelerin sermaye tarafından mülksüzleştirilmeleri daha kolay görünmektedir. Ne var ki, manüfaktür, zaten iç pazarın yaratılması sürecini tamamlayamamıştır. Çünkü, ev sanayilerini ele geçirerek, ev elzanaatlarını esas iş edinen noktaları mülksüzleştirirken, bu kez, **başka bölgelerde,** kendisi için gerekli olan hammadde ve yarı-hammaddeleri üretecek ve bunu doğrudan ya da tüccarlar aracılığıyla manüfaktürlere satacak olan yeni bir küçük köylüler sınıfı oluşturur.[215] Kapitalizmin, kırsal ev sanayiinin —iplikçilik ve dokumacılığın— köklerini kazıyarak, kırsal ev sanayiinin tarımdan ayrılması sürecini tamamlaması, sanayi sermayesinin **iç pazarın tamamını** ele geçirmesi, kapitalist tarımın devamlı temelinin atılması tarımsal nüfusun **büyük çoğunluğunun** köklü bir şekilde mülksüzleştirilmesiyle mümkün hale gelir.[216]

Sermaye, doğrudan üreticiyi üretim araçlarından ayırarak, onu kendisi için gerekli emek-gücü satıcısı haline getirir. Doğrudan üreticinin mülksüzleşmesi ile onun ücretli işçi haline gelişi, **aynı** sürecin iki yönünü oluşturur. Öte yandan, manüfaktür sermayesi —kapitalist tarımın tam olarak temelini atmadan önce— köylü ailesi için gerekli hammadde ve yarı-hammaddeleri üretecek şekilde

215 Bkz: **Kapital,** Birinci Cilt, s. 788.
216 Bkz: aynı yapıt, s. 789.

bir değişikliğe uğratır.

Köylü ailesinin kendine yeterli birliğinin parçalanması, iplikçiliğin ve dokumacılığın sermaye tarafından ele geçirilmesi ve iç pazar yaratılması, imparatorlukta, yabancı sanayi sermayesi tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ve bu nedenle, köylü ulusal sanayi sermayesine ve ulusal sanayi sermayesi köylüye değil, köylü doğrudan yabancı sanayi sermayesine bağlanmıştır.[217] Bu nokta, bizim açımızdan önemlidir; çünkü, yabancı sermayenin yıktığı küçük işletmeler ve ele geçirdiği ev sanayileri sonucu mülksüzleşen kitleler, kendisini mülksüzleştiren sermayenin karşısına ücretli işçi olarak çıkamamakta, işsiz yığınlar arasına katılmaktadır. Oysa, ulusal ölçekte, sermaye bir uçta mülksüzleştirdiği yığınları, öteki uçta emekgücü alıcısı olarak soğurur. Sermayenin ülkesi ile sermayenin üreticiyi mülksüzleştirdiği ülkenin ayrı ayrı ulkeler olması, üretim araçlarından ayırdığı üreticinin, ücretli işçi olarak yeniden-üretime girmesinin engeli olur, ve geleneksel üretimi çözerken aynı zamanda, üretimi dağıtır ve üreticiyi bitkinleştirir.

İmparatorlukta, sanayi sermayesine bağlı Batılı tüccarın. mamûl madde yerine hammadde satın alması ve yerine mamûl maddeler satması, bir iç pazar yaratılmasına olanak sağlayacak, ama bu iç pazar, köylüyü —tüccar aracılığı ile— yabancı sermaye ile karşı karşıya getiren bir pazar olacaktır. Dolayısıyla bu iç pazarla, içerde, yıkıma uğrayan feodal üretim biçiminin bağrında, serbest hale gelen üreticilerin, ücretli işçiler halinde üretime katılacağı, bir başka deyişle, üretici güçlerin gelişmesini sağ-

217 Bkz: İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, s. 76, ve 114. İç pazar sorununu, Türkiye'de gördüğüm kadarıyla ilk kez ele almış olan İsmail Hüsrev'dir. ve daha sonra da, sorun, sermayenin iç pazar yaratması açısından ele herhalde alınmamıştır.

layan bir iç pazar olmayacak, üretici güçleri tahrip eden ve yıkan bir iç pazar olacaktır. Yerli kent zanaatlarını ve giderek bu zanaatlara bağlı yarı-hammadde üretimine geniş ölçüde bağlı ev elzanaatlarını yıkacaktır. Eskiden ipekli dokuma alan tacir, daha sonra ipek ipliği alacak, ilkin ipekli dokuma sanayiini yıkacak, daha sonra ipek ipliği yerine, yalnızca hamipek alarak, küçük üreticinin yan-uğraşı olan ipek-ipliği eğiriciliğini yıkacak, ve daha sonra da hamipeği de kendisi üreterek bu uğraşı esas iş edinen küçük üreticileri de yıkacak, ama yıkıma uğrayan üreticilere, kendilerini yıkıma uğratan sermaye, istihdam olanağı sağlamayacaktır. Sof için de durum aynıdır. başlangıçta sof alan tacir, daha sonra sof ipliği ve daha sonra da tiftik alacak ve tiftiği de kendisi üreterek. bu sanayi dalını bütün aşamalarda yıkıma sürükleyecektir.

Imparatorlukta, iki önemli dokuma sanayiinin. sof ve ipeğin, bu anlamda bir iç pazar yaratması, köylü ailesini, yünlü ve pamuklu iplik ve dokumadan ayırması olası görünmüyor. Çünkü bunlar, çağının lüks mallarıdır ve ancak üst-sınıfların tükettiği mallar olmuştur. Köylü kitlesini kapsayan bir iç pazar oluşturmaya elverişli mallar değilerdir. Sof ve ipek, lüks mallar olarak, üst-smıflar tarafından tüketilmiş ve dış pazarlarını yitirdiği, içerde de iktisadî çöküntülerin üst-sınıfları sarstığı ya da bu üst-sınıfların Batıdan gelen dokumaları tüketmeyi yeğlediği ölçüde, giderek zayıflayacak ve eski canlılığını yitirecektir.

Edirne, Selanik ve daha sonra İstanbul'da gelismiş bulunan çuha sanayii ve batı illerimizde küçük üreticilerin asıl iş edindiği pamuklu dokumada, gerçek bir iç pazar yaratma olanağı bulamadan, makineli dokuma sanayii karşısında çökecek, ve köylü, yalnızca pamuk ve yün üreticisi ve satıcısı durumuna gelecektir. Bu ürün-

lerin alışverişine bağlı ticaret de, yabancı sermayeye bağlanacak ve onun ajanı tüccarların eline geçecek ve varolduğu sürece de, yabancı sanayi sermayesi ile yerli üretici arasında bir halka oluşturacak, bir başka deyişle, yerli tüccar, yabancı sanayi sermayesinin bir uzantısı haline gelecektir.

18. 1838 TİCARET ANLAŞMASININ SONUÇLARI

Doğaldır ki, sanayi sermayesinin, kentsel elzanaatlarını yıkması, ve bu elzanaatlarına bağlı ev elsanayilerini ele geçirmesi birdenbire meydana gelmedi. İlk kez, Barış, Dostluk ve Ticaret Anlaşması ile (1536) Fransa'ya verilen ticarî ayrıcalıkların (kapitülasyonların) daha sonra genişleyerek imparatorluğun ticarî ve sınaî yaşamını olumsuz etkilediğini biliyoruz. Gene de kapitülasyonların olumsuz etkisinin sınırlı kaldığını, ama imparatorluğun, serbest ticaret ile himaye sistemi arasında karar verme yetkisini elinden almış olması bakımından ayrı bir önem taşıdığını belirtelim. Ticaret sermayesi bakımından asıl önemli olan ve buna bağlı olarak sınaî üretime öldürücü darbeyi indirecek olan, 1838 Ticaret Anlaşmasıdır. İngiltere ile 1838'de yapılan ticaret anlaşmasına göre, kapitülasyonlar kalmış ve yabancı tüccara, yeni ayrıcalıklar verilmiştir. "İlelebet mer'i ve muteber olmak" ve diğer Avrupa ülkelerine tanınmak üzere imzalanan ticaret anlaşması, esas olarak, İngiliz tüccarların ülke içersinde serbest ticaret yapma olanağını sağlıyor, İngilizler tarafından pazarlanacak olan mallar için yerel gümrükleri ve bazı maddelerin satışı için konmuş bulunan tekelleri kaldırıyordu.[218]

218 Prof. Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", Tanzimat, s. 19 vd. (Yazıda sözü edilen ve imparatorluğun her yerinde uygulandığı söylenen "yed-i vâhit" (tekel) usu-

Böylece İngiliz tüccarı 1838 anlaşmasına göre ülke içersinde, her türlü ticaret serbestliğini kazanıyor, yerli tüccarın sahip olduğu bütün haklara sahip oluyor, yerel gümrükler ve vergilerden kurtuluyor ve bütün bunlara karşılık da, pek küçük bir vergi ödüyordu. "İngiltere konsolosunun raporuna göre resim o kadar azmış ki, kaçakçılık olduğu işitilmezmiş."[219]

1838 ticaret anlaşmasının hemen öngününde, İngiliz tüccarının ve bu arada öteki yabancı tüccarların şikâyetine konu olan noktaların başında ise, vergilerin yüksekliği geliyordu. Yapağıdan ve Bursa ipeğinden yüksek vergi ("ağır rüsumat") alınıyor, bu vergi %5-21 arasında değişiyordu; öteki mallardan %10-15 arasında vergi alınıyordu; hububat, zeytinyağr ve bakırın ihracı yasak olduğu için bundan alman vergi daha yüksekti; zeytinyağından ancak %33 vergi alınarak ihracına izin verilmekteydi. 1838 anlaşması ile, yabancı tüccar, ister ülke içersinde, ister ülke dışında ticaretini sürdürsün, ülkede üretilen her türlü tarımsal ve sınaî ürünleri almak ve satmak hakkını elde ediyor, ve bunları eğer ihraç etmek isterse, yalnızca %3 gümrük ödemekle yükümlü tutuluyordu: "... memaliki mahrusanm her bir mahallinde gerek dahilen ticaret etmek murat eylesinler gerek haricen ticaret etmek arzusunda bulunsunlar memleketin hasılatı arziye ve sınaiyesinden olan kâffei emtaa ve eşyavı **bilâ istisna** mubayaa ve istira edeceklerdir."[220] İhraç edilmek için biri iskeleye indirilen tarımsal ve sınaî ürünlerden yerel hiç bir vergi alınmayacak, bunların yerine değeri üzerinden yüzde-dokuz vergi alınacaktı ki, yerel vergiler,

lünün, kahve gibi bazı mallar hariç, yalnızca Mısır'a ilişkin olduğunu sanıyorum. Bu usule göre, pamuk, tütün, afyon, hububat, şeker gibi önemli ürünleri, üretici dilediğine değil, bunları satınalma hakkını elinde bulunduran tüccara satıyordu.)

219 Tenglrşenk, aynı yazı, s. 199.

220 Aynı yazı, s. 290.

eskiden yüzdeonu buluyordu ve esasen bu vergileri, yabancılar değil, üreticiler vermekteydi. Ancak iskeleden ihraç edilecek emtia için, yabancı tüccar, %3 gümrük ödeyecektir. İhraç olunacak malların değerleri ise saptandığı tarihten sonra 14 yıl için geçerli kalıyor, yani bu süre içersinde fiyatlar değişse bile, vergi oranı değişmiyordu. Böylece, yaptığı ve ipek için %21'e kadar olan vergi, ve diğer eşyalar için %10-15 olan vergi %3'e indiriliyor, ve devlet, ihracı yasak bulunan hububat, zeytinyağı ve bakırın ihracını önleme olanağından kendini yoksun bırakıyor ve ihracı halinde ödenen %33 vergi de, %3'e indirilmiş bulunuyordu.

İngiliz ve diğer yabancı tüccarların 1838'deki siyasetleri arasında, İstanbul ve Ankara'da bulunan "bazı imalâthaneleri ecnebi rekabete karşı himaye için **bazı yün kumaşları** himaye altma" alan kararların kaldırılması da yer alıyordu.

Marx'ın bir yazısından öğrendiğimize göre, İngiltere' de, Hindistan, İran ve Çin'den gelen işlenmiş ipek ve basma ya da boyanmış pamukluların, giyilmesi vasaklanmış ve bunları bulunduran ya da satanların 200 sterlin tutarında bir cezaya çarptırılması kararlaştırılmıştı "Ve dolayısıyla, 18. yüzyılın büyük bir kısmında, Hindistan mamulleri, İngiltere'ye, genel olarak, Kıtada [Kıta Avrupasında] satılmak ve **İngiliz pazarının dışında tutulmak üzere*** ithal edilmiştir."[221]

Ve bu İngiliz tüccarı, Türkiye'nin esasen cılız olan bazı dokuma tezgâhları için koruyucu kararlar almış olmasından şikâyetçi olmaktaydı. 1838 ticaret anlaşmasıyla, bu koruyucu kararlar da kaldırılmış olacak ve ya-

* Vurgulamalar benim. —MİE.

221 Karl Marx, "Doğu Hindistan Şirketi — Tarihi ve Sonuçları", New-York Daily Tribune, n° 3816, 11 Temmuz 1853, (Marx, Engels, On Colonialism, s. 81).

bancı ülkelerden gelmiş bulunan bütün emtia, değerleri üzerinden %3 bir gümrük ödeyerek ülkenin her yerinde serbestçe satılacaktır: "... diyarı ecnebiyeden memaliki mahsuraya celp olunmuş olan **bütün** ecnebi emtia ve eşyasını memaliki mahrusanın **her bir mahallinde** serbest mubayaa ve ticaret edebilirler."[222]

"**İlelebet** mer'i ve muteber olmak üzere" tasdik edilen anlaşma, öteki Avrupa devletleri için de esas alınacak, ve Fransa ile 1838'de, İspanya ile 1840'ta, Felemenk ile 1840'ta, Prusya (18 Alman devleti adına) ile 1840'ta vb. aynı anlaşma metni imza edilecektir.

İmparatorluğun dış gelir kaynaklarının, bu ticaret anlaşması ile kurutulmuş olması, devletin ödeme gücünü daha azaltarak, nakit sıkıntısını artıracak, ve ilki İngiltere'den olmak üzere 1854'te borç para alınmaya başlanacaktır.

19. GALATA TEFECİSİNDEN TEFECİ DEVLETLERE

İmparatorluğun merkezî devlet sistemi, özellikle toprakların önemli bir kısmının hâlâ devlet mülkiyeti niteliğini korumuş olması, üretim ilişkilerinin çözülüşüne de merkezî bir nitelik vermiştir. Köylülüğün tefeci sermaye karşısında genel yıkımı, (diğer tefeci sermayenin etkilerini saymazsak) köylülüğün doğrudan tefeciyle karşı karşıya gelmesi biçiminde değil, devletin tefeciyle karşı karşıya gelmesi sonucu olmuş, ve köylüler, gene devletin tefeciye ödemeyi yüklendiği faizi ödemek zorunda kaldığı için, yıkıma uğramış ve yer yer mülksüzleşmişlerdir.

Gülhane Hattına (1839) gelindiğinde, Tatlısu Frenki, Yahudi, Rum ve Ermenilerden oluşan Galata sarafları,

222 Tengirşenk, aynı yazı, s. 291.

politik yozlaşmayı son doruğuna çıkarmış bulunuyordu. Vergiler iltizama konulduğu zaman, Galata sarrafları, nüfuzlu mültezimlere avans veriyor, daha sonraları kendileri aslan payını alıyorlar; devletin sıkışık olduğu zamanlarda faizle hazineye borç para veriyor ve vadesinde rüşvet yedirerek alacaklarını tahsil ediyorlar; devlet tarafından verilen senetleri pek düşük bir para ile alıyor ve gene vadelerinde, rüşvet yedirerek, senetleri tahsil ediyorlardı. Gülhane Hattı ile, iltizam usulü kaldırılmak, vergilerin devlet memurları tarafından toplanmasını sağlamak ve bu arada "Galata sarraflarının işine de hayli ket vurulmak"[223] istenmişti. Ama gerçekler daha inatçıydı. Devlet, borçlarını ödeyebilmek ve büyüyen giderlerini karşılayabilmek için ise, geciken borçlarını ödeyemez hale geldiği Galata sarraflarının ve bankerlerinin sermayesiyle yetinebilecek durumda değildi. 1854'te, Kırım Savaşından az sonra, imparatorluk, ilk kez İngiltere'den borç para aldı. Borclanılan miktar 3.300.000 Osmanlı altını idi, ve %6 faizlivdi, %80 fiîlî ihraçlı olan bu borçlanma savesinde, 2.5 milvon altın sağlanmış, karşılık olarak Mısır vergisi gösterilmiştir. İngiltere, 2,5 milyon altını, 3.3 milyon altın olarak almak üzere verivor, ve buna Mısır vergisi karsılık gösterilivor, bir başka anlamda Mısır vergisi inotek edilivordu. Bu borclanmavı, hemen ertesi yıl yeni bir borçlanma izlemiş ve 1854-1877 yılları arasında, 444.273.158 lira Osmanlı altını borclanılmış, bu miktarın ancak 128.079.151 lirası, yani %52'si ele geçmiştir. Bir başka devişle, 128.079.151 lira Osmanlı altını borç alınmış, buna karsılık 244.273.158 lira borclanılmıştır: vani 128 milvon lira için 116 milyon lira (%48) faiz yükü altına girilmiştir.[224]

223 Dr. Refîl-Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", Tanzimat, s. 268.

224 Aynı yazı, s. 270, 271-275.

Bundan daha önemli olan husus ise, borçlara karşılık gösterilen gelirlerdir. 1855'te alınan borca, Mısır vergisi ile Suriye ve İzmir gümrükleri; 1858-59'da alınan borca İstanbul oktruvasiyle gümrükleri; 1862'de alınan borca, tütün, tuz, damga ve temettü resimleri; 1863'te alınan borca, gümrükler, ipek, zeytinyağı, tütün ve tuz aşarı; 1865'te alınan borca, Ergani madeni; 1869'da alınan borca, muhtelif vilayetler aşarı; 1872'de alınan borca, Selânik, Edirne, Tuna vilayetleri varidatı ile Anadolu ağnam (koyun) resmi vb. karşılık gösterilmiştir.[225]

1863'te, 8,8 milyon lira borçlanarak alınan 6,25 milyon liranın tamamı Galata sarraflarına olan borçlara tahsis edilmiş, ve 1877'de Türk-Rus savaşı çıktığında, dış devletlerin hiç birinden borç para alamayınca, devletin ipotek edilmemiş gelirleri, "Rüsumu Sitte" adı altında Galata sarraflarıyla Osmanlı Bankasına terkedilerek, bunlardan 10 milyon lira borç alınmıştır. Bu gelir, tuz, tütün, ispirto, pul, İstanbul ve Bursa ipek öşrü ve İstanbul ve çevresi balık resmini içermekteydi[226]

İmparatorluğun 1874-75 yılı bütçesinde 25 milyon Osmanlı lirası gelir gösterilmişti; gerçekte, yıllık geliri 17 milyon liraydı. Oysa, devlet, yılda 13 milyon lira dış borçlar için ödemek zorundaydı; geriye kalan dört milyon ile devletin tüm giderlerini karşılaması olanaksızdı. Bu nedenle de borçlarını ödeyemedi.[227] Alacaklı devletlerin baskısı altında, 1881'de kabul edilen Muharrem Kararnamesine dayanılarak, (Galata sarrafları ve Osmanlı Bankasının borçlarına karşılık gösterilen gelirleri toplayacak olan "Rüsumu Sitte"yi de kapsamak üzere), ipotek edilmiş gelirleri toplayacak olan Düyunu Umumiye İdaresi kuruldu.[228] Düyunu Umumiye İdaresi, karşılık gösterilen

225 Aynı yazı, s. 272-275.
226 Aynı yazı, s. 271, 275.
227 İsmail Hüsrev, agk, s. 127.
228 Duyunu Umumiyeye, sırasıyla bir İngiliz ve bir Fransız başkanlık

kaynakların gelirini, hem dış ve hem de iç (Galata sarrafları ve Osmanlı Bankası) borçlara karşılık tahsil edecekti.

Burada, okur, iki noktayı, Galata sarraflarının, yabancı devletlerin koruyuculuğu altında olduğunu, ve yabancı devletlerin, iltizam sistemini uygulaması sonucu, doğrudan üreticinin —devlet tarafından kendisine yüklenen— ağır faiz yükünü, kendi devletine değil, doğrudan yabancı alacaklıya ödemekle yükümlü hale geldiğini görmüştür sanırım.

1903'te İmparatorluğu biraz rahatlatacak yeni bir anlaşmaya varıldı. Düyunu Umumiye, tahsil ettiği gelirin tümünü değil, gelirlerden, belirlenen bir miktarı alacak, fazla olan kısmın %75'ini devlete verecek, %25'ini gene borçları için alıkoyacaktı. Hüsrev, bu yöntemle Düyunu Umumiyenin ne ölçüde devlet gelirine elkoyduğuna bir örnek olarak, 1914-15 yılı bütçesinden, karşılaştırmalı bir tablo veriyor: Harbive nezareti bütçesi, 6.000.000 altın lira (genel giderin %17,65'i); nafıa nezareti, 557.320 lira (%1,62); dahilive nezareti, 1.044.650 lira (%3,07); maarif nezareti, 554.590 lira (%1,61); Düyunu Umumiye, 11.657.280 lira (genel giderin %34,29'i).[229]

Görülüyor ki, tefeci sermaye, ve bu sermayenin daha sonra bağlanacağı yabancı sermaye, merkezî feodal devleti çökertip mahvetmiştir ve son darbeyi de, tefeci niteliğiyle karşısına çıkan yabancı sanayi sermayesinden yiyecektir.

NOKTA YERİNE

İmparatorlukta üretim genel olarak tarıma dayanmaktadır ve bunu, kent elzanatları başta olmak üzere

ediyordu; bir Alman bir Avusturyalı, bir İtalyan ve bir Osmanlı üye, ve bir de Osmanlı Bankası murahhası vardı. (İsmail Hüsrev, agk, s. 228.)

229 Hüsrev, agk, s. 131.

sınaî üretim izlemektedir. Tarımsal üründen alınan artı-ürün, tarımsal ve sınaî ürünlerin değişiminden alınan vergiler, yabancı devletlerden alınan borç ve faizlere karşılık, yabancı devletlere devredilmiş, dış ticaretten sağlanan gümrükler en alt düzeye indirilmiş ve sonunda bunları da, gene yabancı devletler, borçlarının faizine karşılık olarak kendileri almışlardır. Biriken para-serveti elinde tutan sarraflar, imparatorlukta, ırksal, dinsel ve siyasal konumları sonucu, para-sermayenin sanayi sermayesine dönüşümünü engellemiş (para-sermayeyi sanayi sermayesine dönüştürmemiş), bunun yanısıra, biriken para-servet değerli maden değişimi sonucu yurt-dışına akmış, ve daha sonra da, para-sermayenin birikim kaynakları, yabancı sermaye tarafından doğrudan ele geçirilmiştir. Tarımsal üretim, tefeci sermayenin bir öğesi haline gelen mültezimlerin ağır sömürüsü altında, daha da güçsüzleşerek, yeniden-üretime daha düşük düzeyde devam ederken, kent elzanaatları ve kırsal yan uğraşlar, yabancı sermaye tarafından yıkılmış ve devlet, ülkenin çıkarları konusunda karar alma yetkisini yabancı devletlere devretmiştir. Artık feodal devletin, yalnızca şeklen ayakta durduğunu anlamak için, gene yabancı sermayenin güdümünde gireceği bir savaşın ilk yıllarını beklemek gerekecektir. Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğduğu ve imparatorluk, feodal üretim tarzına dayanan bir toplum olduğu halde, kapitalist toplumun ekonomik yapısını niçin doğurmadı? Bu yazımız, bu sorulara bazı yaklaşımlar sağlamıştır sanırım.*

Kasım-Aralık 1977

* İmparatorlukta kapitalist üretime geçişi geciktiren ve engelleyen nedenler için ayrıca bkz: Muzaffer İlhan Erdost, **Kapitalizm ve Tarım**, Ankara 1984, s. 9-16.

İKİ
TİMAR SİSTEMİ VE SONUÇLARI

A) İMPARATORLUKTA TOPRAK MÜLKİYET BİÇİMLERİ VE İŞLETME BİÇİMİ

İmparatorluktan cumhuriyete devreden tarımsal topraklar, mülkiyet açısından, genel olarak dörde ayrılabilir; 1) devlet mülkü (miri mülk) topraklar; 2) özel mülk topraklar; 3) zümre mülkü (vakıf) topraklar; 4) aşiret topluluğuna ait topraklar.

Mülk topraklar olsun, miri topraklar olsun, vakıf veya aşiret toprakları olsun, işletme biçimi bakımından, temelde, birbirinin aynıdır. Toprak, tarlalar halinde, köylü ailelerin işleyebileceği büyüklükte işletmelere bölünmüştür. Gene mülkiyeti birbirinden farklı bu topraklarda doğrudan üretici köylü ile toprak sahibi arasındaki ilişkiler, esas olarak, aynıdır. Toprağı tasarrufunda bu-

lunduran köylü aileler, toprağın sahibine (devlet mülkü topraklarda timar sahibi sipahiye, vakıflarda vakıf mütevellisine, aşiretlerde aşiret reisine) rantı öder. Toprağın sahibinin devlet, kişi, zümre ya da aşiret topluluğu olması, askeri-merkezi feodal devletin "askeri" ve "merkezi" özelliğinin çözülmesi sürecinde ve cumhuriyette, mülkiyet ilişkisinin farklı biçimde sonuçlanmasının başlıca nedenlerinden biri olmuştur. Toprak mülkiyetindeki farklılıktan dolayı, toprağı daimi ve ırsi olarak tasarrufunda bulunduran köylü, ya tasarrufunda bulundurduğu toprağın sahibi olmuş, ya koşulları değişmekle birlikte tasarruf sahibi (ortakçı) olarak kalmış, ya da bir tasarruf hakkını da yitirerek mülksüzleşmiştir.

B) ASKERİ-FEODAL ÖRGÜTLENME

İmparatorlukta, toprak genel çizgileriyle, birbiriyle örtüşen iki feodal sisteme göre örgütlenmiştir. Biri mülkiyetin niteligine, diğeri askerî örgütlenmeye göre. Mülkiyet, esasına göre, topraklar, yukarda belirttiğimiz gibi, devlet toprakları, özel mülk topraklar, zümre toprakları, topluluğun ortaklaşa mülkü olan (aşiret) topraklar olmak üzere, farklılık göstermekle birlikte, genel olarak toprakların tümü timar sistemine göre yani askerî olarak örgütlenmiştir. Devlete ait topraklar, sipahi timarları biçiminde; özel mülk topraklar, mülk timarlar biçiminde; zümreye ait topraklar, vakıf timarlar biçiminde; kabile veya aşirete ait topraklar, ocaklık ve yurtluk timarlar biçiminde.

Timar,[1] feodal askeri örgütlenmenin İmparatorluktaki adıdır. Bir başka anlatımla, tüm toprakların feodal

1 Padişah hasları, vüzera hasları ve zeametleri, sistem olarak timar kapsamına girdiği, yalnızca alan büyüklüğü bakımından farklı olduğu ve yalnızca bu nedenle adları değiştiği için, tümünü timar adı altında anacağız.

geliri, askeri hizmet esasına göre timara bağlanmıştır. Feodalizme, özellikle de askeri- feodalizme özgü terim çeşitliliği içersinde okurun karşılaşacağı güçlükleri gidermek için, belirtelim ki, "timar", feodal devletin askeri örgütlenmesinin toprağa tekabül eden biçimidir. Doğrudan üreticinin artı-emeği (ve artı-ürünü), bir yandan feodallerin ve alt-feodallerin gerekli ve lüks harcamalarını karşılamaya tahsis edilmiştir; ve öte yandan savaş için bir fon oluşturur.

Timar sistemi, mülkiyet farklılığına göre, farklı askerî yükümlülükler içerir. Devlete ait topraklarda (sipahi timarlarında), timar sahibi (sipahi) subay statüsünde, ve (timarm her 3.000 akçelik geliri için bir asker hesabı ile) timarınm gelirinin büyüklüğüne göre belirlenen sayıda asker ile savaşa katılır. Sipahi savaşa katılmadığı zaman timarın elinden alınması ve başkasına verilmesi kuraldır. Özel mülk olan topraklarda, timar sahibinin savaşa katılma yükümlülüğü yoktur, ama belirlenen sayıda asker göndermekle yükümlüdür. Asker göndermediği zaman, timarı elinden alınamaz, timar gelirinin bir yıllığına, hazine adına elkonur. Doğu ve Güney-Doğuda izlediğimiz yurtluk ve ocaklık timarlarda, beyleri ve aşiret reisleri, belirli sayıda askerle birlikte savaşa katılır. Yurtluk timarlarda, beylere "sancak itibar olunmuştur.", bunlar "azl ve nasbı kabul eylemezler", hizmeti bıraktıklarında ya da öldüklerinde, yurtluk timarları oğullarına, yoksa akrabalarına kalır. Ocaklık timarlarda, aşiret reisleri, "tabl-u alem sahibi değildirler; ... hangi sancağa tabiler ise sancak beyleri ile maan sefer eşerler,"[2] ama timarları yurtluk ve ocaklık hükmündedir, yani ölse ya da hizmeti bıraksa, timar, oğluna, yoksa akrabasına verilir. Başkasına verilmez.

2 Avnî Ömer Efendi, "Kanun-ı Osmanî Mevhum-ı Defterî Hâkanî", yayınlayan: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Belleten, 59, s. 388, 390.

Vakıf topraklar, genel olarak, askerî hizmete bağlanmıştır ve bu nedenle de timar statüsündedir. Burada, bazı ayrıksın durumlara değinmek gerekir. Örneğin bazı vakıf toprakların askeri hizmetleri bağışlanmıştır. ve bu nedenle de timar statüsünde değildir. Bir toprak vakfın, timar yükümlülüğünden, yani askerî hizmetten bağışlanması, sarayın iznine bağlıdır. Burada, feodal rantın, askeri hizmet yerine, dinsel hizmete bırakıldığı görülmektedir. Bunun gibi, saraydan verilen bazı mülk topraklar da askerî hizmet yükümlülüğünden bağışlanmıştır.

Şurasını da belirtelim ki, imparatorlukta, toplum, padişahın tebaası olarak başlıca iki sınıfa bölünür. Biri askerî, öteki reaya. Alt-kast olan reayanın sınıf değiştirmesi, askerî sınıfa geçebilmesi, ayrıksın durumlar dışında olanaksızdır. Ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera ve ulema, timarlı sipahiler, devlet görevlileri, kadılar ve müderrisler, yüksek medrese öğrencileri ve mezunları, bunların akrabaları ve kulları askeridir. Ve bu açıdan bakıldığında, askerî hizmetleri bağışlanmış bazı mülk topraklar, esasen, sahiplerinin askeri olmaları nedeniyle ve daha çok askeri hizmetlerindeki başarılarına karşılık verilmektedir. Bu bakımdan, o anda, askerî yükümlülükten bağışık bir vakfın, örnegin medrese öğrenimi yürütmesi, esasen bir askeri hizmet sayılmaktadır. Bunun gibi, Anadolu Kasazkerine (kadı-askerine, ordu kadısına) mülk olarak verilen topraklarda, —bunun, layık hizmetlerde bulunup bulunmamış olması ayrı bir konudur—, askeri hizmete karşılık olarak verilmiştir. Bu nedenledir ki, imparatorlukta, o an için askerî hizmet yükümlülüğü taşıyan topraklar gibi, askeri hizmet yükümlülüğü bağışlanmış topraklar da, askerî örgütlenme esasına göre, vergilendirilmiştir, ve askeri örgütlenme esasına göre, bu vergiler, kişi ya da zümrelere tahsis edilmiştir.

(Alan bakımından önemli bir yer tutmamakla birlikte) bazı özel görevler gereği, üretici köylünün, rant ve vergilerden muaf tutulduğu askerî görevlere bağlı çiftliklerin varlığına da değinelim. Ordunun sürekli olarak gereksindiği ve çalışma bakımından ağır olan bazı işleri yürütmekle yükümlü tutulan bazı köy toplulukları, rant ve vergilerden muaf tutularak, rant ve vergiler askeri hizmetlerine karşılık kendilerine bırakılmıştır. Burada, rant ve vergilerin, bir feodal tarafından maledilmediği anlaşılacaktır. Ama, görevin niteliği ve çalışma tarzı bakımından ağır olan, ve savaş olsun ya da olmasın sürekli olarak askeri hizmette bulunan bu köy topluluklarının, ürün-rant yerine, emek-rant ödemekle yükümlü olduğu açıktır, ve bu emek-rant da, askerî hizmet yoluyla, feodal devlet tarafından maledinilmiş olmaktadır. (Stratejik önemi olan bir köprünün sürekli bakımı, bir geçidin gözetimi, ordu için tuz ocaklarının işletilmesi veya taşınması gibi.)

Timar statüsü dışında kalan ve "divani-malikâne" denilen topraklar da, askeri hizmete bağlanmışlardır. Esas olarak köy toprakları arasında küçük-ölçekli tarlalardan oluşan ve icar yoluyla, işletilen bu toprakların rantı, iki baştan tasarruf edilir. Doğrudan üretici, toprağın sahibine "malikâne" hissesi ve bu toprağın içersinde yer aldığı timar sahibine (sipahiye) divani hissesi öder. Burada, "divani" hissesi, sözkonusu mülk toprakların, bir timar oluşturmaya elverişli büyüklükte olmaması nedeniyle, timar statüsüne alınmadığı, ama kendi büyüklüğüne göre, askerî hizmet yükümlülüğünün "divanı" hissesiyle gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılır bir şeydir.

Timar rejiminin çözülüşü ile birlikte, yani askerî örgütlenmeye dayalı hizmetin ortadan kalkmaya, başlamasıyla birlikte, mülkiyetin, devlet, kişi zümre ve aşiret mül-

kiyetinde farklı nitelikte olması, mülkiyet değişikliğinde farklı sonuçlar doğuracaktır. Şimdi bunları genel çizgileriyle belirtmeye çalışalım.

C) SİPAHİ TİMARLARIN ÇÖZÜLÜŞÜ VE SONUÇLARI

Miri mülk olan, yani rekabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait bulunan ve köylü aileler tarafından "daimî ve ırsî olarak" tasarruf edilen toprakların rant ve vergileri, askerî hizmet karşılığında sipahiye bırakılmaktadır. (Biz, diğer idarî hizmetler karşılığı verilen timarları da hizmetleri ve büyüklükleri ne olursa olsun, bu tip timarlar içersinde irdeleyeceğiz.) Sipahiye, toprağın büyüklüğün göre değil, rant ve vergilerden oluşan gelir toplamına göre, toprak tahsis edilmektedir. Sipahi, çıplak mülkiyeti devlete ait toprağın sahibi sıfatıyla doğrudan üretici köylü ile karşı karşıyadır. Köylü ailesi, kural olarak, bir çiftçi ailesinin işleyebileceği ve geçimini sağlamaya yetecek kadar toprağı tasarrufunda bulundurur. Bu tasarruf hakkı kalıtsaldır. Sipahi, köylü ailesinin elinden, tasarrufunda bulundurduğu toprağı nedensiz olarak alıp bir başkasına veremez. Köylü öldüğünde, toprak, sipahisi tarafından, oğlu varsa oğluna, —daha sonraları— kızma, bababir kardeşine vb. verilir. Köylü, toprağı işlemekle ve vergilerini vermekle yükümlüdür. Bu nedenle köylü, tasarruf hakkı açısından, toprağın iki sahibinden biridir; yükümlülükleri açısından, toprağa bağlı ve toprak sahibi sipahiye bağımlıdır. Gerçek anlamda serftir.

Sipahi timarının çözülüşü, birbirinden farklı iki biçimde sonuçlanmıştır.

Birincisi. Timar sisteminin çözülmeye başlamasıyla birlikte, devlet, rant ve vergileri, eski timar gelirlerine göre, peşin olarak satışa çıkarmıştır. Bir timarın, ya da bir veya birkaç köyün yıllık veya üç yıllık geliri satışa

çıkarılıyor, bunu satın alan, bu gelirin karşılığını devlete peşin ödeyerek, o timarın ya da köylerin rant ve vergilerini kendi adına toplatıyordu. İltizam denilen bu sistemde, maddi kaynağını tefeci sermayeden alan mültezimler, feodal rant ve vergileri devlet ile paylaşmakla kalmamış, kendisine maledindiği kısmı, iltizam bedelini ödemek için borçlandığı tefeciyle bölüşmek durumunda kalmıştır. Mültezimler, iltizam için gerekli para-sermayeyi, büyük ölçüde Galata sarraflarından sağlamakta ve iltizam usulü, Galata sarrafları için yurt ölçüsünde bir faiz kaynağı oluşturmaktadır. Ne var ki, genellikle nüfuzlu kişilerden oluşan mültezimler, feodal ranttan sağladıkları geliri, sermayelerini sağladıkları Galata sarraflarıyla paylaşmışlardır. Doğrudan üretici köylünün karşısına, genellikle yerel bir soyluluğa sahip sipahi yerine, tefeci sermayenin temsilcisi olarak çıkmaya başlamıştır. Askeri örgütlenmeye dayalı feodallerin yerini, tefeci feodaller almıştır. Bu tür tefeciliğin, üretim ilişkilerinin çözülüşünde, daha etkili sonuçlar doğurması doğaldır, çünkü, tefecilik, daha geniş-ölçekli hale gelmeye başlamış ve tefeci sermayenin merkezileşmesi olanağı doğmuştur. Eskiden, bir köy içinde ya da kasaba çevresinde, bir ya da birkaç köylüye faize borç para veren tefecinin yanında, bir ya da birkaç köyü bir bütün olarak kapsayan bir tefecilik sistemi almıştır. Bu, geniş-ölçekli bir tefeciliğin tabanını oluşturmuştur. Köyler, hatta kasabalar, büyükleri saraydan, daha küçükleri ise eyaletlerden iltizama çıkarılmak suretiyle, tefeci sermayenin merkezileşmesinin olanakları ortaya çıkmıştır. Şu köy, kasaba ya da kentte, dağınık olarak görünen tefeci sermayenin yanısıra, bu kez, merkezileşme olanağına sahip ve büyük-ölçekli tefeci sermaye gelişmiş ve kapitalist-öncesi sermaye birikiminin yolları açılmıştır.

Bir ara iltizam tutarının on yıllığını peşin ödeyenle-

re, vergisi tahsis edilen topraklar (köyler), mülk olarak verilmiştir. Böylece köyler, köylüleriyle birlikte, köy topluluğuna ait otlak, mera ve korularla birlikte, mültezimlerin mülk toprakları haline gelmiştir. Sarayın, bazan bazı köy ve kasaba topraklarını, mirî topraktan ayırarak, özel mülk olarak, aynı şekilde bağışladığını ekleyelim. Böylece, sipahi timarları biçiminde, askerî olarak bölünmüş toprakların bir kısmı, doğrudan üreticisi ile birlikte, mültezimlere satılmış ve bazan da bağışlanmıştır. Toprağın çıplak mülkiyetinin sahibi devletin temsilcisi olarak, rant ve vergileri tahsil eden ve ona sahip olan sipahinin yerini, toprağın çıplak mülkiyetinin yeni sahipleri almış, toprağın tasarruf hakkına sahip doğrudan üretici köylü ile toprağın yeni sahibi karşı karşıya gelmiştir. Ektiği toprağı "daimi ve ırsi" olarak tasarrufunda bulunduran üretici köylünün, Medeni Yasayla birlikte, bu tasarruf hakkını tüzel olarak yitireceği anlaşılır bir şeydir. Feodal devletin merkezi niteliğinin çözülüşü ile birlikte, mirî toprakların bağrında, bir yandan feodaller güçlenirken, bir yandan da yeni tipte yerel feodaller ortaya çıkmaya başlamıştır.

İkincisi. Timar sisteminin çözülüşü ile birlikte, kuşkusuz, tüm mirî topraklar, büyük özel mülkler haline gelmedi. Çıplak mülkiyeti devlete ait olarak kalan toprakları tasarruf eden köylüler, cumhuriyet döneminde, tasarrufunda bulundurduğu toprağın sahibi haline gelecektir. Medenî Kanun (1926) bu konuda açık bir hüküm taşımamakla birlikte, özel mülkiyet sistemini esas aldığı, mirî mülkiyete yer vermediği için, uygulamada tek tip mülkiyet biçimi benimsenmiştir. İmparatorlukta mirî mülk sayılan, ama Medeni Kanun ile birlikte mirî mülk olmaktan çıkan toprakları tasarrufunda bulunduran köylü, aynı zamanda, onun çıplak mülkiyetinin sahibi haline gel-

miştir. Henüz mirî olarak kalan toprakları tasarruf eden köylünün, toprağının sahibi köylü haline gelmesi, cumhuriyetten önce, bazı evrelerden geçmiştir. İmparatorluğun başlangıç dönemlerinde, toprağı tasarruf eden köylü öldüğünde, bu hak, erkek evlâda geçmektedir. Köylünün birden fazla erkek evlâdı varsa, toprak, oğullar arasında, "müşa ve müşterek", yani hissedar olarak ve ortaklaşa tasarruf edilmektedir. Başlangıçta yalnızca oğula ya da oğullara intikal eden tasarruf hakkı, daha sonra, **oğlu olmadığı takdirde,** kızına verilmeye başlanmış, ve 1274 (1858) Arazi Kanunuyla, oğlu ve kızı olmayanın, babasına ve babası yoksa anasına geçmesi tüzel olarak belirlenmiştir. Burada vurgulanması gereken nokta, tasarruf hakkının **paylaştırılmamış** olmasıdır. Mirî toprakların tasarruf hakkı, örfî hukuka, yani devlet tarafından gelenek ve gereksinmelere göre konan yasalara göre düzenlendiği halde, aynı dönemde özel mülk toprakların, şerî yasalara, yani islâm hukuku esasına göre, mirasçılar arasında paylaşıldığını belirtelim. Anlaşılmaktadır ki, mirî topraklarda tasarruf özel olmakla birlikte, bu hak, oldukça sınırlıdır: tasarruf hakkına sahip olan köylü, bu hakkını kullanmakta tam serbest değildir. Üç yıl üstüste ekmediği zaman tasarruf hakkını yitirmekte, bu hakkı, kendi iradesiyle bir başkasına şu ya da bu amaçla devredememekte, öldüğünde, varisleri arasında pay edilememektedir.

1274 (1858) Arazî Kanunu ve bunu izleyen bazı yasalarla, tasarruf hakkı, özel bir hakka dönüşmeye başlamıştır. 1329 (1911) tarihli Emvali Gayri-Menkullerin Sureti Tasarrufuna Dair Kanunla, köylüye, tasarruf hakkını, icara verme, ödünç verme, borcuna karşılık gösterme, devretme hakkı sağlanmıştır. Bundan bir yıl önce ise, (1328/1910), köylü, borcunu ödemediği takdirde, alacaklıya, köylünün tasarruf hakkını satılığa çıkarma olanağı tanınmış-

tır. Anlaşılacağı gibi, mirî toprağın sahibi olarak devletin, bu toprak üzerinde —toprak varlığını tüketici nitelikte kiremitevi, mezarlık vb. yapılmasını önlemek dışında— hemen hemen hiç bir yetkisi kalmamış gibidir. Köylü, toprağın sahibi olarak devlete, yalnızca ürün-rant (aşar) ödemektedir. 1925'te aşarın kaldırılması ile, köylünün tasarrufunda bulundurduğu toprağın mülkiyeti, özel mülkiyete hemen hemen yaklaşmıştır. Medenî Kanun (1926) ile, dolaylı olarak, mirî toprak rejimine son verilmiş ve tasarruf hakkı, özel mülk topraklar gibi, varisler arasında paylaşılmaya başlanmış, tasarruf hakkının özel mülkiyete evrimi tamamlanmıştır. Toprağı tasarrufunda bulunduran köylü, bu tasarruf hakkını, icara verebileceği, borcuna karşılık gösterebileceği, satabileceği, bağışlayabileceği gibi, toprak sahibine herhangi bir rant ödememekte ve öldüğünde bu hak, özel mülk topraklar gibi, varisler arasında paylaşılmaktadır. Bir başka deyişle, toprağın çıplak mülkiyetinin sahibinin hakları da, toprağı tasarruf eden köylüye geçmiştir — ama şu var ki, toprağın özel bir sahibi bulunmadığı, ya da özel sahip olarak biri ortaya çıkmadığı zaman. Bu nedenle, köylünün, toprağın tam sahibi olabilmesi, ancak onun tapusuna sahip olmasıyla mümkündür.

Timar rejiminin bozulmasını izleyen süreç boyunca, birbirinden farklı mülkiyet oluşumlarını anımsamakta yarar var.

Bunlardan en önemlisi, köylünün kendi işlediği toprağın sahibi olabilmesi, bu toprağın, şu ya da bu şekilde, mirî topraklardan ayrılarak **özel mülk toprağa dönüştürülmemiş olmasına** bağlıdır. İster bağış, ister satış, ister gasp şeklinde, bu topraklar, özel mülk haline gelmiş ise, köylünün işlediği toprağın sahibi olması olanaksızlaşmaktadır. Saraydan yapılan bağışlar ve mültezimlere yapılan

satışlar yanında, üç yıllığını iltizama alan mültezimlerin, ya da eski sipahilerin, köylerin sahibi olarak ortaya çıkarak, belirli süre için gelirleri kiralanmış olan ya da belirli bir askerî hizmet için gelirleri tahsis edilen mültezim ve sipahi temessüklerine (belgelerine) dayanılarak, nüfuzlu kişiler, rüşvet ve benzeri yollarla, bu toprakları üzerlerine tapu ettirerek gasp etmişlerdir. Bu yolla, mirî toprakların verimlilik bakımından genellikle daha iyi kısımları, büyük özel mülkler haline gelmiştir. Bu yıllarda nüfusun az olması, bütün tarım topraklarının işlenmemiş olması da, gasp için ayrı bir olanak sağlamıştır. Mültezime ya da sipahiye, topraklar, toprak alanına göre değil, işlenen toprağın rant ve vergilerinin gelirine göre, tahsis edilmiştir. Akçe üzerinden gelire göre —6.000 akçelik, 15.000 akçelik gibi— timar birimleri oluşturulmuştur. Mültezime de aynı şekilde, bu gelirler üzerinden, ama genellikle düşük fiyatlarla rant ve vergileri satılmıştır. Birimlerin, köylerden oluştuğu, burada anlaşılır bir şeydir. Bir köyün kaç akçelik geliri varsa, köy ona göre, ya tek başına, ya da birkaç köy halinde timara verilmiş, iltizama verilirken de bu gelir birimleri, esas alınmıştır. Köy sınırlarının ise, komşu köylerle belirlendiği bilinen bir gerçektir. Ama nüfus çoğu yerde azdır ve iki köy sınırı arasında kalan toprakların tümü işlenmemektedir. Köy sınırları içersinde bulunmakla birlikte, işlenmeyen bu toprakların, daha sonra, eski sipahi ya da mültezimler tarafından gaspı daha da kolaylaşmış, nüfuzları ölçüsünde, bu toprakları, üzerlerine tapulamışlardır.

Yazımızın zamanlama çizgisinden ayrılarak günümüze yaklaşalım. 1966'da çıkan Tapulama Kanununun 33. maddesine göre, yüz dönümden fazla topraklarda, "muteber mütevelli, sipahi, mültezim temessük veya senedi", zilyedi adına, mülk olarak tapulanması için belge görevi görmektedir. Rant ve vergilerin, birkaç yıllığının kira-

landığı veya askeri hizmet karşılığı tahsis edildiği ve değil günümüz için, imparatorlukta bile, değeri kalmamış bulunan rant ve vergilerin **geçici** tahsis belgeleri, bugün, o toprakların mülk edinilmesine esas oluşturmaktadır. Yüz-yüzelli dönümden fazla toprağın, geri üretim teknoloijsiyle, bir köylü ailesi tarafından doğrudan işlenebilmesi olanaksızlığı gözönünde bulundurulursa, burada, yüzlerce hatta binlerce dönümlük toprağın zilyedinin, onu bizzat işleyen olmadığı kolay anlaşılır. Bu topraklar, ya bugün köylü ailesinin eskiden beri tasarrufunda bulundurduğu ve artık onun mülkü olması gereken topraklardır, ya da yeni tarıma açılmış ve eskiden boş bulunan topraklardır. Küçük köylülerin mülkiyetine geçmiş olması ya da topraksız ve az topraklı köylülere dağıtılması gereken bu toprakları, 1966'da çıkarılan yasa, bu topraklar üzerinde herhangi bir belgeye sahip olanların mirasçılarına verilmesini tüzelleştirmiştir. Böylece, 1960-70 arası, bu tür yeni sahipler karşısında, köylüler imparatorluktan beri "daimi ve ırsî" olarak tasarruflarında bulundurdukları ve Medeni Yasayla **kendi** özel mülkleri haline gelmiş olması gereken topraklarını "işgal" etmiş durumunda kalmış, ve bu nitelikte köylü hareketleri dağınık da olsa artmaya başlamıştır. Yüzlerce yıldan beri tasarruflarında bulundurdukları toprakları "işgal" etmiş duruma düşen köylüler, topraklarından, 1966'da çıkarılan yasaya dayanılarak, atılmıştır. Bu, bugün ele alınması gereken önemli bir konu olmakla birlikte, imparatorlukta ve cumhuriyete geçiş sırasında, mirî toprakların gasp olaylarının ne denli önemli boyutlara ulaşmış olabileceğini de ortaya koymaktadır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Harran ovasının, Urfa mütegallibesi tarafından, yalancı tanıklar ve başka yollarla, onar bin, yirmişer bin dönümlük parçalar halinde mülk edinilmesi, hazineye intikal eden toprakların, büyük parçalar halinde gaspedildiğine

ilişkin yakın zamana ait örneklerdir.

İmparatorlukta ve cumhuriyete geçiş sırasında ve cumhuriyetten sonra, köylünün tasarrufunda bulunan ya da boş duran toprakların büyük parçalar halinde, şu ya da bu yolla, mülk edinilmesinden ayrı olarak, timar sisteminin çözülüşü ile birlikte, köylünün tasarrufunda bulundurduğu toprakların, tefeci sermaye yolu ile ele geçirilerek, bir yanda köylülüğün mülksüzleştirilmesinin ve öte yandan toprak toplaşmasının yeni bir yolu açılmaya başlanmıştır. Arazi Kanunundan (1858) sonra çıkan yasalar sonucu, mülk toprakların **satışı** ile mirî toprakların **ferâğı** arasında büyük bir fark kalmamış olması, tefeci sermayenin, mülkiyet ilişkilerini çözücü etkisine olanak sağlamıştır. 30 Mart 1329 (1911) tarihli Emvali Gayri-Menkullerin Sureti Tasarrufuna Dair Kanunda yeralan, "bir kimse basenedi Hakanî uhde-i tasarrufunda bulunan arazi-i emiriye ve mevkufeyi kat'iyyen ve vefâen ferağ ve icar ve iâre [ödünç verme] veya deyn [borç] mukabilinde teminat olarak iare edebilir [gösterebilir]" maddesiyle, köylüye, mirî toprak üzerindeki tasarruf hakkını, memurun izni olmaksızın devretme, icara verme, ödünç verme veya borcuna karşılık gösterme hakkı sağlanmış; 25 Şubat 1328 (1910) tarihli yasaya göre de, alacaklıya, köylünün toprağına tasarruf hakkını satılığa çıkarma hakkı tanınmıştır.[3] Tasarruf hakkının, özel mülk topraklar gibi, ipotek ettirilmesi ve borca karşılık satılması, tefeci sermayenin, köylünün toprak hakkı üzerine uzanmasına yolaçmıştır. Tefeci sermaye, daha önce, bu hakkın sınırları dışında kaldığı için, köylülüğü **yoksullaştırıcı** bir etken olmaktan öteye gidemiyor ve onun temel üretim aracı toprağına elkoyamıyordu. Şimdi bu hakkın sağlanmasıyla,

3 Ömer Lûtfi Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanzimat'tan ayrı baskı, İstanbul 1940, s. 68-69, 65.**

tefeci sermaye, köylülüğü **mülksüzleştirme** olanağına kavuşmuştur. Bir başka anlatımla, tefeci sermaye, köylüyü topraktan koparacak, onu mülksüzleştirecek, dolayısıyla üretim ilişkilerini değiştirecek olan bir manivelâya sahip olmuştur. Acı ve ıstıraplı bir yol izlemesine karşın, mülkiyet ilişkilerini değiştirme olanağı elde ettiği anlamda devrimci bir etkiye sahip olan tefeci sermaye, feodal devlet ile karşı karşıya bulunan köylünün karşısına yeni bir feodal olarak çıkmıştır. Bu, devlet ve onun temsilcileri değil, özel kişidir. Böylece, köylünün, çıplak mülkiyeti devlete ait olan toprağa bağımlılığında bir **azalma** değil, bir **artış** meydana gelmiş, ve feodalizm, tefeci sermayenin, mülkiyet ilişkilerini değiştirdiği yerde, yeniden canlanarak güçlenmiştir. Çünkü tefeci sermayenin ele geçirdiği toprakları, bu sermaye sahibinin, kendi hesabına avnı ya da başka köylülere, ortakçılık yoluyla ektirmesi sözkonusudur. Dolayısıyla, daha önce tasarruf hakkına sürekli sahip olan ve onu mülkiyet hakkı gibi kullanan köylü, bu haktan yoksun kalmış, son zamanlarda toprak sahibi olan devlete ödediği aşar (ondabir) yerine, toprak sahibine yarı-yarıya (onda-beş) ürün-rant ödemek durumunda kalmıştır. Her an bu hakkın, yeni toprak sahibi tarafından elinden alınacağı kaygısı, onu daha ağır koşullarda çalışmaya zorlayacak, ve ürünün geliriyle doğrudan ilgisi olan yeni toprak sahibi, onun üzerinde sürekli olarak baskısını sürdürecektir.

Tefeci sermayenin bir yanda köylüyü mülksüzleştirirken, öte yanda yeni bir toprak toplaşmasını (temerküzünü) başlatacağı da doğaldır. İmparatorluğun başlangıcında, toprağın, yani bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükteki reaya çiftliklerinin parçalanması, kanunnamelerle ne denli önlenmeye çalışılmış olursa olsun, nüfus artışının, bu çiftlikleri parçalaması da o denli kaçınıl-

maz olmuştur. Köylünün birden fazla oğlu olduğu zaman, reaya çiftliği, oğullar arasında, "müşa ve müşterek", yani hissedar olarak ve ortaklaşa tasarruf edilmekle, rant ve vergilerin tahsili açısından reaya çiftliği tüzel görünümüyle parçalanmamış (çünkü, sipahi, rant ve vergilerin tahsilinde büyük oğlu, çiftliğin sahibi olarak tanımaktaydı), ama fiilen parçalanmıştır. Şimdi üç oğul arasında, hisseli olarak tasarruf edilen toprak, bunlardan sonra gelen oğullarına aynı şekilde paylaştırılacak, ve çiftliğin parçalanması, rant ve vergiler açısından da tamamlanacaktır. Toprağın bir ailenin geçimini sağlayacak büyüklüğün önemli ölçüde altına düşmesi yeni toprak toplaşmasına olanak sağlar. Eğer tefeci sermaye, bu küçük mülkleri, ele geçirme olanağına sahip ise, artık bu küçük toprak parçaları, onun kaçınılmaz olarak pençesine düşecektir. Böylece, tefeci sermaye, bir yandan köylülüğün bir kesimini mülksüzleştirir, yeni toprak toplaşmasına neden olurken, öte yandan toprak sahibi olarak, feodal devletin yerini alarak, feodalizmin bağrında daha katı bir feodal olarak güçlenir. Ne var ki, bu tefeci sermayenin mülksüzleştirme süreci, o denli yoğun ve hızlı değildir, ve bunun yanısıra, tefeci sermayenin yeni temsilcilerinin önemli bir kısmı da, köylülüğün içinde daha varlıklı köylülerden oluşmaktadır. Bu, köy yapısında, mülkiyet farklılığını hızlandıran bir etken olacaktır. Bir yanda varlıklı (zengin) köylü, bir yanda kendi durumunu koruyabilmiş orta ve küçük köylü ve bir yanda varlıklı köylü tarafından mülksüzleştirilen az topraklı köylü. Timarların bozulması ve tasarruf hakkının ferağının mülk toprakların satışına temelde yaklaşması, bir bütün olarak özel mülk haline gelmemiş olan köylerin yapısında, ortaya çıkardığı yeni sınıfsal farklılaşmanın temel nedenleri bunlardır. Bunun acı ve ıstıraplı bir yol izlemiş olmasına kar-

şın olumlu yönü, bu tip köylülüğün, bir kast durumundan çıkarak, kendi içersinde sınıflaşmaya başlamış olmasıdır. Daha once feodal devlet karşısında bir kast durumunda olan ve toprakların küçülmesi, vergilerin artması karşısında giderek daha yoksullaşan köylülüğün içinde, şimdi farklılaşmaya, sınıflaşmaya başlayan bir köylülük tablosu doğmaktadır.

Özetleyelim: Sipahi timarların bir kısmı, bağış, satış ya da gasp yoluyla, yeni feodal mülklere dönüşmüş, bir kısmı işlediği toprağın sahibi olan bağımsız köylü mülkleri durumuna gelmiştir. Bağımsız toprak sahibi durumuna gelen köylüler, kendi içinde sınıflaşmaya başlamışlardır. Toprak mülkiyetini değişikliğe uğratan tefeci sermaye, burada, birbirinden farklı iki yol izlemiştir. Biri, devlet veya onun temsilcisi tarafından maledinilen feodal rant ve vergilerin, iltizam sistemi yoluyla, daha ağır bir biçimde, mültezimler tarafından tahsil edilmesidir. Burada rant ve vergiler, devlet, Galata sarrafları ve mültezimler tarafından paylaşılmıştır. Galata sarrafları ve mültezimlerin önemli boyutlara varan faizlerinin büyük kısmını net ürün üzerinden oran olarak belirlenen rant ve vergileri şişirerek üretici köylüden ayrıca gaspettiği açıktır. Bu tür tefecilik, yer yer büyük toprak mülklerin satınalınması olanağını doğurmuş, bu köylerin üretici köylüsü daimî ve ırsî tasarruf hakkını yitirerek mülksüzleşmiştir. İkinci tip tefecilik, tasarruf hakkının ipotek ettirilmesinin ve borca karşılık satılığa çıkarılmasının yasallaştırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Burada, tefeci sermaye, bazı köylülerin mülksüzleşmesine yol açarken, kırsal alanda sınıflaşmayı hızlandırmıştır.

D) MÜLK TİMARLARIN ALDIĞI YENİ BİÇİMLER

Mülk timarları, sipahi timarlardan ayıran temel özel-

lik, bunların mirî topraklardan ayrı, özel mülk topraklar olmasıdır. "Osmanlılar, kendilerine, Anadolu beyliklerinden intikal eden ve az çok kuvvetli bir soy asaletini devam ettirmekte olan bu tip timarları lüzumlu bulduklça muhafaza etmişlerdir."[4] İmparatorlukta mülk toprakların oluşumu tarihsel farklılıklar içerir: 1° özel mülk olan ve imparatorluğa katılırken özel mülk olarak benimsenen topraklar; 2° fethedilen topraklardan özel mülk olarak ayrılan topraklar; 3° saray tarafından şu ya da bu nedenle mirî topraklardan bağış olarak verilerek veva satılarak özel mülk haline dönüşmüş topraklar; 4° timar rejiminin bozulmasıyla birlikte, mirî topraklardan ayrılarak satılan, ya eski sipahileri ya da mültezimler tarafından mülkedinilen topraklar.

Mülk timarlar, sipahi timarlarından farklı olarak, vakfedilebilmekte, bağışlanmakta ve satılabilmekte, timar sahibi öldüğünde, oğullarına kalmakta, oğullar yoksa, öteki mülkleri gibi varislerine intikal etmektedir. Timar sahibi, belirli miktarda akçelik gelire (3.000 akçeye) bir asker olmak üzere, savaş sırasında asker göndermekle yükümlüdür. Bu yükümlülüğü dolayısıyla, bu mülk topraklar, timar statüsündedir. Ama bu topraklara, devlet memurları herhangi bir nedenle veya vergi toplamak için girememektedir; timar sahibi, "mülkleri dahilinde idarî ve malî tam bir istiklâl içinde" (Barkan) hareket etmektedir. Timar sahibi ile doğrudan üretici köylü arasında, burada, bağımlılığın artmış olacağı anlaşılır bir şeydir.

Mülk timar sahipleri, "raiyetlerin [doğrudan üretici köylülerinin] bütün rüsum-ı örfiye [örfe, geleneklere göre ödediği vergilere] ve tekâlif-i şeriyesine [islâm hukukuna göre ödemek zorunda olduğu bütün vergilere]" sa-

4 Ömer Lûtfi Barkan, "Osmanlı Devrinin 'Eşkincili Mülkler'i veya 'Mülk Timarlar'ı Hakkında Notlar', **Zeki Velidi Togan Armağanı**, İstanbul 1950-55, s. 69.

hip bulunuyor ve "rusum-ı serbest denen cürüm ve cinayet, resm-i arus [gerdek ya da evlenme vergisi], başka birtakım hadiselerden alınacak resimleri de" kendi adına toplatıyordu. Ev göçürerek, boş topraklarında köy kurmak hakkına sahiptiler. Burada, doğrudan üretici köylüler, sipahi timarlarmda olduğu gibi, toprağı işleyebileceği çiftlikler büyüklüğünde tasarrufunda bulundurmaktadır; ama bu tasarruf hakkı, miri topraklarda olduğu gibi, köylünün mülkü haline gelmeyecek, feodal vergilerin zamanla kalkmasının yanısıra, köylü, toprak sahibinin ortakçısı durumuna dönüşecektir.

Ortakçılık, imparatorlukta, reaya çiftliklerine göre, farklı bir kategori oluşturmaktadır. Barkan, 16. yüzyılın başlarına doğru, "ortakçı kullar", "kullar" ve "ortakçılar"ın varlığını belirliyor. Savaş tutsaklarının, toprak gibi beşte-biri, padişah, vezir ve diğer kumandanlara verilirdi. Bunların, bazı padişah haslarında ve vüzera vakıflarında, "ortakçı kul" olarak tarımda istihdam edildiğini görmekteyiz. Daha çok hayvancılığın ağır bastığı padişaha mahsus çiftliklerde ise kullar istihdam edilmekteydi. Bu dönemde, Edirne ve Konya civarında, ortakçı olarak anılan köylülerin varlığına değinen Barkan, bunların, kul olup olmadığının karanlıkta kaldığını belirtiyor.[5] Daha geniş bir genelleme yapılabilirse, reayanın, toprağın sahibi olmamakla birlikte, daimî tasarruf hakkına sahip olması dolayısıyla, kastlaşmış birliğin, aşağı-kasttan bir üyesi olduğu, ve bunun sonucu olarak, toprağın tasarruf hakkına sahip bulunduğu kabul edilmek gerekir. Birliğe, tutsak olarak girenler, efendisinin toprağında, ortakçı ya da ortakçı kul olarak istihdam edilerek, reayadan ayrı bir kategori oluşturmuşlardır. (Bu, bize, ortakçılığın, top-

5 Ömer Lûtfi Barkan "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri", **İktisat Fakültesi Mecmuası, s. 1, sayı 1, 2 ve 4.**

rağm daimî ve ırsî tasarruf hakkı açısından, reayanın durumundan daha elverişsiz bir sistem olduğunu kanıtlar.) Daha sonra, özel mülk olan büyük topraklarda, reaya ile ortakçı arasındaki fark, reayanın da ortakçı durumuna gelmesiyle, silinecektir.

Sarayın kendi gözdelerine evlenmek üzere olan kızlarına, bazı nüfuzlu kişilere, mülk olarak verdikleri toprakları, burada ele almamız gerekir. "Bilcümle hukuku şer'iye ve rüsumu örfiyesiyle ve serbestiyet üzere" temlik edilen bu mülklerde, doğrudan üretici köylü, İslâm hukukuna göre vermesi gereken vergileri ve geleneklere ve gereksinmelere göre devlet tarafından konan vergileri, devlete artık ödememekte, bu vergiler, yeni sahiplerine ödenmektedir. Sultan İbrahim, Cinci Hoca adı ile ünlü Anadolu Kazaskeri (kadı-asker) Hüseyin Efendiye. Bolu sancağında, 66.925 akçe yazısı olan birtakım köyleri, arazi ve meraları, dağları ve tepeleri ve ağaçları ve ırmakları ile malikâne olarak vermiştir. Tam mülkiyet üzere bağışlanan bu topraklar için verilen temliknâmelerde, malikânelerin, yeni sahipleri tarafından satılabileceğini, bağışlanabileceğini, vakfedilebileceğini görmekteyiz. Tüm rant ve vergilerin toprağın sahibine ait olduğu bu malikânelerde, seri ve örfi vergilerin kalkmasından sonra, üretici köylünün, ortakçıya dönüşmesi doğaldır.

Malikâne-divanî sistemine de değinmenin gereği var. Orta ve Güney-Doğu Anadolu'da, Selçuklularda olduğu gibi imparatorlukta da raslanan, ve "iki baştan tasarruf" edilmesiyle, diğer mülk topraklardan ayrılan malikâne-divanî sisteminde, üretici köylü, bir hisse (onda-bir) toprağın sahibine, bir hisse de sipahiye ödemektedir. Toprağın sahibine ödenen hisseye malikâne hissesi, sipahiye ödenen hisseye divanî hissesi dendiği için, bu sisteme, malikâne-divanî adı verilir. İki baştan tasarruf edildiği

şekliyle imparatorluğa intikal etmiş, ve imparatorlukta da aynı uygulama devam etmiştir. Malikâne-divanî sisteminde, toprak, çokluk icar yoluyla işletilmektedir. Timar sisteminin dağılmasıyla birlikte, divanî hissesinin kalkmış olacağı düşünülebilir. İcar yoluyla işletilen bu topraklar, kiracı ya da ortakçılık usulüyle işletilmeye devam edilecektir. Ne var ki, malikâne-divanî sistemi içersine giren topraklar, mülk timarlarda ya da malikânelerde olduğu gibi, köyleri kapsamamakta, köyler içersinde tarlalardan oluşmaktadır. Çoğunlukla icara verilmesinin nedeni, toprağın sahiplerinin kentlerde oturmuş olmasıyla açıklanabilir. Üretici köylü, bir yandan toprak sahibine karşı, bir yandan da sipahiye karşı yükümlülük taşır, bu nedenle onun bağımlılığında bir azalma sözkonusu değildir; o, iki efendi ile karşı karşıyadır, ve bu nedenle de durumu, timar reayasına göre daha ağır olmak gerekir.

Ozetleyelim: mülk timarlar, timar sisteminin çözülmesiyle, mülk timarlarm askeri hizmet yükümlülüğü kalkacak ve sahiplerinin feodal mülklerine dönüşecektir. Gerek mülk timarlardan dönüşen topraklar, gerek mülk olarak verilmiş ve başlangıçta timar yükümlülüğü bağışlanmış bulunan topraklar, miras yoluyla parçalanma olasılığını içlerinde taşıyorlar. Ne var ki, gerek beyliklerden devreden, gerek saraydan bağışlanan mülk toprakların bazıları o kadar büyüktür ki, bunlar, dağları, suları ve gölleriyle birlikte günümüze devreden büyük mülk toprakların önemli kısmını oluştururlar. Bazan bir köyün, bazan birkaç köyün arazisinden oluşan bu topraklar, köylü aileler tarafından, küçük işletmeler halinde, faal olarak işlenmektedir. Gerek şeri vergiler ve gerek devlet tarafından konan vergilerin kalkmasıyla, doğrudan üretici köylü, bu vergilerden kurtulmakla birlikte, tam bir ortakçı ya da kiracıya dönüşmüş, köylünün irsî ve daimî tasar-

ruf hakkı da tüzel olarak son bulmuştur. Bu da, üretici köylüyü, toprak sahibine karşı maddi bakımdan daha bağımlı duruma getirecektir. Malikâne-divanî sisteminde ise, üretici köylü, timar rejiminin çözülüşü ve aşarın kalkmasıyla, tam olarak ortakçıya ya da kiracıya dönüşmüş olmalıdır.

E) YURTLUK VE OCAKLIK TİMARLAR AŞİRETLERİN YAPISI

Yurtluk ve ocaklık timarlar, konumuz açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü, yurtluk ve ocaklıklarda, aşiret sistemine dokunulmamış, aşiret reislerinin ve beylerinin imparatorluğa bağlılığı sağlandıktan sonra, bunların savaş sırasında, savaşa belirli sayılarda asker ile katılmaları konusunda saray ile beyler arasında bir anlaşmaya varılmıştır. Savaşa katılma yükümlülükleri açısından timardırlar, ama esas olarak kendi geleneksel yönetimlerine dokunulmamıştır, aşiret yapısı olduğu gibi korunmuştur. Timar sisteminin kalkmasıyla birlikte, yurtluk ve ocaklarda, askerî hizmet dışında değişen bir şey olmamıştır. Ocaklık timarlar beylere ve hâkimlere, yurtluk timarlar aşiret beylerine tayin olunmuştur. İkisi arasındaki ayırımı saptamak gerekir. "Beyler" ile "aşiretreisleri", birbirlerine göre farklılık gösterir kanısındayım. Beyler, bir aşiretin ya da kabilenin beyi olarak başka aşiret ya da kabileler üzerinde egemenlik kurmuşlar, egemenlik altına giren aşiret veya kabilenin soyluluğu çözülmüş olacağı için, bunlar, bu birlik içersinde, alt-kast durumuna düşmüşlerdir. Burada, egemenlik kuran beyler ile egemenlik altına alınanlar arasında kanbağı olmaması gerekir. Aşiret reisleri ise, kendi aşiretinin reisi olduğu için, aşiret üyeleri ile aşiret reisi arasında kanbağı varsayılmaktadır.

Aşiret yapısını daha belirginleştirebilmek için, Şemdinli aşiretlerinin yapısına bir gözatmak yararlı olacaktır kanısındayım. Şemdinli'de başlıca üç aşiret vardır. Aşiretler kabilelerden oluşur. Bir aşirette, aşiret reisi ailesi, aşireti oluşturan kabilelerden birisinden gelmektedir ve geleneksel olarak belirlenmiştir. Sırasıyla, işaret reisi, aşiret reisi ailesi, kabile reisi, kabile reisi ailesi, bir çeşit feodal üstünlüğe sahiptir. Aşiret içersinde, soyun kanını taşımaktan başka hiç bir soyluluğu olmayan üyelere. "kirmanç" adı verilir. Kirmançlar, kendi kabile reisine ve ayrıca aşiret reisine emek-hizmetinde (zibare-angarya) bulunur ve ürün-rant öder. Aşiret içersinde, rıspî (aksakallı) denen en yaşlı ve deneyimlerine güvenilir üye de. aşiret ya da aşiretler arası işlerle ilgili toplantılara katılır. Bazan aşiretler arasındaki sorunları görüşmek üzere. aşiret reısleri ile bazı kabile reisleri ve rıspilerin katıldığı toplantılar yapılır. Bununla birlikte, aşiretler içersinde, Humaro aşiretinden gelen beyler, Şemdinli aşiretleri üzerinde egemenlik kurmuşlardır. Bunlar, yalnız kendi asiretlerinin reisi olarak değil, egemenlikleri altına aldıkları tum aşiretlerin beyi olarak görünmüşlerdir. Kürtçede "bey" anlamında, bunlara "mir" denmektedir. Şemdinli aşiretleri üzerinde, halkın mirlerin egemenliğine son vermesinden sonra, yerlerine aşireti bulunmayan ama dinsel etkinliği yaygın olan Sadate Nehri ailesi geçirilmiştir. Mevlana Halid'in Doğu Anadolu'dan Kafkasya'ya kadar uzanan bölgede nakşbendi tarikatını yaymakla görevlendirdiği Seyit Taha (ölümü 1869), bu ailenin, dinsel yönden bölge halkı üstünde nüfuzlu simasıdır. Oğlu Şeyh Ubeydullah, babasının, bölgedeki dinsel etkinliğini, askerî bir temsilci olarak sürdürmüştür. Şeyh Ubeydullah zamanında, Humaro aşiretinden gelen mirlerin (üç kardeşten herbiri, sırasıyla bir yıl, Nehri'de "beylik" denen ik-

tidarını sürdürüyordu) iktidarına halk tarafından son verilmiş, ve egemenlik Sadete Nehri ailesinden Şeyh Ubeydullah'a geçmiştir. Şeyh Ubeydullah, bir ara, Kürtleri silahlandırarak Tebriz'e kadar yürümüştür. İmparatorluğun İran ile ilişkilerini zedeleyici nitelikte olan bu saldırı dolayısıyla, Şeyh Ubeydullah, Medine'ye sürgüne gönderilmiş (1883), daha sonra, yerini, o sıra İran'a sığman oğlu Muhammed Sıddık almıştır. Muhammed Sıddık zamanında, ailenin, Şemdinli aşiretlerinin yerleşik bulunduğu topraklarda, az ya da çok, şu ya da bu biçimde, toprak edindiğini görüyoruz.

Buradan çıkaracağımız sonuçlar şunlar olabilir: (1) aşiretlerin, kendi aşiret reisleri yönetiminde, bağımsız olmaları; (2) aşiretler içersinde, bir aşiret beyinin, diğer aşiretleri egemenlik altma almaları; (3) gücünü, tarikattan (dinsel konumundan) alan şeyhlerin egemenliği.

Ocaklık timarların Kürt beylerine ve hâkimlerine, yurtluk timarlarmın aşiret reislerine tayin olunmasının kökenini burada aramak gerekir. Beyler ve hâkimler, aşiretler üstünde ve üzerinde; aşiret reisleri ise, kendi aşiretleri içinde egemen unsurlardır. Ocaklık timarların sahibi beyler, "temesükâtları mucibince [imparatorlukla yaptıkları anlaşma gereğince] azl ve nasbı kabul eylemezler",[6] bunlardan birisi öldüğü ya da hizmeti bıraktığı zaman, sancağı ve hasları oğluna ve akrabalarına verilir, "hariçten kimseye verilü gelmemiştir." Yurtluk timarlar ise, aşiret beylerine tayin olunmuştur ki, bunlar, **kavim ve kabile sahipleridir,** birisi ölse ya da hizmetten çekilse, timarı ile aşiret beyliği oğluna ve akrabasına verilir, "ahara [yabancıya, başkasına] verilmek hilaf-ı kanundur [yasaya aykırıdır]".[7] Yurtluk timarlarda, aşiret reisleri, iç

6 Avni Ömer Efendi, "Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defteri Hâkani" age, s. 388-389.

7 Aynı yerde, s. 389-390.

işlerinde, idarî ve hukukî bakımdan bağımsızdır.

Yurtluk ve ocaklık timarlarda, timar sisteminin çözülmesiyle, yalnızca, beylerin ve aşiret reislerinin savaşa katılma yükümlülüğü kalkmış olmak gerekir. Timar sisteminin kalkmasıyla, beylerin aşiretler üzerindeki egemenlikleri, imparatorluğa bağlanmadan önce ne ise öyle devam edecek; ve aşiret reislerinin aşiret üyeleriyle ilişkilerinde de herhangi bir değişiklik olmayacaktır. Birkaç aşireti egemenliği altma alan beylerin durumu, burada, oldukça farklıdır. Beylerin, toprakların önemli kısmının sahibi olarak görünmesi, diğer aşiretlerden köylü aileleri bu topraklarda arsa ve tarla göstererek çalıştırması olanaklı görünüyor. Aşiret reisinin ise, aşiret üyeleri ile arasında kanbağı vardır, ve aşiret içersinde, aşiret reisi, feodal bir üstünlüğe sahip olmakla birlikte burada, tarımsal komünün gelenekleri canlı bir biçimde varlığım sürdürmektedir. Bu bakımdan aşiret üyesi, aşiret toprağının ortaklaşa sahibi sayılmalıdır. Aşiret içersindeki hiyerarşi ve bu hiyerarşinin toprağın özel tasarrufunda yansıması sonucu, toprağın daha büyük bir kısmının aşiret reisi ve ailesi ile kabile reisleri ve aileleri elinde kalması doğaldır. Bir aşirete, bir başka aşiretin kabile reisi ailesinden sığınık olarak gelen aileler, kabul edildikleri bu aşiret içersinde, üst-kast olma durumlarını yitirir, ve aşirete, hiç bir soyluluğu olmayan kirmançlar olarak girerler. Bunlar gibi, aşirete yeni gelenlere, toprak, aşiretin rızası ile verilir, ama bu, aşirette kaldığı süre içindir. Bunun bizim için anlamı şudur ki, aşiretlerde toprak özel mülk olarak görünse de, aşiret üyesi, bu toprağı, aşiret dışından bir başkasına değil, ancak aşiret içersinden birisine satabilir. Aşiret birliği, topraklar üzerinde birliği zorunlu kılar. Sipahi timarlarında, sipahi ile köylü arasında kanbağı yoktur; aşiretlerde ise, aşiret reisi ile aşiret üyeleri ara-

sında kanbağı vardır. Anadolu'nun diğer bölgelerinde **komşuluk** ilişkilerine dayanan köy topluluklarının yerini, burada, kanbağına dayanan **aşiret** ilişkileri almış durumdadır. Bu anlamdadır ki, aşiretler köylerden oluştuğu için, köy, burada bir iktisadî birim değil, iktisadî birimin (aşiret birliğinin) bir parçasıdır.

Özetlersek: Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da, timar rejiminin çözülmesi, toprak mülkiyet ilişkilerini, esas olarak, etkilememiştir. Beyler ile bunların egemenlikleri altında bulunan üretici köylü aileler arasındaki feodal ilişkiler, varlığını korumuş; aşiret reisleri ile aşiret üyeleri arasındaki kanbağına dayalı feodal şekillenme varlığını sürdürmüştür. Bir başka anlatımla, aşiret bağları, bu bölgede, mülkiyet ilişkilerinin çözülüşünü geciktiren ve çözülmeye karşı dirençli bir yapı oluşturur.

F) VAKIF TOPRAKLAR YA DA DİNSEL ZÜMRE MÜLKİYETİ VE SONUÇLARI

Vakıflar islâm aleminde önemli bir yer tutar. Çeşitleri pek çoktur, ve bu nedenle de çeşitli adlar altında anılırlar. İlke açısından tanımlamak gerekirse, vakıf, mülkün hapsedilmesidir. Bu, bina, bağ, tarla gibi taşınmaz mal olduğu gibi, para, koyun, köle gibi[8] taşınır malda olabilir. Hapsedilen mal, satılamaz, borca karşılık haczedilemez, varisler arasında paylaşılamaz. Malın geliri (rant ve faiz), vakıf sahibinin belirlediği yerlere sarfedilir. Vakfın gelirinin tümünün ya da bir kısmının dinsel bir hizmete tahsis edilmesi zorunludur. Bir malın vakfedilebil-

8 Konumuzla doğrudan ilgisi olmamakla birlikte, vakıfların gelirlerinin, kölelerden sağlanan döle kadar yaygınlaştığına ilişkin çarpıcı bir örnek verelim: Hasboğa adlı köyün vakıf mütevellisi Mehmet Oğlu Mustafa, vakfa, 1700 akçeye Karagöz adlı bir okul, 1600 akçeye Devlet adlı bir cariye satın almış, birbirleriyle çiftleştirip bir karında iki kız çocuğu olduktan sonra esirleri tamam bahasına bir başkasına satmıştır. **(Vakıflar Dergisi, sayı II, s. 421.)**

mesi için, o malın özel mülk olması gerekir. Vakfeden, vakfın işlerini ve gelirlerini yürütecek bir mütevelli görevlendirir. Konumuz bakımından, bizi, genel olarak vakıflar değil, vakıf topraklar ilgilendirmektedir. Vakıf topraklar içersinde, kuşkusuz, küçük toprak parçaları da vardır, ama bunlar konumuz açısından önemli değildir. Bizim üzerinde durmak istediğimiz, büyük vakıf topraklardır. Padişah ve toprak sahibi kişiler tarafından, büyük topraklar, belirli bir dinsel hizmet için vakfedilmekteydi. Vakfedilen topraklar, bazan bir kasabanın bütün köylerini kapsar. Bu toprakların rant ve diğer gelirleri, vakıf için belirlenen hizmete harcanır. Genel olarak tekke, medrese ve benzeri yerlere tahsis edilen bu tür vakıfların gelirleri ile, burada, şeyh, derviş, hoca, medrese öğrencisi ve benzerlerinden oluşan dinsel bir topluluk, dinsel etkinliklerini ve yaşamlarını sürdürür. Bu nedenle vakıflar, feodal ideolojinin maddî temelini oluşturmuş, feodal sistemin, dinsel, hukuksal ve siyasal ideolojik kadrosu genel olarak buralarda yetişmiştir. Anadolu'da, Hacıbayram Veli, Hacıbektaş, Mevlevî tekkeleri, vakıf toprakları bakımından başta gelenler arasındadır. İmparatorluk zamanında Hacıbektaş'ta, Hacıbektaş tekkesinin 362 köyü, gene aynı bölgede Çelebilik tekkesinin 80 köyü vardı. Vakıf arazisi olan bu köyler halkı, toprağı, ya reaya çiftliklerinde olduğu gibi tasarruf eder ve vergilerini vakfa verir, ya da ortakçılık usulü ile ekip biçer. Sipahi timarında olduğu gibi, toprak, köylü ailelerin işleyebileceği büyüklükte küçük işletmelere ayrılmıştır. Üretici köylü, vakfa ait olan toprağı tasarruf etmektedir. Tekkeye olan maddî bağlılığın, ürününü paylaştırmakla bitmeyeceği anlaşılır bir şeydir. Ayrıca, bu topraklar dışında, yakın-uzak yörelerden gelenlerin tekkeye çeşitli bağışlarda bulunması da, tekke geleneğindendir.[9]

Timar sisteminin çözülmesiyle birlikte, vakıf timarların, askeri hizmet, yani timar yükümlülüğü kalkmış olmak gerekir. Bu kez vakıf mülkler olarak, varlıklarını cumhuriyetten sonra da sürdürmüşlerdir. Ne var ki, köylü devrimini tamamlamamış olan cumhuriyet, cumhuriyetin karşısında yeralan dinsel ideolojilerin maddî temelini oluşturan vakıf topraklara karşı kayıtsız kalmamıştır. Cumhuriyetin iki niteliğine bakalım: Biri, ülkeyi işgal etmiş olan emperyalistlerden arındırmıştır. Bu nedenle, cumhuriyet, —birkaçı hariç— yabancı sermayeli işletmeleri 1928'den 1944'e kadar ulusallaştırmış ve 1924'ten 1946'ya kadar imparatorluktan miras aldığı dış borçları ödemiştir. İkinci niteliği, dinsel feodal devleti yıkmış olmasıdır. Dinsel kurumlardan ayrı olarak, yerel feodallerin merkezi-feodal devlet ile bir çelişki içersinde olduğu söylenebilir. Nitekim, merkezi-feodal devletin çözülüşü, yerel feodallerin bağımsızlığını güçlendirmiş, cumhuriyet, yerel feodallere karşı bir tutum takınmadığı sürece, bunlar daha da güçlenmişlerdir. Ama cumhuriyet, hilafeti kaldıran yasa ile birlikte, dinsel-ideolojilerin siyasal etkinliğine önemli ölçüde son vermiştir. Dinsel-feodal ideolojinin maddî temelini oluşturan vakıf topraklar, 1924'ten itibaren çıkarılan bazı yasalarla, devletin denetimi altına alınmaya başlanmış, 1925'te çıkarılan Vakıflar Kanunu ile de, Vakıf Genel Müdürlüğüne, "gerekli görülmeyen mazbut ve mülhak vakıflara ait akar ve toprakları" satmak

9 Konudan uzaklaşmakla birlikte, onbeş yıl kadar önce, Sivas'ta geçen bir olayı anlatmak yararlı olacak: Kente gelen yoksul bir köylü, cadde üzerindeki bir inşaatta on gün çalıştıktan sonra, bir sabah, elleri önünde, kalfanın yanına girer, "Beyim —der—, izin verirsen ben artık gideyim, evde çoluk çocuğun ihtiyacı pek çok da..." "Sen bilirsin —der kalfa— hesabını görelim, gidiver.." Yoksul köylü, biraz mahcup, biraz şaşkın, "Yanlış anladım bey —der—. Ben Efendiye hizmet için gelmiştim." Kalfa durumu anlar. "Efendi" sözü ile, bölgenin nakşbendi şeyhini kastettiğini bilir. "Yanlış yere gelmişsin oğlum —der—, Efendinin inşaatı burası değil, caddenin şu karşısındaki.."

yetkisi verilerek, vakfın temel niteliğini belirleyen mülkiyetin hapsedilmesi ilkesi ortadan kaldırılarak, vakıflar kurum olarak sona ermiştir. Bu yasadan sonra, dinsel-feodal ideolojinin maddî temelini oluşturan vakıf topraklar, peyderpey satılarak, zamanla, büyük ölçüde azalmıştır. Vakıf toprakların kamulaştırılarak, topraksız ve az topraklı çiftçiye dağıtılması, 1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanununda yer almıştır. Ne var ki, bu tarihe kadar, vakıf toprakların, —yasalarda, bu toprakları tasarrufunda bulunduran köylülere satılmasına ilişkin destekleyici bir hususun yer almamış olması nedeniyle—, daha çok, varlıklı ve nüfuzlu kimselere satılmış olacağı belirtilmesi gereken bir olasılıktır.

Özetlersek: vakıf topraklar, geliri, dinsel amaçlara tahsis edilmiş topraklardır, ve dinsel zümreler tarafından tüketildiği için de, zümre mülkü sayılmak gerekir. Mülkiyetlerinin hapsedilmiş olması, bu toprakların doğrudan üretici köylüler tarafından mülk edinilmesini engellediği gibi, tefeci sermaye de, bu toprakların, mülkiyet ilişkilerinde çözücü bir etki yapmamıştır. Timar sisteminin ve bu sistemle belirtilen vergilerin ortadan kalkmasına koşut olarak, üretici köylü ile vakıf mütevellisi arasındaki ilişki, feodal ilişkinin bir başka tipi olan ortakçılığa dönüşmüştür. Vakıf toprakların satılarak, vakıf mülkiyetin tasfiyesi ile, ortakçı köylü, iyimser bir yorumla, bu kez, toprağın yeni sahibinin ortakçısı durumuna gelmiştir.

BAZI SONUÇLAR

İmparatorlukta, toprak, genel olarak, mülkiyet açısından büyük parçalara, işletme açısından küçük parçalara bölünmüştür. Mülkiyeti devlete ait olan toprak-

lardaki küçük işletmelerin bir kısmı, üretici köylünün kendi mülkü haline dönüşmüştür, bir kısmı ise, büyük topraklar, miras ve satış yoluyla küçük parçalara bölünmediği sürece, büyük özel mülkler olarak cumhuriyete devretmiş, üretici köylü, bu topraklarda ortakçı durumuna gelmiştir. Vakıf toprakların, daha çok, parçalı olarak, özel mülk topraklara dönüştüğü söylenebilir. Bunlar genellikle varlıklı (zengin) kimselerin eline geçerek, bir kısım köylünün topraksızlaşmasına, varlıklı köylülerin topraklarını büyütmelerine volaçmıştır. Aşiretlerde ise, durum oldukça farklıdır. Aşiret içersinde, toprağın mülkiyeti ya da tasarrufu aşiret üyesine ait olsa bile, aşiret reisi, aşiret üyeleri üzerindeki feodal egemenliğini ve üstünlüğünü sürdürmeye devam etmiş; beylerin toprağında ise, evleri dahil hiç bir üretim aracına sahip olmayan köylü aileler, küçük işletmeler halinde toprağı işlemeye devam etmiştir. Ama burada da, toprak, işletme olarak, küçük parçalara bölünmüş durumdadır.

Gerek büyük toprak mülklerde, gerek küçük köylü mülkiyetinde, gerek aşiret ilişkilerinin canlı olduğu alanlarda, toprak, işletme olarak küçük parçalara bölünmüş durumdadır. Küçük köylü mülkiyetinde, köylü ailesi, kendi toprağını işler, ve bu anlamda özgürdür; büyük toprak mülklerde, köylü aileler, işleyebileceği büyüklükte toprakları, genel olarak, ortakçılık usulüyle işletmekte, toprak sahibine aynî-rant ya da para-rant olarak, feodal rant ödemektedir; aşiret ilişkilerinin canlı olduğu bölgelerde, toprak sahibi olan aşiret üyesi, aşiret reisine ya da egemenliği altında bulunduğu beye karşı, feodal yükümlülüklerini yerine getirmek durumundadır. Toprak sahibi olmayan ortakçıyı da iki farklı kategoriye ayırmak gerekir. Ortakçı, toprak hariç, öteki üretim araçlarına sahip olabilir. Ürün, burada, tohum çıktıktan sonra yarı-yarıya

bölüşülür. Daha yaygın bir durumda da, doğrudan üretici köylü, emek-gücünden başka hiç bir üretim aracına sahip değildir ve üstelik damı ve ahırı ve bunları üzerine kuracağı arsası da yoktur. Damı ve ahırı kendisi yapsa bile, bunları yapacağı arsayı toprak sahibi durumundaki bey gösterir, tohumu, çifti ve öküzü, başlangıçta bey vermiştir. Dolayısıyla, köylü ailesinin toprak sahibine ödemekle yükümlü olduğu oran daha fazladır ve mülksüz olduğu ölçüde daha bağımlı durumdadır.

İmparatorlukta, Akdağ'ın «pek çok ümeranın ve hatta İstanbul ricalinin birçok yerlerde binlerce koyun beslediğini" belirttiği çiftliklerin,[10] hayvancılıktan gelen bir olanakla, küçük işletmelere bölünmemiş olduğunu düşünmek gerekir. Büyük mülk toprakların, büyük işletmeler halinde işletilebilmesi, ancak iki biçimde olasıdır: ya küçük ve cılız üretim araçlarının, büyük ve güçlü araçlara dönüştürülmesiyle, ya da büyük sayıda emek-gücünün biraraya toplanabilmesiyle. Köle ekonomisinde büyük sayıda emek-gücünün biraraya toplanması ve küçük üretim araçları ile, büyük tarımsal işletmeler işletilmiştir. Ama bunlar da, yukarda belirttiğimiz gibi, reayadan ayrı bir statüde olmakla birlikte, küçük işletmeler halinde üretimde bulunmaktaydılar. Genel anlamda, emek-gücünün özgür satıcılarını doğuran koşullar ortaya çıkmadan, üretim araçları küçük iken, tarımda büyük işletmelerin doğması olanaksız görünüyor. İkincisi, üretim araçlarının büyük boyutlara ulaşması, tarımın makineleşmesi ile olanaklıdır. İmparatorluğun cumhuriyete devrettiği mülkiyet biçimlerinde, bu iki olanağın toplumsal bakımdan ortaya çıkmadığını görüyoruz. Onun içindir ki, mülkiyet farklı büyüklükte olmakla birlikte, işletmeler küçüktür.

10 Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Celali İsyanları (1550-1603), Ankara 1963, s 43.

Mülkiyetin farklılığı, toprak sahibi ile doğrudan üretici arasındaki ilişkiyi belirlemiştir. Toprak sahibi ile üretici aynı kişi olduğu zaman, karşımızda kendi toprağının sahibi bağımsız köylü vardır; toprak sahibi ile doğrudan üretici ayrı kişiler olduğu zaman, bu ilişki, feodal bir ilişki olmuştur.

Kapitalizmin gelişmesi, kuşkusuz, feodal ve öteki kapitalist-öncesi ilişkiler üzerinde çözücü, dağıtıcı bir etki yapmıştır, yapacaktır. Bu etkiler, Türkiye'de nasıl bir çizgi izlemiştir, ve bugün kırsal alanda durum nasıldır, bunu, çeşitli yönleriyle, bir başka yazımızda irdelemeye çalışacağız.*

Haziran 1978

* Bu yazı yazılmadı. Ama gene de, benim **Kapitalizm ve Tarım** adlı kitabıma, bu kitabın 2. baskısına eklediğim yazılara bakılabilir.

ÜÇ

ASYA BİÇİMİ VE FEODALİZM*

Önce şunu söyleyeyim ki. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim İlişkileri ve Asya Üretim Tarzı", yazımın başlığına karşın Osmanlı İmparatorluğu döneminde üretim ilişkilerini ortaya koymamaktadır. Bu dönemdeki ilişkilerin, Marx'ın tanımladığı asya üretim biçimine uygun düşüp düşmediğini arayan bir yazıdır bu. O günkü koşullarda, sorunun bu yönü, Osmanlı İmparatorluğu dönemi-

*Bu yazı, Türkiye Defteri dergisinde (Aralık 1974) "Devrimciyle Konuşmalar" başlığı altında yapılan bir konuşmanın ilk sorusuna verdiğim yanıttır. Soru şöyleydi:

ne tekabül eden üretim ilişkilerini araştırmaktan daha önemliydi; çünkü, sosyalistlerin bazı kesimleri arasında, güncel sorunların çözümü, daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim ilişkilerinin asya biçimine uygun düştüğü anlayışından kaynaklanıyordu. Bir başka nokta ise, o zaman bizi de (beni de) kapsayan ve suçlama niteliğinde bir eleştirinin geliştirilmekte olmasıydı. Bu eleştiri, özünde, bizim, asya üretim biçimi tartışmalarını (ve bir bakıma olgusunu) susarak geçiştirme (örtme) eğiliminde olduğumuzu ima etmekteydi. Biliyorsunuz, Stalin döneminde bir ölçüde bu konunun tartışılmasından uzaklaşılmış olmasından kaynaklanan bu tür eleştirilerin, özünde, marksizmin herşeyi tüm açıklığı ve çıplaklığıyla araştırma ilkesine aykırı düşen, üstelik Marx ve Engels'i bir yanıyla susarak örtme amacına yönelik bir suçlama gizlidir. Bu çeşit eleştirilere karşı, daha uzun bir süre alacak (ve bir o kadar da beklemek gerekecek) olan, Osmanlı İmparatorluğu dönemine tekabül eden üretim ilişkileri üzerindeki çalışmayı bir yana bırakarak, Marx'ın koyduğu asya üretim biçimine, Osmanlı İmparatorluğu döne-

"Osmanlı İmparatorluğu'nun genel ekonomik yapısı sizce hangi özelliklerinde dışlaşıyordu? Bu konuda "Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim İlişkileri ve Asya Üretim Tarzı" adlı çalışmanıza ekleyeceğiniz **bir şey var mı?**"

Soru içinde anılan yazım, 1979'da yazılmış, ilkin Aydınlık'ta, sonra benim **Türkiye Üzerine Notlar** adlı kitabımda yayınlanmıştı.

Bu soru sorulduğu zaman ise, aradan beş yıla yakın bir zaman geçmişti. Bu arada edindiğim bilgileri daha iyi soğurmuştum, ve İmparatorlukla ilgili bilgilerimi Ankara Merkez Kapalı Cezaevinde kaldığım sürede (askeri cezaevinde kaldığım sürede değil) geliştirme olanağı bulmuştum. Yani sözü edilen yazı, kimi hamlıklar içeriyordu, kimi noktalar çok iyi kavranmamıştı ve daha çok da biçimseldi. Okur, aynı konularda, daha gelişkin vargılarımı, bu kitaptaki yazılarda bulacak.

Bu metin, bu kitabın ilk baskısına alınmamıştı. Kitaba almayı düşündüğüm halde, kitabı hazırlarken unuttuğumu, kitap yayınlandıktan sonra anımsadım. İkinci baskıda kendime ilişkin eksiğimi gideriyorum.

Kitabın oylumunu fazla kabartmamak için, birinci baskıda yer alan "Toprak Reformunun Ülkemizin Toplumsal, Ekonomik ve Siyasal Yapısında Yeri" başlıklı yazıyı da, bu baskıda çıkardım. Konu olarak da bu kitaba bir ölçüde yabancı düştüğü için, böyle bir değişikliği yaparken duraksamadım.

mindeki üretim biçiminin, ne ölçüde uygun düşüp düşmediğini aramam gerekti. Böylece, asya üretim biçimi yorumundan kaynaklanarak, Türkiye'nin, çağdaşı kapitalist ülkelerden geri kalışını açıklamaya çalışan, ve günümüz siyasî üstyapısını, Osmanlı İmparatorluğu döneminin asya biçimi üstyapısından tevarüs eden sihirli bir "bürokrasi" kaftanıyla çözümlediğini sanan, ve marksist anlayışla pek ilgisi bulunmayan, birbirinden oldukça farklı, ama özünü aynı yanlıştan alan kaynağa yönelme olanağı bulmuştum.

Kısacası, sözkonusu yazım, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkiye'deki üretim ilişkilerinin ne olduğunu değil, ne olmadığını (yani asya üretim biçimine uygun düşmediğini) açıklama amacıyla yazılmıştır ve dolayısıyla, bu yazıda, sözkonusu dönemin üretim ilişkileri açıklanmış değildir.

Sorunu, açık, berrak bir biçimde koyabilmek için, her şeyden önce, Marx'ın, asya üretim biçimini, üretim ilişkileri zincirinin tek başına, diğerlerinden ayrı bir halkası olarak ele alıp almadığını bilmenin **önemi** vardır. "Önem" sözcüğünün altını çiziyorum, çünkü, yaygın bir biçimde, asya üretim biçimi üretim ilişkileri sıralanışında, "ilkel komünal üretim biçimi", "köleci üretim biçimi", "feodal üretim biçimi", "kapitalist üretim biçimi", "sosyalist üretim biçimi" "sosyalist üretim biçimi" gibi diğerlerinden ayrı ve başlıca bu üretim biçimi gibi düşünülmüştür. Oysa, asya üretim biçimi, bu ayrı ve başlıca üretim biçimleri gibi, ayrı bir üretim biçimi değildir; ilkel komünal üretim biçiminin yukarı evresine tekabül eden bir biçimdir, "toplumun ilkel şekillenmesinin **son aşaması**"dır. **(Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri,** s. 158). Burada diğer üretim araçları özel mülk haline gelmiş olmakla birlikte, toprak henüz ortak mülktür, kır

topluluğunun ortak mülkiyetindedir. Toprağın ortaklaşa mülk olduğu, topluluğun ortaklaşa mülkiyetinde bulunduğu diğer değişik biçimler de vardır, ve bunlar, Marx tarafından ayrı ayrı adlandırılmıştır. Antik (veya roma ve yunan) biçimi, slav biçimi, cermen biçimi gibi. Bunların hepsi ilkel komünal toplumun yukarı evresine (son aşamasına) tekabül eden, toprakta komünal mülkiyetin şu veya bu biçimde görüldüğü biçimlerdir. Bunların içinde, asya biçimi, toprağın ortak mülkiyetinden **başka** bir toprak mülkiyeti tanımamasıyla ve toprağın, birliğin, kabilenin **ortak** mülkü olmasıyla, diğerlerinden ayrılır (farklı bir tip gösterir). Burada gerçek mülk sahibi, komündür, **(Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri,** s. 86); bir diğer ifade ile, toprakta **özel mülkiyet** oluşmamıştır; ama toprağın **özel tasarrufu** oluşmuştur.

Toprağın "mülkiyet"i ile "tasarruf"u, üretim ilişkilerinin gelişimi açısından, yani diyalektik bir anlayışla değil de mekanik bir anlayışla ele alındığı zaman, tüm toprağın işgal ve fetihle kazanıldığı (Anadolu Selçuklu devleti dahil) Osmanlı İmparatorluğu döneminde, fetihle elde edilen toprakların **bir kısmının** "mirî" mülk sayılması ve mirî mülkün "tasarruf"unun reayaya verilmiş olması, sözkonusu dönemde, üretim ilişkilerinin, asya biçimi olarak gösterilmesinin başlıca nedeni oldu. Oysa, birbirinden büsbütün farklı iki ayrı mülkiyet biçimi, iki ayrı tasarruf biçimi, bir ve aynı şey olarak gösteriliyordu. Biri, birliğin, köy topluluğunun ortaklaşa mülkiyetinde olan (özel mülkiyeti tanımadıkları) bir mülkiyet, öteki (özel mülkiyetin çok iyi bilindiği) feodal mülkiyet; biri, komün üyelerinin ortaklaşa sahip olduğu toprağın özel tasarrufu; öteki reayanın, toprağa bağlı olduğu, aşar (veya cizye), angarya ve diğer feodal bağımlılıklarla yükümlü bulunduğu, tasarruf hakkından başka, toprakta, ortaklaşa da olsa bir

hakkı bulunmadığı feodal tasarruf biçimi.

Belgelerle kanıtlamadan önce fazla bir şey söylemenin yanlış tartışmaları başlatabileceği bu geniş konuya, özellikle burada girmek istemeyeceğim doğaldır. Yalnız şunu söyleyeyim ki, feodal devletin, merkezileştirmesi ve merkezileşerek güçlendirilmesi amacıyla, özellikle Fatih Sultan Mehmed zamanında, islâm ilkelerine ve örf ve geleneğe uygun olarak, yeni fethedilen uçlarda, kendisine ve kılıç arkadaşlarına, mülk topraklar ayırırken, daha çok iç bölgelerde, siyasî gücünü geniş toprak mülkiyetinden alan feodal unsurların, siyasî ve iktisadî gücünü kırmak ve devlete tam tâbi duruma getirmek için, özel mülk toprakların, devlet mülkü haline getirilmesi girişimi, (Çin'de ve Batı Avrupa'da feodal devletlerin merkezileşme dönemlerinde de, özel toprak mülkiyeti devlet mülkü haline getirilmiştir), özel mülkiyetin bir komün mülkiyeti biçimine dönüşü değil, feodal mülkiyetin bir el değiştirmesidir; yani mülkiyetin feodal niteliğinde bir değişiklik yapmamaktadır. O kadar ki, ellerindeki toprağın müsaderesinden korkarak, onun alım ve satımını kendisi için dahi ortadan kaldırarak, mülkiyeti hapsetmek anlamında, özel mülk toprakların geniş ölçüde vakıf haline getirilmiş olması, Fatih Sultan Mehmed'i pek çok vakıf toprağı lağvetmeye zorlamış, ardılları, bu feodallerin yeniden desteğini sağlamak amacıyla, müsadere edilen vakıf toprakları vakıflarına, müsadere edilen bazı mülk toprakları da mülk sahiplerine iade etmiştir. Bütün bunlar, toprağın özel mülk iken komün mülkü, komün mülkü iken özel mülk haline geldiğinin değil, aksine, feodal mülkiyetin, feodaller arasında el değiştirmesinin açık ifadeleri olmak gerekir.

Bir başka önemli nokta da, asya biçiminde, imalâtın ve tarımın birliği, kendi kendine yeten bir birlik sağ-

laması ve bu nedenle de, çözülmeye, gelişmeye karşı, daha fazla bir dayanıklılık göstermesidir. Türkiye'nin geri kalışını, asya biçiminde, Marx'm koyduğu kendi kendine yeten bir birlik anlayışıyla açıklamaya kalkışmak, bizi, sadece geri kalmışlık konusunda yanlış bir yorum yapmaya götürmüyor, aynı zamanda, çözülmeye karşı, açılıp gelişmeye karşı dayanıklı olan toplumu çözmekte ilerici, devrimci bir etken olan (ve dolayısıyla dışardan gelecek olan) kapitalizme, onun sömürgeci ve emperyalist yönüne, bizim, bir minnet borcuyla da olsa, borçlu olduğumuz anlayışını içinde taşıyor. Türkiye'de, yer yer uçlanıp gelişmekte olan kapitalizmi dağıtıp, ilerlemeyi durduran dış etkenler, bu etkenlerin ta kendileri, bu kez, Türkiye'nin ilerlemesinin, gelişmesinin dolaylı bir önko-Türkiye'nin ilerlemesinin, gelişmesinin dolaylı bir önkoşulu oluyor.

Asya biçiminde, birliğin üyelerinin gereksinimi olan imalât ürünleri ile tarım ürünleri, birlik içinde üretilir ve örneğin dokumacı, pamuğu, pamuk üreticisinden alır, ona dokumasını verir vb.. İmalât ve tarımı birbirine yeten bu birlik içinde, meta üretimi, para ekonomisi ve bunlara bağlı olarak tacirlerin ortaya çıkmasıyla karakterize olan ikinci büyük toplumsal işbölümü ve sınıflara bölünme teşekkül etmez. Veya bu, çok ağır işler. Dolayısıyla, değişmeye karşı dirençli, dayanıklı bir birlik, sürüp gider. Kapitalizm, bu alanlara ulaşarak, bu birliklerin içerisine, komisyoncularını, tüccarlarını gönderir, onlardan, örneğin pamuğu alır, parayı verir, parayı alır pamuklu dokumayı verir. Giderek, bu kendine yeten, ekonomik yönden kapalı birlik, kapitalizmin (elbette bu, ülkenin dışından gelmektedir) bir pazarı haline gelir, meta ve para ekonomisi gelişir; eski kendine yeten birlik çözülür. Burada, kapitalizmin çözücü bir etkisi vardır, ve bu, iler-

letici ölçüsünde, ilerici bir etkidir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise, örneğin Bursa'da, 10 - 60 adede varan dokuma tezgâhı sahipleri (ki, artık burada, lonca törelerinin aşılmakta olduğunu ve ücretli işçiliğin açılıp serpildiğini görüyoruz) önemli bir sayıya ulaşırken, gerek içerde feodal vergilerin ağır basması (hamipeğin Amasya'dan Bursa'ya kadar getirilmesi sırasında **4 - 5 kere iç gümrük ödenmesi**, buna karşılık, ipekli dokumanın, gerek Bursa'da, gerek bir başka yerde pazarlanabilmesi için gene bir o kadar iç gümrük ödenmesi), gerek dışardan gelen ipekli dokumaya (kapitülasyonlar sayesinde) hemen hemen **hiç denecek kadar gümrük ödenmesi,** Türkiye'de, uç vermekte olan kapitalizmi, Batı kapitalisti ile rekabet edemez hale getirmiş ve sonuçta, uç vermekte olan kapitalizmi dağıtmış, ezmiş, ülke ekonomisini geriletmiş, kısaca söylemek gerekirse, gerici bir rol oynamıştır.

(Dış) kapitalizmin bir yerde **ilerici**, bir yerde **gerici** bir rol oynamasının nedeni, bu iki üretim ilişkisinin derin ve köklü farklılığından gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, üretim ilişkilerinin, asya biçiminde gösterilmesi, bu yanlış tahlil, bizim için **gerici** olan şeyi, dolaylı da olsa, **ilerici** olarak nitelendirmeye götürür.

Gördüğünüz gibi, sorunuzu, yanıtlayarak yanıtlamamış oldum. Ama gene de, buraya kadar olan yanıtımdan anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nu merkezi feodal devlet olarak niteliyorum (veya bu nitelemeye katılıyorum).

Burada, bir noktaya değinmek isterim. Feodalizmin, şurada ve burada şu ve bu çağda, ortak yanları olduğu kadar, birbirinden ayrılan, farklılık gösteren yanları vardır. Ve feodalizm, yapısı gereği, şurada ve burada, aynı

kavramları ayrı terimlerle ifade etmiştir. Angaryanın Şemdinli aşiretlerinde "zıbare" olarak adlandırılması, bunun, angarya olmadığını göstermeyeceği gibi, feodal üretim biçiminin mahiyetinden gelen şu ve bu ülkedeki terim farklılıkları, bizi şaşırtmamalıdır. Esas olarak, bilimsel sosyalizmin koyduğu ve birbirine diyalektik bağla bağlı olan üretim ilişkileri tablosunu kabul etmek, ve arkasından, üretim ilişkilerinin bilimsel bir tahlilini yapamamaktan dolayı, Osmanlı İmparatorluğu'nda, **kendine özgü** bir üretim ilişkisi olduğunu söylemek de, büsbütün yanlış, bilimsel sosyalizmle herhangi bir ilgisi bulunmayan bir yorumdur. Keşfedilmemiş bir üretim ilişkisi varsa, bunun keşfedilmesine karşı olduğum sanılmasın. Ama böyle de olsa, yeni keşfin, gene diyalektik sarmalanışı içinde, üretim ilişkileri zincirine bağlanması zorunluluğu vardır. İnsan toplumlarının, kendi iç gelişimleri sonucu, birbirinden ayrı, ama şu veya bu biçimde, er ya da geç, belirgin ya da kadük, başlıca üretim ilişkilerinden geçtikleri olgusu gözönünde tutulursa, Osmanlı İmparatorluğu'nda, insanlığın gelişme çizgisinden ayrı ve kendine özgü bir üretim biçimi sürdürmekte olduğunu söyleyebilmek olanaklı değildir.

Bu nedenlerle, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, feodalizmin, Batı Avrupa feodalizminin son evresine (en yüksek aşamasına) tekabül eden klasik biçiminin tıpkısını aramaya yönelen mekanik bir anlayış, bizi ister istemez yanıltabilir.

Toplumların, kendi iç gelişmeleriyle açılıp serpilmeleri, onların içinde bulundukları doğal koşullara, hiç olmazsa evrimlerinin başlangıcında, daha çok bağlı idi. Örneğin Amerika'da, hayvancılığın niteliği, hayvancılığın tek başına bir işkolu haline gelmesini engelleyen, hayvancılık ile tarım arasındaki işbölümünü yavaşlatan bir etken olarak görülür. Atina'nın verimli topraklara sahip olma-

ması, buna karşılık gümüş, mermer, kil vb. yataklarının zenginliği, burada zanaat ve ticareti geliştirdi. Oğuzların, Asya içlerinde, yerleşik hayat yaşamaları yanında, hayvancılığın daha ağır basmasına karşın, Anadolu'da, daha çok tarımın ağır bastığı, tarımla hayvancılığın aynı birimler içinde, hatta aynı üyeler tarafından birlikte yürütüldüğü bir biçime büründü. Doğal koşullar, toplumların bünyesinin hızla çözülmesinde etkin olduğu gibi, çözülmeyi yavaşlatan etken de oldular. Özellikle doğal ekonominin ağır bastığı dönemlerde, bu, kendisini daha çok duyumsatıyordu.

Bu ve başka nedenler, toplumların, üretim ilişkileri bakımından, aynı çağda, aynı düzeyde olmasını olanaksız kılıyordu. Oğuzlar, henüz komünal toplumun kanbağı ile sıkısıkıya bağlı olan boylar halinde Anadolu'ya geldikleri zaman, temasa geldikleri topluluklarda, bu toplulukların kendilerinden önce köleci devletlerin yaşadığı topraklarda, köleci kalıntıları, ya buluyor, ya bulmuyordu. Dünya, köleciliği, şurada burada yaşamakta ya da şurada burada boyvermekte olmakla birlikte, kölecilik, genel olarak tarihin gerisinde kalmış bulunuyordu. Dünyanın başlıca devletleri, feodal devletler olarak boy veriyordu.

Anadolu Selçuklu devleti, Osmanlı İmparatorluğu, feodal devlet olarak boy verirken, köleciliği (özellikle savaş tutsaklarının köleleştirilmesini) ikincil bir öğe olarak sürdürdüler. Ama egemen biçim, feodalizmdi. Osmanlı devletinin giderek merkezileşmesi ve feodal devletin güçlenmesi döneminde, idarî ve dinî devlet yönetiminin, savaş tutsaklarından ve hıristiyan çocuklardan devşirilen "osmanlılaştırılmış" köleler kadrosuna devredilmesinin amacı, çevredeki Türk aristokrasisinin, ya da yerel feodal unsurların güçlenmesini önlemek ve merkezi devlete karşı oluşan muhalefeti önlemekti. Ama devlet, köleleş-

tirdiği unsurlarla birlikte feodal sömürüyü paylaşarak, bunu, feodal devlete hizmet eder bir biçimde geliştirdi.

Kısacası, kan bağına dayalı sınıflaşmayı içeren köy ya da aşiret birliğinden feodalizme geçildi. Ama kölecilik, kadük bir biçimde var oldu, ve daha ileri aşamalarda, feodal devlete hizmet eden bir niteliğe, feodal niteliğe büründü.

Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşundan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar gelen 700 yıllık tarih içinde, toplumun, üretim ilişkisi bakımından, bu tarihin başında ve sonunda aynı kaldığını söylemek, bilimsel bir şey olmaz. Feodalizmin de, diğer üretim ilişkileri gibi, bir başı ve bir sonu olan, biri kendisinden önce gelen ve kendisini oluşturan üretim ilişkilerinden devraldığı ve diğeri kendisinden sonra gelecek ve kendisini yok edecek olan üretim ilişkilerine devredeceği, "başı" ve "sonu" sözcüklerinin kavramlarmdaki farklılık gibi, farklı iki ucu vardır. Feodalizmin bu nicelik değişmesi gözönünde tutulmadan, onun bütün dönemlerde ve bölgelerde aynı olduğunu, aynı kaldığını düşünmek, elbette yanlış olacaktır. Onda **gelişmekte olan** yönü saptamak gerekir.

Benim ilerde bir broşür halinde ayrıntılarıyla sunacağım gibi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, üretim ilişkileri, feodaldi, ve iktisadi, dinî, siyasî gücü, kendisinde kişileştiren padişah ile, şu ya da bu mülkiyet biçimi altında iktisadî dayanağını geniş topraklardan alan aşiret reisleri, toprak ağaları, şeyhler, dedeler vb. arasında, bazan çevreden merkeze toplanan, bazan merkezden çevreye dağılan, savaşımın sürüp gittiği, ama her iki halde de merkezin ağır bastığı bir merkezi feodal devletti. Özellikle Anadolu Selçuklu devletinin egemenliğini yitirdiği, Anadolu beylikllerinin oluştuğu dönemde, paralı saray koru-

yuculuğu yapan ahilerin bu olanağı yitirmesi, bunun yanısıra esnaf ve zanaatçıların ticareti güven altına alması için silahlı bir örgütlenmeye gereksinme duyması, ahilik ile esnaf ve zanaat loncalarını birbirine kaynaştırdı ve bir devlet birliğinin olmadığı bu dönemde, iktisadî gücünü esnaf ve zanaat loncalarından alan ahilik, kentlerde. askeri ve idarî üstünlük sağladı. Osman Beyin kayınbabasının bir ahi şeyhi olması, Dördüncü Murad'ın ahiliği, devletin kuruluşunda, ahiliğin etkileri olduğunu göstermekle birlikte. merkezi devletin birliği sorunu, şehir ölçeğinde birlik oluşturan ahiliğin boyunu aştığı zaman, artık esnaf ve zanaat loncaları da, merkezî feodal devletin bünyesinde ozerklıklerini önemli ölçüde yitirdiler.

Ama bu arada bir noktaya değinmek gerekir. "İslâm Feodalizmi" adlı yazısında, A. N. Poliak (**Sosyoloji Dergisi**, sayı 1, İstanbul 1942, s. 250 - 270), feodal Avrupa'da, şehirlerin, "feodal olmayan münasebetlerin adaları" olduğunu, şehirlerde vatandaşın iktisadî bakımdan özgür. ticaret ve zanaatın serbest olduğunu belirtiyor. Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, şehirler de, köylük alanlar gibi, her türlü feodal baskı, feodal vergi feodal denetim altında bulunuyordu. Şehirlerde. ürününü satmaya gelen köylüden, yaptığı veya dokuduğu emtiayı satan zanaatçıdan ve bunları satın alan tacirden çeşitli vergiler alınması gibi, lonca kuralları dışında. örneğin her türlü dokumanın, eni, boyu, boyası, fiyatı dahil. hemen hemen her şeyin merkezi devlet tarafından fermanlarla sınırlandırılıp denetim altında tutulması gibi. tam bir feodal bağımlılık vardı. Poliak, birincisindeki (Avrupa'daki) özgürlüğün, zanaat ve ticaretin serbestçe gelişmesine olanak sağladığı, ikincisindeki (Osmanlılarda) feodal bağımlılığın, zanaat ve ticareti, kırsal alanda olduğu gibi, şehirlerde de baskı altında tutarak gelişmesini ge-

ciktirdiği kanısındadır ki, bu nokta, bizce ayrıntılı bir biçimde işlenmeye değer görünüyor.

Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nda, kapitalizmin çağdaşlarına göre, zamandaş olarak bir hayli gecikmiş olmasını, Amerika'nın keşfi ile Avrupa'ya akan altın ve gümüşün canlandırdığı Avrupa ekonomisindeki canlanışla açıklamak, sadece bununla ya da buna benzer belirli dönemler için sözkonusu olan etkenlerle açıklamak, doğruluk payı taşısalar bile, başlıca etken olmaktan uzaktır. Nitekim, fetihlerin açılma döneminde de, Türkiye'ye, altın, gümüş ve diğer zenginlikler akıyordu; ve Avrupa'ya yeni dünyadan akan altın ve gümüşün bir kısmı, Avrupanın gereksindiği buğday, hammadde ve diğer şeylerin temini için Türkiye'ye de geliyordu. Ege ve Akdeniz kapılarından giren altın ve gümüşün, Doğulu tacirler tarafından, Doğu ve Güneydoğu kapılarından boşaltıldığını söylemek de, kapitalizmin gecikmesini açıklamaya yetmeyecektir sanırım. Kapitalizmin gecikmesi ile, bu altın ve gümüşün, ülke içinde üretime girmeyip (yani üretken sermayeye dönüşmeyip) bir yerde biriktirilmesi ya da bir başka kapıdan dışarıya çıkması, ikincisi birincisinin nedeni değildi, ikisi de aynı şeyin ayrı ayrı belirtileriydi. Yani kapitalizmin gecikmesinin nedeni ile ülkeye giren altın ve gümüşün üretken sermayeye dönüşmemesinin nedeni aynı idi, biri diğerinin nedeni değildi.

Doğal ki, burada, Osmanlı İmparatorluğu'nda, kapitalizmin gecikmesiyle, kapitalizmin uçlanıp uçlanmamasını, bu iki sorunu, birbirine karıştırmamak gerekir. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu döneminde üretim ilişkisi feodaldi dediğimiz an, bunu doğal gelişim içinde kapitalizmin izleyeceğini de söylemiş sayılıyoruz. O zaman, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, üretim ilişkilerinin feodal olmadığını ileri sürenler, kanıt olarak, bu üretim iliş-

kisinin bağrında kapitalizmi yaratamamış olduğunu söylüyorlar. Oysa kapitalizm, daha önce de söylediğim gibi, doğuyor, ama çağdaşlarına göre, gecikmiş olarak.

[Çünkü, bir kere İmparatorlukta feodalizm, Batı Avrupa açısından bakıldığında, gecikmiş bir feodalizmdir. İkincisi, gene Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında, feodalizm, askeri nitelikten iktisadi niteliğe **evrimleşmemiş**, askeri feodalitenin çözülmesi (bozulması) sonucu, iltizam sistemi biçiminde iktisadî feodalizmin **bozulmuş bir biçimine dönüşmüştür.** Bu, iki anlamda önemliydi:

Birincisi, feodalizm, iktisadî gücünü, esas olarak, toprağa bağlı rantlardan alır. İltizam sistemi ise, devlete ait feodal rantların, devlet tarafından alivre satışı gibidir. Burada, mültezimin (iltizama alanın) parası, üretime giren ya da ticarete giren sermayeden özünde ayrıdır, işlevi, faiz sağlayan parayla özdeşleştirilebilir bir sermaye olarak nitelendirilebilir. Mültezim, devlete rantlarını satın aldığı köy arazisi için belirli bir parayı hasattan önce verir; buna karşılık, hasatla birlikte, harmanda, feodal rantı ürün olarak, doğrudan üretici köylüden toplar, ve bu ürünün satışından elde ettiği paradan, kendi ana parasını ve bu paranın faizini alır. Bir başka anlatımla, iltizam sistemi, feodal rantın, devlet ile tefeci görünümüyle araya giren mültezim arasında paylaşılması demektir.

İkincisi, bunun sonucu olarak, feodalizm, Batıda olduğu gibi, bağrından kapitalizmin güçlü olarak çıktığı ölçüde güçlenmemiştir. 19. yüzyılın ilk yarısı, devletin, bu feodal rantlardan aldığı payın büyük kısmını, gerek sarayın kendisi borçlandığı, gerek mültezimlerin ortak olduğu, Galata sarrafına (tefecisine) kaptırdığı; aynı yüzyılın ikinci yarısı ise, dışardan alınan borca ve faizlere karşılık gösterilen feodal rantların (ve vergilerin), alacaklılar tarafından (Duyunu Umumiye) tahsil edildiği bir

dönem oldu. Bu da, doğal olarak, kapitalist üretim için gerekli olan bir para-servetin birikimini engelledi.

İlkin kapitülasyonlar, ardından 1839 ticaret anlaşması ise, içerde, kendi iç dinamizmiyle lonca sınırlamalarını aşarak kapitalist işletmeye dönüşmekte olan eğilimleri çökertti.

Kapitalizmin doğuşu için gerekli önkoşulların neler olması gerektiğine bakıldığında bu daha kolay anlaşılır: birincisi, tefecilik, ticaret ya da başka yollarla, bazı kişilerin elinde belirli bir para-servetin toplanmış olması gerekir. İkincisi, varolan zanaatın, kapitalist üretime geçmeye teknik bir temel oluşturması gerekir. Üçüncüsü, hem para-servet sahibinin bu para-serveti üretime yatırmaya istek duyan girişimci bir anlayışı ve hem de bu girişimi besleyecek bir iç pazarın oluşmasının önkoşulları bulunması gerekir. Bunların yanısıra, feodal ayakbağları olan lonca kurallarının, böyle bir girişime engel olmayacak ölçüde zayıflamış, etkisizleşmiş ya da bulunmamış olması gerekir.

Eğer ilk koşullara geri dönersek: Bir iç pazara merkez oluşturarak ve sınai üretime teknik temel sağlamaya elverişli kentlerde biriktirilen para-servet, daha çok Galata sarraflarının elinde toplanıyordu. Onların paralarını üretime yatırmalarının toplumsal koşulları bulunmadığını düşünmek yanlış olmaz sanırım. Çünkü kendisi, teokratik bir devlet olan İmparatorlukta, ticaret açısından olduğu kadar sınai işletme sahibi olması açısından da müslümanlarla eşit haklara sahip değildi; ikincisi, taşınır ve taşınmaz mala dönüşecek para-servetin geleceğinin toplumsal güveni yoktu. Hemen hemen böyle bir eşitliğin sağlanmasıyla ardarda gelen 1839 Ticaret Anlaşması, sınai devrimini tamamlamış Batının tekniğini ve teknolojisini, örneğin dokuma makinelerini, ancak gele-

neklerini, ancak geleneksel dokuma tezgahlarının sayıca artışıyla karekterize edilebilecek olan sanayileşmeyle karşı karşıya getirdi. İç pazarın, nitelik, nicelik ve fiyat bakımından daha elverişli durumda olan Batılı kapitalistin eline geçmesi, içerde gelişmekte olan tezgahları ve dolayısıyla sermayenin sınai sermayeye dönüşümünün olanaklarını giderek daraltacaktır.

Asya biçiminde, dış kapitalizmin, kendine yeterli birimlerin (köy birimlerinin) içersine sızarak, onların yapağı ya da pamuğunu hammadde olarak satın alması ve yünlü ya da pamuklu dokumayı ona satması ile; İmparatorlukta ise, dış kapitalizmin iç pazarı ele geçirerek, lonca sermayesinin sınai sermayeye dönüşmesinin koşullarını daraltması ve giderek bunları yıkması, aynı ve özdeş şeyler olarak değerlendirilemez.

Asya biçiminde, kendine yeterli birimlerin (köy birimlerinin) kendine yeterli olmaktan çıkması sözkonusudur. Aynı birim içersinde köylü/üretici, pamuğunu, yapağısını ya da buğdayını zanaatçıya veriyor ve karşılığında zanaatçıdan dokumasını, ya da ağaçtan, demirden yaptığı bir nesneyi alıyordu. Dış sermaye, bu birim içersindeki köylüden/üreticiden, pamuğunu, yapağısını ya da buğdayını parayla satın aldı, ve ona dokumayı ya da bir başka şeyi, parası karşılığında sattı. Dolayısıyla kendine yeterli ve kendisi dışındaki ekonomik birimlere kapalı birlik, genel olarak kapitalist sisteme bağlandı; kendine yeterli olmaktan çıktı ve kapitalizmin yasalarıyla belirlenen para-meta ilişkisi içine çekildi, eski kapalı birim, dünya kapitalist pazarına bağlanmış ve ona bağımlı duruma gelmiş, onun bir hücresi durumuna dönüşmüştür.

İmparatorlukta ise, diyelim köylü/üretici, eskiden, yapağısını, kentteki sof tezgâhı sahibine satıyor ve sofunu ondan alıyordu. Şimdi aynı üretici/köylü, yapağısını

dış (yabancı) tüccara satıyor ve dokumasını dış (yabancı) tüccardan satın alıyor. Köylü/üreticinin içerdeki zanaat atelyeleriyle ilişkisinin yerini, dış (yabancı) kapitalizmin temsilcisi alıcı ve satıcı tüccar alıyor.

Bunun sonucu olarak, içerde sınai sermayenin ve sınai üretimin yerini, mamul sınai malların dışalımı ve hammadde dışsatımı aldı. Böylece, dış kapitalizm, iç pazarı genişleterek ele geçirdi. Sermayenin ilkel birikiminin uzun süren acılı yoksullaşmasına denk düşen bir durum, bir yandan kırsal alanda köylülüğün yoksullaşmasına yolaçacak, ama ulusal ölçekteki yerel sermayenin yoksullaştırmış olmasından farklı olarak, yabancı sermaye, yoksullaştırdığı yığınlara o ülkede istihdam olanağı sağlamayacak.

Ulusal ölçekte ve ulusal sınırlar içersinde sermaye birikimi ve sermayenin ilkel birikimi demek, sermayenin bir yanda emekçi yığınları yoksullaştırırken, öte yanda, bu yığınlara, ücretli işçi olarak istihdam olanağı sağlayacak yeni yatırımlara yönelmesi demektir. Oysa, bir yandan tefeci yöntemlerle, emilen, bir yandan ilkel birikimle emilen değer, yurtdışına aktı. Buna, Düyunu Umumiyenin aynı nitelikte olumsuz etkilerini eklediğimizde, kapitalizmin özerkleşmesinin ve ulusal ölçekte egemen bir üretim biçimine dönüşememesinin nedenleri de kendiliğinden anlaşılır.

Kapitalizmin gelişememesi, genel çizgileriyle böyle açıklanabilir sanırım.]*

Bütün bunlar, esas noktaya, bir yaklaşımın taslak niteliğinde anlatımları. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, çeşitli biçimlerde (mülk, miri, vakıf vb.) görünen toprak mülkiyetinin, esasında feodal mülkiyet biçimi olduğunun açıklanması, toprağa bağlı ve şahsi vergilerin feodal ni-

* Köşeli ayraç içindeki bölüm, sonradan eklendi.

teliği, yani reayanın yarı-bağımlılığı (Batıdaki terimiyle serfliği), temel belgelere dayandırılmış bir tanıtlama biçiminde sunulmak gerekir. Burada, konuya, taslak niteliğinde yaklaşım, sorunu kesin olarak çözmeye değil, sorunu akla gelebilecek noktalardan araştırmaya bir ortam hazırlayabilir. Bu nedenle, reayanın toprağa bağımlılığından (yarı-bağımlılık) kulluk adıyla emek ve aynî olarak ödediği vergilere (angaryaya) ve feodal sınıflaşmanın Osmanlı İmparatorluğu döneminde genel ve kendine özgü niteliklerine uzanan konuları, belgelere dayanarak tanıtlamak, bu çalışmayı sona erdirmek, şimdilerde, benim, yayınların dışında ayırabildiğim zamanımın konusu oluyor.*

Türkiye Defteri
n° 14, Aralık 1974

* Bu kitabın ilk yazıları.

DÖRT
ASYA BİÇİMİ

S U N U Ş

Marx, kapitalizm-öncesi ekonomi biçimlerine, **Formen**'de, üreticinin ücretli işçi haline, üretim araçlarının sermaye haline gelmesi sürecini incelediği bölümden **Kapital**'de (birinci ciltte) işbölümünü ve (üçüncü ciltte) rantın tarihsel evrimini incelediği bölümlerde değinir. Bir başka anlatımla, Marx asya üretim biçimini (bu arada antik —roma ve yunan—, cermen ve slav biçimlerini), **doğrudan incelememiş**, soruna, ele aldığı, konu açısından yani dolaylı olarak yaklaşmıştır. Marx'm, soruna bu yaklaşım tarzı, özellikle asya üretim biçimini incelemek isteyenlerin yanılgılarının kaynağını oluşturmuştur. Örne-

ğin, Marx, özgül biçimleri ne olursa olsun, bütün rant tiplerinin, toprak mülkiyetinin varlığını öngördüğünü belirtir.[1] Bir başka deyişle, rantın maledinilmesi için, toprağın belirli parçalarına, belirli kişilerin sahip olması gerekir. Rantın sözkonusu olduğu, ama "toprağın özel mülkiyeti"nin bulunmadığı[2] asya biçiminde, toprağın sahibi kimdir sorusuna, Marx'ın, rantın adına tahsil edildiği en yüksek bey, devletin başı, toprağın ismî sahibidir, yanıtını vermiş olması, birinci öğenin, yani toprağın özel mülkiyetinin bulunmadığı öğesinin ihmal edilerek, ikincil öğenin, yani toprağın **ismî** sahibi olarak en yüksek beyin gösterilmesinin esas alınması, toprağın, genellikle devlet mülkü olarak göründüğü toplumları, asya üretim biçimi kategorisi içersinde ele almak gibi bir yanılgıya götürmüştür. Bu nedenledir ki, Marx'ın, asya üretim biçimine, nerede ve ne için yaklaştığını, hangi açıdan yaklaştığını gözönünde bulundurmadan, asya biçimini onun belirlediği özelliklere uygun olarak doğru biçimde kavramamıza olanak yoktur.

Marx ve Engels, —asya biçimi konusunda değilse de— Asyalı toplumlar konusunda, zaman zaman değişen sonuçlara varmışlardır. Örneğin, Marx, 1853'te Engels'e yazdığı mektubunda Bernier'e dayanarak, **Türkiye,** İran ve Hindistan'da, özel toprak mülkiyetinin bulunmayışı olgusunu vurguluyor;[3] Engels, aynı mektuba verdiği yanıtta, Hindistan gibi Türkiye'de de, toprakta özel mülkiyetin bulunmadığı görüşünü benimseyerek şunu soruyordu: "Ama nasıl oluyor da Doğulular toprak mülkiyetine, bunun **feodal biçimine*** bile, bir türlü varamıyorlar?"[4]

1 Bkz: Karl Marx, **Kapital,** Üçüncü Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1978, s. 669.

2 Karl Marx, **Kapital,** Üçüncü Cilt, s. 829.

3 Marx'tan Engels'e, 22 Haziran 1853, K. Marx, F. Engels, **Kapitalizm -Öncesi Ekonomi Biçimleri,** Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 106.

4 "Engels'ten Marx'a", 6 Haziran 1853, aynı yapıt, s. 106.

Engels, **Anti-Dühring**'te (1877-1878), yani onbeş yıl kadar sonra ise, "Türkler —diyecektir—, Doğuya, fethetmiş bulundukları ülkelere, **bir tür tarımsal feodalizmi*** sokanların ilki oldu."[5]

Marx ve Engels'in, Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu) konusundaki değerlendirmeleri, edindikleri yeni bilgilerle bir tür evrime uğramış olmakla birlikte, gene de Türkiye konusundaki yazının (literatürün) yetersizliği dolayısıyla, berrak bir sonuca ulaşmış oldukları söylenemez. Ama, Marx ve Engels'in çalışmalarının evrimine genel olarak bir gözgezdirmek, asya biçiminin, Mısır-Mezopotamya-İran-Hindistan kuşağından, Hint topluluklarına indirgendiğini görmemize yetecektir. Merkezi sulama (ya da suların düzenlenmesi) konusu dışında, asya biçimi örneğini, yalnızca Hint topluluklarından vermiş olmaları, coğrafya alanı olarak "Asya" ile, "asya biçimi"ni birbirinden ayırdıklarına bir kanıt oluşturabilir. Bu ayrım, özellikle Marx'ta belirginleşmiştir. Engels ise, bir "asya biçimi"nin temel iktisadî yapısını irdelemeye hemen hemen eğilmemiş, bu temele, genel olarak, Doğu despotluğunun, despot devletin oluşumunun iktisadî temeli olması dolayısıyla değinmiştir. Bu iktisadî temel ise, birbirinin benzeri ve birbirinden yalıtık (tecrit olmuş)[6] "ilkel komünist"[7] ya da "toprağın ortaklaşa (komünal) mülkiyeti"ne[8] dayanan küçük topluluklardır. Bu birbirinden kopuk, toprağın komünal mülkiyetine dayanan köy topluluklarının ortak **birliği** despot devlet aracılığıyla gerçekleştirilir.

5 Friedrich Engels, **Anti-Dühring**, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 291.

6 Friedrich Engels, "Rus Tarım Komünü Üzerine Düşünceler", **Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri**, s. 278.

7 "Engels'ten K. Kautsky'ye", 16 Şubat 1084, (Marx, Engels, **On Colonialism**, Progress Publishers, Moscow 1976, s. 345. Alıntılar, Güneş Özdural çevirisinden alınmıştır.)

8 Friedrich Engels, **Anti-Dühring**, s. 271-272, 510-511, 457; "Rus Tarım Komünü Üzerine Düşünceler", **Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri**, s. 177.

* Vurgulamalar benim. —MİE.

Engels'in Doğu despotluğuna değindiği her yerde —ya da hemen hemen her yerde— "Hindistan'dan Rusya'ya kadar"[9] tümceciğini eklemeyi ihmal etmediğini ayrıca belirtelim.

Marx ve Engels'in, Hindistan üzerine eğildikleri dönemde, Türk-Rus savaşları dolayısıyla, Türkiye ile, Hindistan'dan çok daha fazla ilgilenmelerine karşın, Türkiye ile ilgili gözlem ve yorumlarında, üretim ilişkilerine, bir başka deyişle mülkiyet biçimlerine hemen hemen hiç yer vermemiş olmaları ilgi çekicidir. Türkiye konusunda oldukça ayrıntılı bilgilere sahip oldukları halde, asya üretim biçimi sözkonusu olduğunda, yalnızca ya da hemen yalnızca Hint topluluklarını örneklendirmiş olmaları da belirtilmeye değer bir olgudur.

Şunu da eklemek gerekir ki, Marx'ın, en son yapıtlarında (**Kapital**'in üçüncü cildinde ve **Artı-Değer Teorileri**'nin gene üçüncü cildinde) toplumların tarihsel evrimini açıklamaya yöneldiği pasajlarda, asya biçimine yer vermiş olması, ömrünün son yıllarında, asya üretim biçimi görüşünü terketmediğini ortaya koyar. Marx'ın ölümünden sonra, onun notlarından da yararlanarak yazdığı **Ailenin, Özel Mülkiyetin** ve **Devletin Kökeni**'nde, Engels, "asya biçimi" terimine yer vermemekle birlikte, —ben, Engels'te, asya biçimine terim olarak raslamadım—, gene aynı yapıtında, Hindistan'da, "günümüzde", "toprağı ortaklaşa eken eş toplulukları"nın[10] varlığını sürdürdüğünü, "Hint **gentilice** gruplarındaki zanaatçıların" hâlâ "topluluk hesabına çalıştığı"nı[11] belirtmiş olması, Engels'in de,

9 Örneğin bkz: "Rus Tarım Komünü Üzerine Düşünceler" (1875), **Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri**, s. 278; **Anti-Dühring**, s. 298, 510-511; "Engels'ten K. Kautsky'ye", **On Colonialism**, s. 354.

10 Friedrich Engels, **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 75.

11 Aynı yapıt, s. 205. (Engels'in devletin oluşumunu incelediği **Ailenin Kökeni**'nde (s. 251-252, 295, 293, 547 vb.) ve "Rus Tarım Komünü Üzerine

asya biçimine, kavram olarak yer verdiğini ve asya biçimini, hâlâ çözülmemiş bir tarım komünü olarak ele aldığı düşüncesinde olduğunu ortaya koymaktadır. Marx da, —daha aşağıda ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi— asya biçimini, ilkel biçimlenmenin son aşamalarından (ya da alt-türlerinden) **biri** olarak almakta, onu, ilkel biçimlenmenin son aşamasını oluşturan öteki tarım komünlerinden, kendi iç dinamizmiyle çözüşüp ayrışmamış olması bakımından ayırmaktadır. Bu nedenledir ki, Marx, doğrudan üreticinin emek koşullarından (topraktan ve üretim araçlarından) ayrılması sürecini incelediği **Formen**'de, asya biçimi ile ilkel biçimlenmenin diğer alt-türleri olan antik (roma yunan), cermen ve slav biçimleri arasındaki farkları açıklarken, **Kapital**'de, özellikle üçüncü cildin emek-rant ve aynî-rant başlıklı kesimlerinde, asya biçimini, artık feodalizme dönüşmüş bulunan antik ve cermen biçimleri ile değil, yalnızca —asya biçiminin yeni çağdaşı olan— feodalizm ile —iç dinamizmi açısından— karşılaştıracaktır.

Bu, bizim önümüze, iki sorunu birlikte çıkarmaktadır. Birincisi, Marx'm, niteliklerini belirlediği asya biçimi nedir, öteki tarım komünlerinden ne bakımdan ayrılır ve feodal biçimden —özellikle iç dinamizmi açısından— ayrılan yönleri, iç sağlamlığının, çözülmeye karşı dirençli olmasının nedenleri nelerdir ve feodal toplumdan kapitalist topluma geçişin içsel yasaları nedir, asya toplumunun parçalanmasının dışsal etkileri neler olmuştur; ikincisi, Osmanlı İmparatorluğunda üretim ilişkilerinin niteliği, ve toplumun içsel çözülüşü sürecinin doğurduğu yeni mülkiyet biçimleri nelerdir ve dışsal etkilerin sonuçları neler olmuştur? Bu oldukça geniş konuyu, iki yazı-

Düşünceler"de (Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 278). Doğu despotluğunun (despot devlet biçiminin) oluşumuna geçişe yer verilmekle birlikte, Ailenin Kökeni'nde yer verilmemiş olmasının nedeni, Atina'da, Roma'da ve Cermenlerde devletin oluşumunu incelemiş olmasından dolayı olsa gerekir.)

nın sınırları içersine sığdırmaya çalışırken, sorunun ancak temel noktalarına değinmekle yetineceğimizi, bu konuda ileri sürülen yeni tezlerin eleştirisine, burada yer ayıramayacağımızı, önceden belirtelim. Şunu da ekleyelim ki, daha önce —bir başka açıdan da olsa— eğildiğimiz bir yazımızdaki[12] **kusurlarımızı,** eksikliklerimizi ve bazı ham yaklaşımları, bu yazımızda —bazı kusurlar, eksiklikler, hamlıklar içermesine karşın— bir ölçüde de olsa gidermeye çalışacağız.

1. İLKEL BİÇİMLENMEDEN İKİNCİ BİÇİMLENMEYE (KÖLECİLİK VE SERFLİĞE) GEÇİŞ AŞAMASI OLARAK TARIM KOMÜNÜ

Toprakta ilkel biçimiyle ortak mülkiyete, bütün uygar halklar tarihinin başında raslıyoruz.[1] "Tüm ya da hemen tüm halkların ilkel tarihini iki doğal olgu belirler; halkın akrabalık bağları temeli üzerine örgütlenmesi ve toprağın ortak mülkiyeti."[2] **Anti-Dühring**'te "halkın akrabalık bağları temeli üzerinde örgütlenmesi", "aşiret (kabile)[3] ya da köy toplulukları"[4] biçiminde iki kategoriye ayrılır. "Hindistan'dan İrlanda'ya kadar, ... ister toprağın topluluk hesabına ortaklaşa ekilmesi biçimi altında olsun, ister topluluk tarafından, ... ailelere bir zaman için verilmiş bireysel tarımsal toprak parçaları biçimi altında

12 Muzaffer Erdost, "Osmanlı İmparatorluğunda Üretim İlişkileri ve Asya Üretim Tarzı", Aydınlık, n° 22. Ağustos 1970, Türkiye Üzerine Notlar, Sol Yayınları, Ankara 1971, s. 89-161.

1 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 89 ve not.

2 Friedrich Engels, "Marx", Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s. 238.

3 "Aşiret" ve "kabile" terimleri arasında, bir seçim yapabilmek bizim açımızdan oldukça zor görünüyor. Bugün Doğu Anadolu'daki aşiretlerde aşiret, kabilelerden oluşmaktadır. Başka halklarda (örneğin Araplarda) kabile, aşiretten daha büyük bir kan birliğini ifade eder. Biz, tribü'yü genel olarak "aşiret", onun alt-bölümünü oluşturan fratri'yi "kabile" terimiyle ifade ederken, Doğu Anadoludaki aşiret topluluklarındaki bölünmeyi gözönünde bulundurduk. Değişik halklardan (ya da kavimlerden) sözedilecek olan bu yazı-

olsun, başlangıçta bu [toprak], aşiret [kabile] ya da köy toplulukları tarafından" işletilmiştir.[5]

Marx, notlarında, kan bağına dayanan kabile mülkiyeti ile tarımsal komünü birbirinden ayırır. Cezayir'de, "bazı yerlerde **kabile mülkiyetinin** yerini **komşuluk** mülkiyetinin, **başka bir deyişle** komünal mülkiyetin aldığı"m[6] belirtir ki, burada kan bağına dayanan kabile örgütlenmesinden, komşuluk birliğine dayanan tarımsal komüne **geçildiği**, yani tarımsal komünün kabile örgütlenmesinden daha ileri bir aşamayı ifade ettiği anlaşılır.

Ortaklaşa (komünal) mülkiyetten özel mülkiyete geçişin ara aşamasını oluşturan tarım komününü, daha ilkel topluluklardan ayırdeden Marx, "daha önceki ilkel toplulukların tümünün üyeleri arasında kan birliği ilişkisine dayandığını" belirtir. Tarım komünü, bu güçlü, ama dar bağı koparark yabancılarla temasım genişletme ve geliştirme yeteneğini kazanır. Tarım komünü, kan bağıyla birbirine bağlı olmayan insanların toplumsal gruplaşmasıdır.[7]

Burada, biz, yalnızca, kan bağının çözülüp ayrışmasını değil, bunun yanısıra toprakta (bu, ev ve avlusudur) özel mülkiyeti, ve hepsinden önemlisi, ekilir toprakta, özel tasarrufu (kullanımı) buluruz. Daha eski topluluklara göre, tarımsal komünün bağrında, bireyin gelişmesine olanak sağlayan bu birbirine karşıt iki nitelik, onun çözülmesinin ve dağılmasının nedeni olur. Ev ve avlusunun özel mülk olması yanında, ortaklaşa mülk olan ekilebilir

mızda, yer yer "kabile" sözcüğünü, "aşiret" sözcüğüyle eşanlamlı olarak kullandığımızı, okurun gözönünde bulundurmasını dileriz.

4 Friedrich Engels, **Anti-Dühring**, s. 290.

5 Aynı yapıt, s. 290.

6 Karl Marx, "Fransız İşgali Sırasında Cezayir'de Toprak Düzeni", **Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri**, s. 318-319.

7 Karl Marx, "Zasuliç'e Mektup — Birinci ve Üçüncü Taslak", **Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri**, s. 237, 258.

toprak, zaman zaman komün üyeleri tarafından bölüşülür, üyeler bu toprakları ayrı ayrı işler, ve ürünler özel olarak mal edinilir. "Doğal akrabalığın güçlü, ama dar bağlarından kurtulmuş olarak, toprağın ortaklaşa mülkiyeti ve bundan çıkan toplumsal ilişkiler, kendisine [komün üyesine] sağlam bir dayanak güvencesi sağlar, aynı zamanda, bireysel ailenin ancak kendisine ait olan ... ev ve avlusu, küçük toprak parçaları üzerinde tarım ve tarım ürünlerinin özel olarak mülk edinilmesi, daha ilkel toplulukların organizmalarıyla (yapılarıyla) bağdaşmayan bireyciliği hızlandırır."[8] Tarımsal komünün bağrındaki bu ikilik, komünal mülkiyet ile özel mülkiyet ve özel tasarruf, onun, zamanla çözülüp dağılmasının **tohumu** olacaktır. Ortak toprağa karşı saldırının hazırlandığı ev ve avlusu biçiminde özel toprak mülkiyeti şimdiden vardır. "Ama asıl önemlisi, özel mülk edinmenin kaynağı olarak tarlalarda çalışmadır. Bu, taşınabilir malların ... birikimine olanak sağlar."[9]

İlkel iktisadi ve toplumsal eşitliği çözüştürüp dağıtacak olan bu taşınabilir malların birikimi, ilkin ekilir toprakların ortak mülkiyetini ve daha sonra da özel mülkiyetin komünal eklentileri haline gelecek orman otlak vb. gibi ortak mülkleri, özel mülkiyete dönüştürecek olan çıkar çatışmalarını ve tutkularını kışkırtır.[10] Bu nedenledir ki, eski biçimlenmenin son aşaması olan tarım komünü, "ortak mülkiyete dayanan toplumdan özel mülkiyete dayanan topluma geçişin aşamasıdır".[11] Marx, ortak mülkiyete dayanan toplumdan özel mülkiyete dayanan topluma geçişi, toplumun arkaik (ilkel, eski) biçimlenmesinden **ikincil** biçimlenmeye, yani kölelik ve serflik üzerine ku-

8 Aynı yapıt, s. 259.
9 Aynı yapıt, s. 260.
10 Aynı yapıt, s. 260.
11 Aynı yapıt, s. 260.

rulu toplumlar serisine geçiş olarak[12] niteler.

İşte, asya biçimi, karşımıza, burada çıkar. Asya biçimi, ekilebilir toprağın, ortaklaşa mülk olduğu, ama ekilir toprakta özel tasarrufun (zilyed) oluştuğu,[13] ve dolayısıyla tarımsal ürünlerin özel olarak mülk edinildiği bir tarım komünü olmakla birlikte, bir başka deyişle "ortak mülkiyete dayanan toplumdan özel mülkiyete dayanan toplu·ma geçiş aşaması" meydana gelmiş bulunmakla birlikte, asya üretim biçiminde, ikinci biçimlenmeye geçiş kendi iç dinamizmiyle meydana gelmemekte, yani kölelik ve serflik üzerine kurulu toplumlar serisine, yüzlerce yıl geçilememektedir. Taşınır malların, özellikle tarımsal ürünlerin özel olarak mülk edinilmesi açısından kendi bağrında çözücü öğeleri taşıyan, ama gene de —yüzlerce yıl— çözülüp dağılmayan asya biçimi, arkaik biçimlenmenin sonuncu aşaması olması dolayısıyla, "toplumsal ekonomik biçimlenmenin ileriye doğru gelişen çağları"[14] arasında yer alır, ama gelişmeye karşı en dirençli biçim olmasıyla, ikincil biçimlenmeye geçemez.

2. TARIM KOMÜNLERİNİN FARKLI BİÇİMLERİ ASYA, ANTİK, CERMEN

Tarım komününde birey, ancak bir topluluğun üyesi olduğu sürece, kendisini mülk sahibi ya da zilyed sayar,

12 Aynı yapıt, s. 238-239 ve 269.

13 Hindistan'ın çeşitli bölgelerine göre değişen tarım komününün "en basit biçiminde, toprak ortaklaşa işlenir ve ürün, üyeler arasında bölüşülür" (Kapital, Birinci Cilt, 384-385). Ama Formen'de, Marx, genel olarak, asya biçiminde, toprağın özel tasarrufunu vurgular. Vera Zasulic'e yazdığı mektubun birinci taslağında kırsal (tarımsal) komüne, Doğu Hindistan'da da, "her zaman arkaik şekillenmenin son aşaması, ya da son dönemi olarak rastlıyoruz" (Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 237) diyecektir.

14 Karl Marx, "Önsöz", Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, Sol Yayınları Ankara 1976, s. 26. Marx'ın, burada, "Geniş çizgileriyle, asya üretim tarzı, antikçağ, feodal ve modern burjuva tarzları, toplumsal ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak nitelendirilebilir." tümcesi,

ya da bir başka deyişle, birey, bir topluluğun üyesi (parçası) olduğu için topluluğun ortaklaşa sahip olduğu toprağın ortaklaşa sahibiolma ya da aynı zamanda bu toprağın kendisine ayrılan parçasının özel olarak tasarruf hakkına sahiptir.[15] Marx, "Bu temel ilişkiler aynı olduğu halde, bu biçimin, çok çeşitli yollardan gerçekleştiğini"[18] belirtir. Nitekim, insanlar bir yere yerleştiklerinde, çeşitli dışsal, iklimsel, coğrafik vb. koşullara ve onların doğal yapılarına —kabile niteliklerine— bağlı olarak az ya da çok değişikliğe uğrar,[17] kabilenin ilkel niteliği "tarihin hareketiyle ya da göçle parçalanabilir", "kabile, ilk yerleşim yerinden ayrılıp yabancı topraklar işgal edebilir, böylece **yepyeni çalışma ... koşulları*** içine girebilir", "bu gibi etmenler ne denli etkin olursa, ... bireyin, işlenmesi özel olarak kendisine ve ailesine ait olan **toprağın ... özel sahibi haline gelmesini sağlayan koşullar da*** [ortaya] o denli çok çıkar,[18] toprak mülkiyeti, üretim koşullarına göre farklı biçimler alır.[19]

Antik (roma ve yunan), cermen, asya ve slav biçim-

asya üretim tarzının, köleci, feodal üretim tarzları gibi, ilkel komünal toplumdan çıkmış ayrı bir üretim tarzı olduğu yolunda yorumlara yolaçmıştır ki, Marx, tersine, asya üretim tarzını, yalnızca, toprakta ortaklaşa mülkiyetin şu ya da bu biçimde varolduğu tarım komünlerinden biri olarak ele almıştır ve Katkı'ya önsözünde de, bu anlamda ele alınış olması, bence, daha aklauygun görünmektedir.

15 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 15, 29. (Bu yazı, Marx'ın 1860'ların başında Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı ve Kapital'e hazırlık olarak kaleme aldığı Grundrisse der Kritik der Politischen Ekonomie adlı yapıtının "Formen, die der kapitalistischen production vorhergehn" adlı bölümüdür, ve genellikle kısaltılmış adıyla Formen olarak anılmaktadır. Formen'i bağımsız bir yapıt olarak ele alan, ve özellikle, Grundrisse'nin bir bölümünü oluşturan Formen'i, Grundrisse olarak niteleyen bazı yayınların bulunmasından dolayı bu açıklamayı yapma gereğini duymuş olmamı, okurun anlayışla karşılayacağını umarım.

16 Aynı yapıt, s. 16.

17 Aynı yapıt, s. 15

18 Aynı yapıt, s. 19.

19 Aynı yapıt, s. 43.

leri, bu farklı tarihsel hareketlerin etkisi altında, tarım komününün farklı biçimlerini oluştururlar. Birey, bütün bu biçimlerde, ancak kabilenin ya da topluluğun bir parçası olduğu için toprağın zilyedi ya da sahibidir; ama herbirinde, yerel, tarihsel vb. değişikliklere uğrayarak, başkalaşmıştır. Asya biçiminde, birey, toprağın yalnızca zilyedidir, toprak komünal mülktür; antik biçimde, ortaklaşa toprak (komün mülkü) devlet mülkü olarak özel mülk ile yanyana birarada bulunur;[20] cermen biçiminde, bireysel mülkiyet vardır, komünal mülkiyet (bölünmez av alanları, ortak otlaklar, korular vb.) özel mülkiyetin **tamamlayıcısı** olarak görünür, bireysel toprak mülkiyeti, komünal toprak mülkiyetinin karşıt biçimi olarak görünmez.[21] Toprak mülkiyetinin ve tarımın, iktisadî düzenin temelini oluşturduğu bütün bu biçimlerin farklılığı, tarihsel, yerel ve kabilenin doğal niteliklerindeki farklılıklardan vb. meydana gelmiş olmakla birlikte, bütün bu biçimler, ortak özellikler içerir. Burada ortak öğe, mülkiyetin ya da topluluğun üyesi olduğu, topluluğun bir parçası olduğu için, bu mülkiyetin zilyedi ya da sahibi bulunmasıdır. "Bu mülkiyetin içerisinde yeraldığı bütün biçimler, bir **topluluğu** öngörür, ki bu topluluğun üyeleri ... bu topluluğun üyesi olma sıfatıyla mülk sahibidirler."[22]

Burada, bizi ilgilendiren sorun, tarım komününün, özellikle cermen ve antik (yunan, roma) biçimlerinde, ilkel biçimlenmeden ikinci biçimlenmeye (kölelik ve serflik üzerine kurulu toplumlara) geçişin aşaması olmasına

20 Antik biçimde, toprağın bir kısmı, ager publicus olarak topluluğa aittir, geri kalanı dağıtılır ve her toprak parçası bir Romalının mülkünü oluşturur. Asya biçiminin tersine, "bireyin mülkü, burada, doğrudan komünal mülk değildir", burada, devlet toprak mülkiyeti ile özel toprak mülkiyetinin karşıt biçimleri yer alır. (Aynı yapıt, s. 23, 19, 27.)

21 Aynı yapıt, s. 17; 18, 19, 22, 27, 29-30.

22 Aynı yapıt, s. 46.

* Vurgulamalar benim. —MİE.

karşın, asya biçiminde, tarım komününden ikinci biçimlenmeye geçilmemesi, bir başka deyişle, asya biçiminin kendi kendine çözülüp dağılmayan dirençli ve dayanıklı bir topluluk oluşturmasıdır. Asya biçiminin dışsal etkiler dışında, kendine yeterli ve değişmeye karşı dirençli ve dayanıklı bir biçim almasının nedenini, Marx, onun temel iktisadî yapısı ile bu iktisadî yapı üzerinde yer alan devletin özgün niteliğinde arar. Asya biçiminde, devletin bu özgün biçimi, birbirinin benzeri olan, ama birbirinden tecrit olmuş küçük köy topluluklarının üstünde duran ve bu tecrit olmuş alt-toplulukların (savaş, din, sulama vb. gibi) ortak birliğini gerçekleştiren despot devlettir.

3. ASYA BİÇİMİNDE TOPRAK MÜLKİYETİ

Diğer tarım komünlerinde toprakta gördüğümüz özel mülk ve komünal mülk biçimindeki ikiliği, asya biçiminde göremiyoruz. Topluluk üyesi, burada, komünal mülkiyetin ortak zilyedidir (tasarruf edenidir). "Mülkiyetin **ancak** komünal mülkiyet olarak bulunduğu yerde, birey olarak üye, bu sıfatıyla, ister miras yoluyla olsun ister olmasın, bunun ancak bir kısmının **zilyedidir**, çünkü mülkiyetin h i ç p i r p a r ç a s ı, h i ç b i r ü y e n i n* kendisine ait olmayıp, topluluğun ancak doğrudan bir parçası olarak, dolayısıyla topluluktan ayrı olarak değil, onunla doğrudan bir kimse olarak onundur. Bu yüzden birey yalnız bir zilyeddir. Varolan şey, yalnızca **komünal** mülkiyet ve **özel zilyeddir.**"[23] "... toprağın gerek özel gerek ortaklaşa zilyedliği ve kullanımı olmasına karşın, toprağın özel

23 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, s. 22.

24 Karl Marx, **Kapital**, Üçüncü Cilt, s. 629.

* Espaslar benim. —MİE.

mülkiyeti yoktur."[24]

Asya biçiminde toprağın özel mülkiyetinin bulunmamasına karşın, doğrudan üretici olan komün üyelerinin (emek biçiminde olsun, ürün biçiminde olsun) rant ödemesini nasıl açıklamalı? Çünkü, özgül biçimleri ne olursa olsun, bütün rant tipleri, ortak bir niteliğe, toprağın kişiler tarafından mülk edinilmesine bağlıdır. "Rantın maledinilmesi, toprak mülkiyetinin gerçekleştirildiği biçimdir ve toprak rantı da, buna karşılık, toprak mülkiyetinin varlığını, gezegenimizin belirli parçalarına, belirli kişilerin sahip olmasını öngörür."[25] Bu sahip, Asya da "topluluğu temsil eden bir kişi"dir;[26] "tarımsal artı-ürünün t e k s a h i b i* olarak göründüğü" hükümdardır.[27]

Daha ilerde görüleceği gibi, Osmanlı İmparatorluğunda, devlete ait toprağı tasarrufunda bulunduran reaya (köylü), ne tasarrufunda bulundurduğ toprağın, ne de köy topluluğunun işlediği toprağın ortaklaşa sahibi değildir. Asya biçiminde toprağın komünal mülk olduğunu görmeden, tarım artı-ürününün tek sahibi olarak toprağın ismî sahibi hükümdarı görmek, bizi, yanılgılara götüren esas noktalardan biri olmuştur. Oysa, asya biçiminde devletin başı olarak hükümdar, toprağın **gerçek** sahibi değil, artı -ürünü maledinen tek sahip olması sıfatıyla, "toprağın ismî sahibi"dir.[28] "Doğru despotizmi, mülkiyetin yasal olarak bulunmayışına yolaçar görünmektedir. Ne var ki, aslında bunun temeli, ... kabile mülkiyeti ya da ortak mülkiyettir"[29] "... gerçek anlamda asıl mülk sahibi t o p l u l u k t u r".[30] İmparatorlukta ise, sipahi timarlarında

25 Aynı yapıt, s. 669.
26 Aynı yapıt, s. 669.
27 Karl Marx, Grundrisse, (Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 120)
28 Kapital, Üçüncü Cilt, s. 629.
29 "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 16.
30 Aynı yapıt, s. 27
* Espasiar benim. —MİB

olsun, mülk timarlarda ya da vakıf timarlarda olsun, reaya (doğrudan üretici köylü), işlediği toprağın ırsen tasarruf hakkına sahiptir (serf gibi), ama bu toprağın ortaklaşa sahibi değildir.

Topluluğu temsil eden kişinin, kralın, hükümdarın ya da devletin, tüm toprakların sahibi görünmesi, ya da ismî sahibi olması tek başına herhangi bir üretim ilişkisini ya da üretim biçimlerinin herhangi bir aşamasını açıklamaya yeterli değildir. Örneğin, "Basit yüksek askerî şeflikten gerçek prens aşamasına geçmiş bulunan Frank kralının yaptığı ilk şey, **bu halk mülkünü krallık yurtluğu biçimine dönüştürmek**,* onu halktan çalmak, ve armağan ya da timar (**fief**) olarak bileliğindeki (maiyetindeki) adamlara vermek" olmuştu.[31] Halkın mülkünün, krallık yurtluğu haline dönüştürülmesi, burada, feodalleşmeye doğru bir gelişmenin temelini oluşturuyordu. İskoç yaylalarında oturan ve klanlar halinde örgütlenmiş olan Keltlerde, klanın temsilcisi, şefi ya da "büyük adamı", klan mülkünün "sözde sahibi"ydi. Ama, klan şefleri, bu itibarî haklarını, klan emlâkini **gaspederek**, özel mülkleri haline dönüştüreceklerdir.[32] Bu ise, ilkel birikimin bir önkoşulu olması açısından, kapitalizme geçişin koşulunu oluşturmaktır. Asya biçiminde, toprağın ismî sahibi, klan şeflerinin sözde sahipliğinden şu anlamda farklıdır ki, klan şefleri, klan üyeleriyle toprağın ortaklaşa sahibidir; asya biçiminde, üstbirliği temsil eden hükümdar, alt-toplulukların herbirinin ayrı ayrı kendi mülkiyeti olan toprağın ortaklaşa sahibi olmamasıdır; gerçek mülk sahibi, küçük toplulukların kendileridir. "Özgün Hindistan kurumlarında, toprak sahipliği, bu toprağı ekmek üzere bi-

31 Friedrick Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 195.

32 Karl Marx, **Kapital**, Birinci Cilt, s. 767, 771.

* Vurgulamalar benim. —MİE.

reylere dağıtma hakkı, köy işletmelerine ait"tir.[33] Ve topluluk üyelerinin, Roma biçiminde olduğu gibi, "özel mülk sahipleri olarak ayrı bir varlık edinmiş oldukları yerde, bireyin, mülkiyetini ... **yitirmesine** yolaçan kişiler"in ortaya çıkmasına karşın, asya biçiminde bireyin, mülkiyetini yitirmesi, dışsal etkiler dışında, "hemen hiç olanaklı değildir."[34]

Topluluk üyesi birey, toprağın özel maliki olmaması anlamında mülksüzdür, ama gerçek mülk sahibi köy birimlerinin oluşturduğu topluluktur ve bu anlamda küçük köy topluluğu, torağın ortaklaşa sahibidir. Hükümdar, burada, artı-ürünün tek sahibi olması sıfatıyla, tüm toprakların sahibi görünmektedir; ama gerçekte topraklar, tüm topluluğun mülkü değil, bir diğer ifadeyle **ager publicus,** kamu toprağı, yani **tüm** toplumun ortak toprağı değil, her köy topluluğunun ayrı ayrı komünal toprağıdır. Topluluk üyesinin, asya biçiminde, mülkiyetini, dışsal etkiler dışında, **yitirmesinin** hemen hiç olanaklı olmaması, hükümdarın, her köy topluluğunun ayrı ayrı komünal mülkünü, gerek tüm topluluğun komünal mülkü biçiminde olsun, gerek hükümdar yurtluğu biçiminde olsun, gerek kendi özel mülkü biçiminde olsun kamulaştıramamış veya gaspedememiş olması (ya da gaspetmemiş olması) olgusu, burada, üretim ilişkilerinin değişmesine yolaçacak bir mülkiyet değişmesinin meydana gelmediğini de ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle, hükümdarın ismi sahibi ve köy topluluğunun ortaklaşa mülkü olan toprak mülkiyeti ile hükümdarın bu toprağı bağışlayacağı, satacağı ya da devlete hizmet karşılığı timar olarak

33 Karl Marx, "Lord Canning'in Açıklaması ve Hindistan'da Toprak Tasarrufu", New York Daily Tribune, n° 5344, 7 Haziran 1858, (On Colonialism, s. 192).

34 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 42.

vereceği kamu mülkü arasında, birbirinden farklı iki mülkiyet biçimini buluruz. Birinde, ortak mülkiyet, **köy** topluluğunun ortaklaşa mülkü olarak kalır; diğerinde, **tüm** topluluğun, ya da devletin niteliğine göre değişen üst-kast olarak soyluluğun (aristokrasinin) mülkü sözkonusudur; ve ancak, toprağın, satış, bağış veya hizmet karşılığı olarak, feodal mülkiyet biçiminde, (üzerinde doğrudan üreticinin ailesiyle birlikte), kişilere mülk olarak bırakılması, devlet mülkünün özel mülk haline getirilmesi olgusuyla, ikinci biçim olarak feodal biçimde karşılaşıyoruz.

4. KENT YA DA KENT İLE KIRIN FARKLILAŞMAMIŞ BİRLİĞİ VEYA META DEĞİŞİMİNE DAYANMAYAN İŞBÖLÜMÜ

"Klasik eski tarih, kentlerin tarihidir, ama toprak sahipliğine ve tarıma dayanan kentlerin; asyatik tarih, kent ve kırın bir tür farklılaşmamış birliğidir (...); ortaçağ (cermenik dönem), tarihin merkezi olarak kır ile başlar ve daha da gelişmesi kent ile kırın karşıtlığından geçer modern tarih, kırın kentleşmesidir, eski çağda olduğu gibi kentin kırlaşması değil."[35]

Antik biçimde, kent kırsal nüfusun (toprak sahiplerinin) yerleşim merkezidir. Tarlalar kentin arazisi olarak görünr.[36] Bu toprağın ya da yeni işgal edilen toprağın savunulması, yani savaş, herkesi ilgilendiren büyük bir görev, büyük bir komünal (ortaklaşa) uğraş haline gelir. "Topluluk, bu nedenle, daha baştan, savaşçı temeller üzerinde, savaşçı, askerî bir güç olarak örgütlenir. ... Yerleşmenin kentlerde yoğunlaşması, bu savaşçı örgütlenmenin temelidir."[37] Onun içindir ki, antikçağ, kentlerin ta-

35 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt s. 25.

36 Aynı yapıt, s. 18.

37 Aynı yapıt, s. 18.

rihidir, ama bu kent, tarımın ve zanaatın ayrılığına dayanan kent değildir, toprak sahipliğine ve tarıma dayanan bir kenttir; topluluk üyesinin, ve bu sıfatla toprağın sahibinin, en büyük görevi savaştır, ve topluluk, bu nedenle askerî bir güç olarak, kentte örgütlenmiştir. Kent, topluluk üyelerinin savaşçı amaçlarla biraraya geldiği ve gene aynı amaçla yerleştiği yerdir. Bu nedenle, kentli yurttaş, aynı zamanda toprak sahibidir; o, topluluğun üyesi olduğu için toprak sahibi, toprak sahibi olduğu için kent yurtaşıdır. Dolayısıyla antikçağ, kentin kırlaşmasıdır. Şunu da ekleyelim ki, klasik antikçağda (ve özellikle Roma'da), kent zanaatları ve ticaret —ortaçağın tersine— horlanmakta ve tarım yüceltilmekteydi. "Hiç bir Romalının yaşamını esnaf ya da zanaatçı olarak kazanmasına izin verilmezdi."[38] Köleliğin olduğu yerde, azat edilen kimse, geçimini böyle uğraşlarda arardı.

Asya biçiminde, kent ile kırın farklılaşmamış birliğini buluruz. Birbirinin benzeri, olan, pazardan kendi alanı dışında kalan toplum kesiminin tarihinden bağımsız "her köy, ayrı bir topluluk ya da cumhuriyettir",[39] "100 ile birkaç bin **acre**'lik bölge üzerinde herbirisi kapalı bir bütün teşkil eder."[40] Küçük ve son derece eski bu Hint topluluklarında, değişmeyen, sistemli bir işbölümü vardır. Gerçek anlamda kentler ise, "bu köylerin yanında, ancak dış ticaret için özellikle elverişli olan, ya da devletin başının ve satraplarımn (valilerinin) gelirlerini (altıürünü) e m e k k a r ş ı l ı ğ ı n d a* değiştikleri ... noktada kurulmuştur."[41] Köy ile kent, tarım ile sanayiin ayrıldığı farklı ve o ölçüde de karşıt kuruluşlar değildir, dolayısıy-

38 Aynı yapıt, s. 23-24.

39 Parlamento raporundan aktaran Karl Marx, "Marx'tan Engels'e", 14 Haziran 1853, On Colonialism, s. 313.

40 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 384.

* Espaslar benim. —MİE.

la da, **meta değişimine dayanan bir işbölümünden bağımsızdır.**

Kırsal bölgelerde yaşayan zanaatçılar, geçimlerini, tarımda çalışmayan öteki unsurlar gibi, köylülerin ortak gelirinden ayrılan fonun bir kesiminden sağlamaktadırlar. "Çiftçilerin kendi emeğiyle karşılayamadıkları gereksinmeleri ve istekleri karşılayan çok sayıdaki emekçi gruplar, bütün ülkelerde bu fonlarla yaşıyorlardı."[42] Açıktır ki, burada zanaatçı ile çiftçiler arasında, emek ürünlerinin doğrudan değişimi vardır; zanaatçıların tarımdan ayrılışı, yeni bir işbölümü oluşturmakla birlikte, ürünler, meta biçimini almamaktadır.

Kent zanaatçıları da "ücretlerini özünde aynı olan bir fondan —toprağın ek gelirinden— almaktaydılar, ama bu fonun dağıtım ve biçimi ve dağıtıcıları farklıydı"[43] "Zanaatçılar için ayrılan bu fonun büyük bölümü devlet ve memurları tarafından dağıtılır. Başkent, zorunlu olarak, bu dağtımın yer aldığı başlıca merkezdir."[44] "Hükümdarın tarım artı-ürününün tek sahibi olarak göründüğü Asya toplumlarında onun [hükümdarın] gelirini, ... **fre hands** [serbest eller, yani "zanaatçılar"] ile değiş-tokuş etmesi sayesinde koskoca kentler meydana gelir."[45] Burada da zanaat işçisinin emek fonlarını, toprak sahibinin (hükümdarın) geliri, doğrudan artı-ürün oluşturmaktadır (artı-ürünün para olarak değeri değil).

Köy ile kent arasında, tarım ve zanaatların farklılaşmamış bir birliği vardır. Köyde, zanaatçılar için ayrılan

41 Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 17-18.

42 Jones, Text-Book of Lectures..., Herlord 1852, s. 73'ten alıntı. Karl Marx, Theories of Surplus-Value, Part III, Progress Publishers, Moscow 1975, s. 435. "Artı-Değer Üzerine Teoriler", (Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 200).

43 Aynı yapıt, s. 495 (Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 200).

44 Aynı yapıt, s. 435 (Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 201).

45 Karl Marx, Grundrisse,(Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 120).

ürün meta haline gelmediği gibi, kentte de zanaatçılara dağıtılan artı-ürün meta haline gelmez. Genel işbölümüne, yani emeğin tarım ve sanayiye ayrılmasına karşın, doğal ekonomi geleneksel varlığını sürdürür; bu işbölümü, kır ile kent arasında, tarım ile sanayi arasında bir meta değişimine olanak sağlamadığı için, bir farklılaşma, bir iç karşıtlık oluşturmaz. "Ürünlerin esas kısmı, **topluluğun*** doğrudan kullanımı içindir ve meta biçimini almaz. Bu nedenle, buradaki üretim, bütünüyle Hint toplumunda, **meta değişimi ile oluşan işbölümünden*** bağımsızdır."[46]

Asya biçiminde, kentte ve köyde olsun, zanaat mesleği, kalıtsal yolla babadan oğula, kuşaktan kuşağa devreder, uğraş kalıtsal hale gelmiş ve kastlaşmıştır.[47] "Zanaatçılar, sabit sermaye kitlesine bağımlı olarak belli bir yere bağlı değillerdir." "Eğer müşterileri uzunca bir süre için, hatta kısa bir süre için bile oturdukları yeri değiştirirlerse, tarımla uğraşmayan emekçiler, ya onların ardından gitmek ya da açlıktan ölmek zorundadırlar."[48] Kentlerde de durum aynıdır. "Krallık gelirlerinin ... **yeni dağıtım merkezleri kurulur kurulmaz**", eski başkentler, zanaatçıların da dahil olduğu sakinleri tarafından terkedilerek birer harabe haline gelir. Bu öteki ülkelerdeki gibi, kentlerin kendiliğinden yokolmasmdan apayrı bir şeydir.[49]

Cermenik dönemin gelişmesi, yani ortaçağ ise, kent kırın karşıtlığını içerir. Cermenik dönem, kır ile başlar; tek tek aile başlarının birbirlerinden uzun mesafelerle ay-

46 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 384.

47 Karl Marx, Kapita', Birinci Cilt, s. 368; Jones'ten alıntı: Grundrisse (Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 200).

48 Jones'ten alıntı: Grundrisse, (Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 201).

49 Aynı yapıt, s. 201.

* Vurgulamalar benim. —MİE.

rılan ormanlarda yerleştiği cermenlerde, kent, bireysel toprak sahiplerinin komünal (ortaklaşa) amaçlarla, (—yerleştiği değil—) **biraraya geldiği**, bir tür bağımsız organizmadır. "Kentlerdeki biraraya geliş, topluluğa, bu sıfatıyla, iktisadî bir varlık kazandırır."[50]

"Antikçağ, **kentten** ve onun küçük toprak alanından hareket ettiği halde, ortaçağ kırdan hareket ediyordu."[51] Kırdan hareket eden ortaçağ, gelişerek kent ile kırın karşıtlığından geçecektir. Marx, kent ile kırın karşıtlığını, tarihin merkezi, toplumun ekonomik tarihinin temeli olarak niteler. Tarım ile sanayiin, meta değişimine bağlı olarak bölünmesi, kent ile kırın farklılaşmasının, farklı birliğinin temelini oluşturur. Kent kırsal alanda, birbirlerinden uzak mesafelerde oturan tek tek aile başlarının topluluğun ortak amaçları için biraraya geldiği merkez, bağımsız bir organizma olarak ortaya çıkar, daha da gelişmesiyle, (toprakta feodal mülkiyetin oluşmasına uygun olarak), meta değişimi ile oluşan işbölümünün karşıt ucunu oluşturur. Elzanaatlarının toplandığı yer olarak kent, diğer karşıt uç olan tarımın yer aldığı kırsal alanla birlikte, birbirine karşıt bir birlik oluşturur.

Burada, asya biçiminde olduğu gibi, kent ile köyün farklılaşmamış birliği değil, tersine farklılaşmış birliği, yani karşıtlığı vardır. "İyi gelişmiş ve meta değişimi ile ortaya çıkmış olan her işbölümünün temeli, kent ile kır arasındaki ayrılıktır. Toplumun bütün ekonomik tarihinin, bu antitezlerin hareketinde özetlendiği söylenebilir"[52] Daha önce yukarda, asya biçiminde, kent ve köyün farklılaşmamış birliğine değindiğimiz yerde bütünüyle Hint toplumunda, üretimin, **meta değişimi** ile oluşan işbölümünden bağımsız olduğunu görmüştük. Burada, ortaçağ

50 Aynı yapıt, s. 25.
51 K. Marx, F. Engels, Alman İdeolojisi, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 45.
52 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 389.

kentinde ise, meta değişimi ile ortaya çıkmış olan işbölümünün temelini, kent ile kır arasındaki ayrılığı görüyoruz.

Şu da var ki, toprak mülkiyetinin feodal yapısına uygun olarak, feodal yapı, kentlerde, feodal meslek örgütlerini. loncaları doğurmuştur.[53] "Ayrı ayrı zanaatçılar tarafından ağır ağır biriktirilen küçük sermayeler ve durmadan artmakta olan bir nüfus içinde loncaların değişmezliği kentlerde de, köydekine benzer bir hiyerarşi doğuran kalfalık ve çıraklık koşulunu geliştirmiş"tir.[54] Loncalar. elzanatlarınm tarımdan ayrılmasına, belirli ölçüde isbölümünün gelişmesine yardımcı olmuş, ama, işyerlerinin sayısının sınırlı olması, kalfa ve çırak sayısının kurallara bağlanması ve bundan da önemlisi, işyerinin kendisinin sınırlı ve dar oluşu, küçük üretim biçimine dayanması, işyeri içerisinde işbölümünün gelişmesine olanak vermemesi nedeniyle de işbölümü gelişememiş bir başka deyişle, sanayi ile tarımın ayrılmasına yardımcı olan loncalar, sanayi ile tarımın ayrılmasını **tamamlama** sürecinin engellerinden biri haline gelmiştir. Kırda küçük tarımsal işletme ve köylü ailesinin tarım ve ev elzanaatlarınm birlikteliği, loncaların küçük işletme üzerine kurulmuş olması ve kendi içlerinde işbölümüne olanak vermemesi, işbölümünün gelişmesine engel olan başlıca öğelerdir.

5. YENİDEN-ÜRETİM VE YENİDEN-ÜRETİMİN AYNI BOYUTLARDA YİNELENMESİ

"Ürettiği ürünlerin bir kısmını, üretim araçlarına ya da yeni ürünlerin unsurlarına devamlı bir şekilde dönüştürmedikçe, hiç bir toplum, üretime devam edemez, bir başka deyişle, hiç bir toplum, yeniden-üretim yapamaz."[55]

53 Aynı yapıt, s. 46.
54 Aynı yapıt, s. 46.
55 Karl Marx, **Kapital**, Birinci Cilt, s. 603.

Toplumun, ürettiği ürünlerin, üretim için harcanan emekgücünün ve üretim araçlarının yeniden üretilmesi ya da üretilebilmesi başlıca üç olasılık içerir. Ya ürettiği ürünler, toplumun yeniden-üretimine yetmeyebilir, toplumun uretici güçleri geriler, üretim ilişkileri çözülür ve toplum yıkılmaya yüz tutar. Ya da, tersi olasıdır, yalnızca yeniden -üretimle değil, **çeşitli derecelerde ve gitgide artan boyutlarda** yeniden-üretim görülür. "Ne kadar çok üretilirse o kadar çok tüketilir ve dolayısıyla o kadar fazla ürün, üretim araçlarına çevrilir."[56] Gittikçe artan boyutlarda yeniden-uretim, zorunlu olarak, eski üretim biçimini yokederken, yeni üretim biçimini yaratır. Üçüncüsü: "Üretim biçiminin kendisi ne denli geleneksel ise, yani mülk edinmenin **gerçek süreci** ne denli a y n ı k a l ı r s a,* mülkiyetin eski biçimleri, ve dolayısıyla bir bütün olarak topluluk da o denli değişmez olacaktır."[57] Marx, hemen parantez içinde ekliyor: "Ve bu geleneksel biçim, tarımda uzun bir sure, ve tarımla manüfaktürün birbirlerini Doğuya özgü bir biçimde tamamlandıkları durumda daha da uzun bir süre devam eder."[58] Asyatik toplumların değişmezliğinin gizemini, Marx, kendine yeterli bu toplulukların kendini sürekli olarak **aym biçim içerisinde** üretmesindeki sadelikte[59] bulur. Birey, **değer yaratmak amacıyla değil,** kendisinin ve ailesinin ve aynı zamanda tüm olarak komünal topluluğun varlığının sürdürülmesi amacıyla[60] üretir. **Servet edinmeyi değil,** kendi kendine yeterli olmayı, kendisini topluluğun bir üyesi olarak yeniden üretmeyi amaçlar.[61] Üretim devresi kendi kendine yeterlidir.[62] Do-

56 Aynı yapıt, s. 636.
57 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 41.
58 Aynı yapıt, s. 41.
59 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 385-386.
60 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt s. 14.
61 Aynı yapıt, s. 21.
62 Aynı yapıt, s. 30.

layısıyla asya biçiminde, gitgide artan boyutlarda yeniden-üretim değil, aynı ve hemen hemen değişmez boyutlarda yeniden-üretim görülür; bu nedenle üretim araçları artmaz ve yeniden-üretim, eski üretim biçimini yokederek yeni bir üretim biçimi yaratmaz, toplum değişmeden kalır, "raslansal olarak yokedildiği zaman, aynı yerde ve aynı adla yeniden türer."[63]

Marx, bir kabile içerisinde meydana gelen doğal işbölümünün, alanını, "topluluğun yayılması, nüfusun artması ve özellikle çeşitli kabileler arasındaki çatışmalar sonucu bir kabilenin diğerinin boyunduruğu altına girmesiyle" genişlettiğini, ve öte yandan, topluluklar arasında, kendiliğinden oluşan farklılıkların yolaçtığı değişimin, toplumsal işbölümünün doğmasının, meta alışverişinin gelişmesinin ve topluluğun birbirine kenetli öğelerinin, topluluktan gevşeyip kopmalarının temelini hazırladığını belirtir.[64]

Nüfusun artması, üretici güçlerdeki bu artış, üretimin ilkel ve geleneksel olduğu topluluklarda, birbirinden farklı sonuçlar hazırlar. Nüfusun artması sonucu, topluluk, bu engeli aşmak için, ya yeni üretim araçları (özellikle toprak) edinecektir, bu durumda kolonizasyon ve istilâ savaşları zorunlu hale gelir, ve istilâ savaşı, eski topluluğun dayandığı iktisadî koşulların yokedilmesi ve yeni üretim biçiminin doğmasının (kölelerin, serflerin vb. edinilmesi vb.) koşullarını yaratır;[65] ya da, toprak artışı olmaksızın üretici güçler geliştirilirler, o zaman yeni yöntemler, yeni çalışma tarzları ve teknikler geliştirilmek, tarıma yeni topraklar açmak vb. gerekir[66] —bunlar, toplu-

63 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 385.
64 Aynı yapıt, s. 379.
65 "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 41.
66 Aynı yapıt, s. 41.
* Espaslar benim. —MİE.

luğun eski iktisadî koşullarını yokeder, yeni koşullar, yeni üretim biçimleri yaratır. Bu, nüfus artışının olumlu yönüdür. Nüfus artışıyla birlikte, üretim araçları (özellikle toprak) artmadığı, ya da üretim teknikleri gelişmediği zaman, artan nüfusa oranla üretim artmaz; ama buna karşılık tüketim arttığı için, üretim koşullarının yeniden-üretimi giderek daha azalan boyutlarda yinelenir, ve üretim koşullarını yeniden üretemeyecek düzeye geldiği zaman da, "topluluk, üzerine dayandığı mülkiyet ilişkileriyle birlikte, çözülür ve ölür."[67] Asya biçiminde ise, "nüfus artınca, boş bir toprak üzerinde aynı modele uygun yeni bir topluluk kurulur."[68] Burada nüfus artışı, ne işgalci bir savaşa yolaçar, ve ne de toprakların artmaması sonucu üretim yöntemlerinin ve tekniklerin geliştirilmesi zorunluluğunu yaratır. Dolayısıyla, eski üretim koşullarını yokederek yeni üretim biçimleri yaratılması olanağı da doğmaz.

Ama bu, bize, asya biçiminde, toprağın doğal zenginliği ile nüfus arasında, artan nüfusu, daima, kendi sadeliği içerisinde besleyecek boş toprağın bulunacağını ya da aynı modelde yeni bir köy topluluğu için açılabilecek alanlar bulunduğunu gösterir. Marx'ın, Hint topluluklarını, fetih olgusu karşısında, yalnızca **fethedilen** olarak ele alışı dikkat çekicidir, ve topluluğun yayılması, bir kolonizasyon, bir istilâ savaşı biçiminde kendini ortaya koymamakta, artan nüfus, boş topraklara ve aynı modele uygun bir biçimde kaymaktadır.

Soruna, bir de, istilâ eden değil, istilâ edilen açısından bakalım: Birbirine benzeyen, ama aralarında çıkar birliği bulunmayan, birbirinden yahtık, küçük toplulukların tümünün üstünde, sulama, dinsel vb. ortak amaçlardan doğan ve üst-birliği oluşturan despot devlet, sü-

67 Aynı yapıt, s. 30.
68 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 385.

rekli dağılmalar, hanedan değişiklikleri ve fetihlere karşın, asya biçiminde, ortaklaşa mülkiyet, toplumun ekonomik unsurlarının yapısı, dinginlikle varlığını sürdürmüş ve bu toplulukların temelini oluşturmaya devam etmiştir.[69] Buna karşın, Marx ve Engels, barbarların, Roma imparatorluğunu ele geçirişleriyle ilgili olarak şunları yazarlar: "Feodalite, Almanya'dan hiç de hazır olarak getirilmemiştir, ama fetihçiler yönünden, fetih sırasında bile, ordunun askeri örgütlenişinde kökeni vardır, bu örgütlenme, fetihten sonra, ele geçirilmiş ülkelerde bulunmuş olan üretici güçlerin etkisi altında gelişmiştir ve, ancak o zaman, tam anlamıyla feodalite haline gelmiştir."[70] Burada feodalitenin oluşumunda ve olgunlaşmasında, yalnızca fetih olgusunu aramanın yanlışlığını eleştirirken, iki önkoşulu belirtiyorlar: fetih sırasında, ordunun **askeri örgütlenişinde feodalitenin kökeninin** bulunması; ele geçirilen ülkelerde bulunmuş olan **üretici güçlerin gelişme düzeyinin,** feodalitenin oluşmasına elverişli olması. Hint toplulukları, zaman zaman, ordusunun askerî örgütlenişi bakımından feodalitenin kökenlerini taşımış olan kavimler tarafından fethedilmiş olmakla birlikte, fetihler, burada, üretici güçlerin gelişme düzeyinin feodalitenin oluşmasına elverişli olmaması nedeniyle toplulukların iktisadî yapılarını değiştirmemiş ve köy toplulukları, "politik gökyüzündeki fırtına bulutlarının etkisi dışında" kalmıştır. Bu nedenle de, asya biçimi, istilânın, mülkiyet biçimlerini en az değiştirebildiği biçim olmuştur.[71]

69 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 386; Friedrich Engels, Anti-Dühring, s. 298-511.

70 K. Marx-F. Engels, Alman İdeolojisi, s. 121.

71 Marx'ın asya biçiminde, istilânın, mülkiyet biçimlerini değiştirmeyi en az başarabilmesinin nedenlerini belirttiği —ve bizim, konuyu burada, derinliğine dağıtmamak için değinmediğimiz— pasaj için bakınız. Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 39-40.

Topluluğun yayılması, nüfusun artması ve istilâ savaşlarının, asya biçiminde, eski üretim biçimini yokederek, yeni biçimlerin doğmasına, üretim devresinin kendi kendine yeterliliğini parçalamaya, hemen hemen yolaçmadığını görüyoruz.

Soruna, bir de, topluluklar **arası** meta alışverişiyle başlayıp gelişen değişimin doğurduğu topluluklar arası işbölümü açısından bakmak gerekir. Nitekim, ürünlerin değişimi, ilkin, bir klan, bir kabile, ya da benzeri bir topluluk **içinde** değil, bunların, yabancı topluluklarla temasa geldikleri yerlerde, ve topluluklar arasında başlar. Çünkü, "uygarlığın başlangıcında birbirlerinin karşısına, bağımsız olarak çıkan, bireyler değil, [klanlar], kabileler ve benzeri topluluklardır."[72] Bu nedenledir ki, değişim, başlangıçta, bireyler arasında değil, kabileler ya da benzeri topluluklar arasında olur. Çeşitli toplulukların, kendi doğal çevrelerinde, farklı üretim araçları ve farklı geçim nesnelerini bulması sonucu, bu toplulukların, üretim biçimleri, yaşayışları ve ürünleri de farklı olur.[73] Kendiliğinden gelişen farklılıkların sonucu, farklı topluluklar, temasa geldikleri yerlerde, önceleri klan ya da kabile başları, daha sonra topluluğun üyeleri, bu farklı olan ürünlerini, değişirler. "Toprağın ... özelliklerindeki farklılık, doğal ürünlerdeki çeşitlilik, mevsimlerdeki değişiklik, toplumsal işbölümünün fiziksel temelini oluşturur ve, doğal çevresindeki bu değişiklikler insanı, gereksinmelerini, yeteneklerini, iş araçlarını, çalışma biçimlerini çeşitlendirip çoğaltmaya iter."[74] Yılın bütün günlerinde doğada hazır yiyecek bulan, yılın bütün günlerinde aynı giysilerle yaşayabilen, ya da yılın bütün günlerinde hayvanına yiyecek otlaklar bulan topluluklar arasındaki işbölümünün ge-

72 Karl Marx, **Kapital**, Birinci Cilt, s. 379.
73 Aynı yapıt, s. 374.
74 Friedrich Engels, **Anti-Dühring**, s. 252.

lişme düzeyi ile, bunları yılın belirli dönemlerinde bulabilen topluluklar arasındaki işbölümünü gelişme düzeyi birbirinden farklı olabileceği gibi, **kendileri için gerekli bütün nesneleri** üretebilmenin doğal koşullarına sahip olan ve hemen hemen herbirinin aynı nesneleri ürettiği topluluklar arasındaki değişim de o ölçüde az, ve ürünlerin metalara dönüşmesi de o ölçüde sınırlı olur. Hint toplumunda, üretimin esas kısmı, topluluğun doğrudan kullanımı için olduğu ve meta biçimini almadığı gibi, bu toplulukların herbiri **kapalı** bir bütün oluşturdukları ve **kendileri için gerekli bütün nesneleri ürettikleri** için de, üretim, meta değişimi ile oluşan, bir başka deyişle birbirinden farklı üretim alanları arasındaki değişimden doğan işbölümünden bağımsızdır.[75]

6. ÖDENMEMİŞ ARTI-EMEĞİN SINIRLARI VE SERVET FARKLILAŞMASI

Engels, Hint topluluklarını da örnek alarak yazdığı pasajların birinde, "eski ilkel topluluklar" diyor "içlerinde dağılma sonucunu veren **servet farklılıkları*** meydana getirmeden önce, ... varlıklarını binlerce yıl sürdürebilirler"[76] Servet farklılıklarının meydana gelmesi, ilkel toplulukların içsel çözülüşünün önkoşuludur, ne var ki, bu farklılığın meydana gelmesi de, doğrudan üreticinin bağımlılık ilişkisine ve bu ilişkinin niteliğine bağlıdır. Doğrudan üreticinin bağımlılığında bir azalma, ya da karşıt bir deyişle, bağımsızlığında bir gelişmeyle birlikte, orada farklılaşmanın tohumları ortaya çıkar.[77]

Genel olarak, tarımsal komünde, topluluğun üyeleri,

75 Aynı yapıt, s. 384.
76 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 543.
77 Bkz: V. İ. Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, s. 157.
* Vurgulamalar benim. —MİE.

bu topluluğun üyesi oldukları için mülk sahibidirler. Özel olarak ise, asya biçiminde, topluluğun üyeleri, bu topluluğun üyeleri oldukları için mülk sahibidirler ama, burada, toprakta, ancak komünal mülkiyet bulunduğu için, birey olan üye, toprağın herhangi bir parçasının sahibi değildir, toprağın herhangi bir parçası bir üyenin kendisine ait değildir; bütün toprak, topluluğun ortaklaşa mülküdür ve birey de topluluğun bir üyesi, bir parçası olduğu için bu ortaklaşa mülkiyetin sahibidir. Topluluğun üyesi olduğu için (ve bu hakla) toprağın bir kısmının zilyedidir, toprağın bir kısmını eker, biçer, tasarruf eder, ama birey, hiç bir zaman tasarrufunda bulundurduğu toprağın mülkiyetinin sahibi olarak görünmez. "Bu yüzden birey yalnızca bir zilyeddir. Varolan şey, yalnızca **komünal*** mülkiyet ve **özel*** zilyeddir."[78]

Birey, bir yandan, kendisini, topluluğuna bağlayan göbekbağından kurtaramaz;[79] öte yandan da, tek mülk sahibi olarak görünen "bütün küçük toplulukların üstünde duran ve herkesi kapsayan", alt-toplulukların tümünün ortak birliğini gerçekleştiren despotun, "topluluğun **birliğini** içeren şeyin mülkü, kölesi"dir.[80] Bir başka deyişle, birey, bir yandan, topluluğun üyesi olduğu için komünal mülkiyetin ortaklaşa sahibidir; öte yandan, toprağın tek sahibi olarak görünen birliğin (toplulukların üstünde duran ve herkesi kapsayan Doğu despotluğu sözkonusudur) mülküdür. Gerçekte topluluğun üyesi, ortaklaşa da olsa mülk sahibidir; ama bireyin kendisi de, birliğin mülkü olduğu için mülksüzdür.[81] Burada, bireyin bir-

78 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 22.

79 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 361.

80 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 16, 22.

81 Aynı yapıt, s. 40.

* Vurgulamalar benim. —MİE.

liğin mülkü, kölesi olarak görünmesi, kölelik ve serflikte olduğu gibi, temel ilişkiyi değiştirmemektedir. Çünkü, kölelik ve serflikte, kabilenin ya da topluluğun üyesi olan emekçinin kendisi, kabilesinin ya da topluluğunun, bir başka kabile ya da topluluk tarafından istilâ edilerek mülksüzleştirilmesi sonucu, yalnızca mülksüzleştirilmekle kalmaz, o da, istilâcı topluluğun mülkü haline gelir.[82] Asya biçiminde ise, emekçinin kendisi topluluğun üyesi olarak kaldığı için, —birliğin mülkü olması anlamında mülksüz görünse de— topluluğun üyesi olduğu ve topluluk gerçek mülk sahibi olduğu için, köle ve serf gibi mülksüz değildir, ve aynı ölçüde de, üst-birliği ele geçiren fatihin mülkü haline gelmekle, sahip değiştirmekle birlikte, köle ve serf gibi, bir başka kabile ya da topluluğun mülkü haline gelmemiş, mülkiyet ilişkisi değişmemiştir. Kölelik ve serflik, mülkiyetin ortaklaşa sahibi olan emekçilerin mülksüzleşmeleri ve kendilerinin de mülk haline gelmeleri sonucu, mülkiyetin bütün biçimlerini değiştirirler.

Emekçilerin kendileri —köle ve serf biçiminde yani canlı emek-gücü olarak— mülk edinildikleri halde, sermaye, emekçiyi değil, emeği mülk edinir ve bunu da doğrudan değil, değişim yoluyla yapar. Bağımlı emekçinin bağımsızlığında genişleme, tarihsel gelişmenin sonucudur, ve artık, burada, ücretli işçi haline gelmiş olan emekçi, yalnızca üretim araçlarından mülksüzleşmekle kalmamış, kendisi de, kendi emek-gücünün serbest satıcısı haline gelmiştir. Köle, mülksüz olmanın yanısıra, kendisi, efendisinin mülküdür. Ücretli işçi ise, üretim araçlarından mülksüzleşmiş olmakla birlikte, bir meta haline gelen

82 Aynı yapıt, s. 39-40. (Feodalitenin güçlenmesi boyunca, özgür köylülerin kendileri güçlü bir adamın koruması altına girerek, topraklarını, mülkiyetini koruyucusuna devrederek mülksüzleşmesi, (bkz: Ailenin Kökeni, s. 183) serflerin oluşumu bakımından farklı olmakla birlikte, sonuç, yani mülksüzleşme ve emekçinin kendisinin mülk haline gelmesi bakımından durum değişmemektedir.)

kendi emek-gücünün sahibidir. Serf ise, bu ikisi arasında yer alır. Serfin, köleye göre, bağımsızlığında bir genişleme, ücretli işçiye göre bağımsızlığında bir eksiklik vardır. Serf, toprağın çıplak mülkiyetinin sahibi değildir, kendi işlediği toprağın ırsen tasarruf hakkına sahiptir ve buna karşılık, tasarrufunda bulundurduğu toprağa bağlıdır, toprakla birlikte satılabilir, toprağın sahibi ile birlikte efendisi değişir, ama tasarrufunda bulundurduğu topraktaki tasarruf hakkından yalıtılamaz. Buna karşın, serf, köleden ve ücretli işçiden farklı olarak, toprağın tasarruf hakkına ve (saban, koşum hayvanı, tohum vb.) bazı üretim araçlarına sahiptir. Bu mülkiyet, ona, emeğinin ya da ürettiği ürünlerin bir kısmına sahip olma hakkı verir. Yükümlü olduğu çalışma dışında, ailenin üyeleriyle birlikte yalnızca **kendisi** için harcayacağı ek artı-emek zamanına sahiptir.

Toprağın sahibi değil, yalnızca tasarrufunda bulunduran doğrudan üretici, bağımsızlığındaki genişleme ile, kendi gerekli geçim nesnelerinin üstünde, kendisi için bir fazla biriktirme olanağını elde eder. Marx, yükümlü emeğe tâbi olan doğrudan üreticinin, herhangi bir bağımsız mülkiyet ve servet edinmesi olanağının koşullarının, gerek emek-rant ve gerek aynî-rant açısından olanaklı olduğunu belirtir.

"Eğer toprak rantını, en basit biçimiyle, doğrudan üreticinin, gerçekte ya da hukuken kendisine ait olan iş aletlerini (saban, sığır, vb.) kullanarak, haftanın bir kısmında gerçekten kendisinin sahip olduğu [tasarrufunda bulundurduğu] toprağı ektiği ve geri kalan günlerde, feodal beyden hiç bir karşılık almaksızın feodal beyin malikânesinde çalıştığı **emek-rant** biçimini ele alırsak, burada ... ödenmemiş artı-emeğin kendisini ifade ettiği biçim ... ranttır. Emekçinin (self-sustaining **serf** [kendi geçimi-

ni kendi sağlayan serfin]), bu durumda ne ölçüde vazgeçilmez yaşam gereksinmelerinin üstünde bir **artı** ... **elde edebileceği,*** ... emek-zamanmın, kendisi için emek-zamanı ile feodal beyi için yükümlü emek-zamanı olarak bölündüğü orana bağlıdır.[83] Yükümlü emek miktarı, ilkin gelenekle ve giderek yasal olarak belirlenir.[84] "Örneğin, toprakbeyi için yükümlü emeğin başlangıçta haftada iki gün olduğunu kabul edelim. Bu haftada iki günlük yükümlü emek böylece saptanmıştır, töresel ya da yazılı yasa ile hukuken düzenlenen sabit bir büyüklüktür. Ama doğrudan üreticinin kendisinin kullanımında olan haftanın geri kalan günlerinin üretkenliği, onun deneyimi sırasında gelişmesi gereken değişken bir büyüklüktür."[85] Edindiği yeni istekler, ürününün piyasasının genişlemesi, vb., onu, emekgücünü daha büyük ölçüde harcamaya özendireceği gibi, burada, emek-gücünün istihdamı, yalnızca tarımla da sınırlı değildir, kırsal ev sanayiini de içerir. Yükümlü emek-zamanınm yasal olarak yerleşmiş olması, doğrudan üreticinin servet edinme, gerekli geçim nesnelerinin üstünde bir fazla üretme olanağını da birlikte getirir. Emek-zamanı, gerekli-emek zamanı ve artı-emek zamanı olarak ikiye bölündüğünde, toprakbeyine ödenecek yükümlü artı-emek, artı-emeğin tümünden küçük olabilir; o zaman doğrudan üretici, geçim nesnelerinin üstünde, kendisine alıkoyacağı bir fazla üretmiş olur.

Emek-rantın aynî-ranta dönüşmesi, iktisadî açıdan, toprak rantının niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmemekle birlikte, "aynî-rant, doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşamasını, yani emeğin ve genel olarak toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür."[86] Top-

83 Karl Marx, **Kapital**, Üçüncü Cilt, s. 828.
84 Aynı yapıt, s. 631-32.
85 Aynı yapıt, s. 832.
86 Aynı yapıt, s. 832.
* Vurgulamalar benim. —MİE.

rakbeyi, artık, artı-emeği doğal biçimiyle doğrudan doğruya almaz, bunun yerine, artı-emeğin içinde gerçekleştiği ürünleri doğal biçimiyle alır. Doğrudan üretici, feodal beyin malikânesinde çalışarak değil, dolayısıyla toprak beyinin ya da temsilcilerinin gözetimi altında değil, "tüm emek-zamanını, kendi bildiğince". "kırbaçtan çok yasal yollarla" kullanır.[87] "Bu rant biçiminde, artı-emeği temsil eden aynî-rantın, kırsal ailenin **tüm*** artı-emeğini, tamamen tüketmesi hiç de gerekli değildir. Emek-ranta kıyasla, üretici, zorunlu gereksinmelerini karşılayan emeğin ürünü için olduğu gibi, **ürünü kendisine ait olacak olan artı-emek için de*** zaman kazanmak üzere daha fazla hareket alanına sahiptir. Gene bunun gibi, bu biçim, tek tek doğrudan üreticilerin iktisadî durumlarında daha büyük farklılıklara yolaçacaktır. En azından, böyle bir bir farklılaşma olanağı ... mevcuttur."[88]

Feodal biçimde, doğrudan üreticinin (iktisadî durumlarında farklılaşmaya yolaçan) kendisi için bir fazla biriktirmesini, asya biçiminde bulamıyoruz. Asya biçiminde, emek-rant biçiminde olsun, aynî-rant biçiminde olsun, toprak rantı, "tüm artı-emeğin normal biçimidir."[89] Feodal üretim biçiminde, toprakbeyi için ödenen yükümlü artı-emek dışında, doğrudan üretici, gerekli-emeğinden ayrı olarak, bir ek artı-emeği kendisi için tutma olanağına sahiptir; bir başka deyişle, artı-emeğin, burada, yükümlü artı-emekten büyük olma olanağı vardır —artı-emeğin yükümlü artı-emekten küçük olması olanağı olduğu ve yükümlü artı-emek miktarının gerekli-emeğin sınırlarını daraltması gibi—. Doğrudan üreticinin emek-gücünü özendirme ve enerjisini geliştirme derecesi, emeğinin doğal

87 Aynı yapıt, s. 833.
88 Aynı yapıt, s. 833-34.
89 Aynı yapıt, s. 834.
* Vurgulamalar benim. —MİE.

koşullarının, her şeyden önce de ektiği toprağın üretkenlik derecesinin, sınırları geleneksel olarak belirlenen yükümlü artı-emeğin, artı-emekten küçük ya da büyük olmasına ya da birbirleriyle çakışmasına olanak verir. Çünkü, doğrudan üreticinin zorunlu gereksinmeleri için gerekli olanın üstündeki emek, yani artı-emek yükümlü artı-emekten büyük olduğu, yani ek artı-emek harcadığı zaman, burada, bir "ek" rant ödemek yükümlülüğü ortaya çıkmaz. Eğer, kapitalist üretimin terimlerini kullanacak olursak, doğrudan üreticinin, kendi ücretinin üstünde bir fazla edinme olanağı vardır —zorunlu gereksinmeleri için gerekli olanın altında bir ücretle de yetinmesi ve dolayısıyla daha da yoksullaşması olanağı olduğu gibi—. Doğrudan üreticiler, özel bir toprak sahibi ile değil, Asya'da olduğu gibi, tüm toprağın sahibi olarak görünen, "hükümdarları olarak başlarında duran **bir devletin doğrudan emri altında*** iseler, o zaman, rant ile vergi çakışır ya da daha doğrusu, burada toprak rantının bu biçiminden farklı olan hiç bir vergi bulunmaz."[90]

Başlagıçta belirtildiği gibi, toprak rantının maledinilmesi, toprak mülkiyetinin varlığını, toprağa belirli kişilerin sahip olmasını öngörür. Asya biçiminde, sahip, yalnızca, topluluğu temsil eden hükümdardır. Ve bu nedenle de, hükümdar, "tarım artı-ürününün **tek sahibi*** olarak görünür."[91] "Bütün Avrupa ülkelerinde, feodal üretimin özelliği, toprağın mümkün olduğu kadar **alt-feodaller**** arasında bölünmesiydi."[92] Dolayısıyla, Avrupa ülkelerinde, toprak rantı, feodaller ve alt-feodaller arasında bölündüğü halde, Asya'da hükümdar, rantın tek sahibi ola-

90 Aynı yapıt, s. 829.

91 Karl Marx, Grundrisse, (Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, s. 120).

92 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 756.

* Vurgulamalar benim. —MİE.

** İngilizce metinde: sub-feudatories, Fransızca metinde: d'hommes-liges.

rak kalıyordu. (Hindistan'da "kökende köyden ödenmesi gereken vergiyi denetleyen, tahsil eden ve prense ödeyen"[93] zemindar[94] ve talukdarlar, rantı paylaşan alt-feodaller değil, vergi tahsildarı niteliğinde devlet memurlarıdır.) Toprak sahibi, ile devleti temsil eden kişinin aynı olması, bu nedenle, burada, rant ile vergilerin çakışmasının nedeni olacak ve ranttan başka vergi bulunmayacaktır.

Ama bunlar, rant ve vergilerin çakışması, hükümdarın tarım artı-ürününün tek sahibi olması olgusu, bizim sorumuzu yanıtlamıyor sanırım. Rantın sınırları burada da belirlenmiş olmalıdır, doğrudan üreticinin artı-emeğinin, yükümlü artı-emekten büyük olması olasılığı burada da var gözükmektedir. Marx, bu soruyu, olumsuz olarak yanıtlıyor, aynî-rant biçiminin, emek-rant biçiminde olduğu gibi, genel olarak doğal ekonominin niteliği sayesinde Asya'da durağan toplumsal koşullara temel sağlamaya çok uygun olduğunu belirtiyor.[95] Doğal ekonominin niteliği, Asya'da, kendine özgü farklılıklar içerir. Doğal ekonomi, üretimin kendisine ve tarım ile ev sanayiinin vazgeçilmez birliğine bağlı olduğu gibi, ayrıca, "köylü ailelerin pazardan ve ... kendi alanı dışında kalan toplum kesiminin tarihinden bağımsız olarak kendi kendini geçindirdiği hemen tam kendisine yeterli"[96] olması, burada, durağan toplumsal koşulların temelini oluşturur. Asya biçiminde, "... toprak rantı, ... tüm artı-emeğin normal biçimidir. Eğer önceden hatalı bir biçimde davranıp, doğrudan üre-

93 Karl Marx, "Lord Canning'in Açıklaması ve Hindistan'da Toprak Tasarrufu," New York Daily Tribune, n° 5344, 7 Haziran 1858, (On Colonialism, s. 192).

94 İngiliz Genel Valisi tarafından 1793 Kalıcı Zemindarî Yasası ile, Bengal ve bazı eyaletlerdeki köy topluluklarına ait topraklar, vergi tahsildarı olan zemindarların mülkiyetine verilmişti ve toprak sahibi olan zemindarlar, mülksüzleştirilen köylülerden topladıkları toprak rantının 9/10'unu Doğu Hindistan Şirketine veriyordu.

95 Karl Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, 834.

96 Aynı yapıt, s. 834.

ticinin gerekli-emeğinin üstünde olan emek fazlasının kendisi için tuttuğu bölümüne kâr adını verirsek, kârın, **aynî-rantın belirlenmesiyle pek az ilgisi vardır,*** bu kâr, tersine, rantın sırtından büyür ve doğal sınırını aynî-rantın büyüklüğünde bulur."[97] Bu nedenle, doğrudan üretici, gerekli-emeğin üstünde kendisi için bir emek fazlası tutamaz, hatalı biçimde söylersek, kâr sağlayamaz; hatta "kâr"ın, rantın sırtından büyümesi, "bizzat üretim araçlarının yeniden üretimini ciddî bir biçimde tehlikeye düşüren boyutlara ulaşabilir ... ve doğrudan üreticileri geçim araçlarının fizikî asgarî düzeyine indirebilir."[98]

Feodalitede serfin artı-emeğinin, yükümlü emekten büyük olması olanağı, açıktır ki, asya biçiminde ortaya çıkmamaktadır. Serfin artı-emeği, yükümlü emekten büyük olduğu zaman, serf, kendisi için bir fazla elde etme ve bunu biriktirme, servet edinme olanağına sahiptir. Bu olanak, köylü aileleri arasında, bir farklılaşmaya yolaçar, ve üretim biçiminin çözücü öğesini oluşturur. Asya biçiminde, rant **tüm** artı-emeğin normal biçimi olduğu, artı-emeğin sınırlarını, yükümlü emek (rant) belirlediği için, artı-emek, yükümlü emekten hiç bir zaman büyük değildir, ve dolayısıyla, köylü ailesi, burada kendisi için bir fazla elde edemez. Kapitalist üretimde, gerekli emek-zamanının sınırı, nasıl artı-değeri oluşturan artı-emek zamanının sınırıyla belirlenirse, asya biçiminde de, gerekli-emek zamanının sınırları yükümlü emek zamanının sınırlarıyla belirlenir. Ücretli işçi, toplumsal ortalama olarak, nasıl, ancak, gerekli geçim nesnelerinin karşılığını ücret olarak alırsa, gerekli-emek, artı-değerin sırtından büyür ya da küçülürse, asya biçiminde de durum aynıdır.

97 Aynı yapıt, s. 834.
98 Aynı yapıt, s. 834.
* Vurgulamalar benim. —MİE.

Aynî-rant, doğal ekonominin Asya'da aldığı nitelik dolayısıyla, doğrudan üreticinin farklılaşması olanağını ortaya çıkarmadığı gibi doğal ekonominin özgün niteliği, meta ekonomisinin gelişmesini ve bununla birlikte aynî-rantın para-ranta dönüşmesi olanağını da yaratmaz. Vergiden başka rantın bulunmadığı Asya'da, "devlet vergilerinin esasta aynî olarak ödenen rantlardan ibaret oluşu, doğal olay düzenliliği ile yeniden ortaya çıkan **üretim koşullarına bağlıdır.*** Ve bu ödeme biçimi de, **eski üretim biçiminin devamını*** sağlar."[99] Köylü ailelerin, pazardan bağımsız olarak hemen tam kendisine-yeterliliği, meta ekonomisinin gelişmesine, yaygınlaşmasına ve yoğunlaşmasına engel oluşturur. "Ancak ürün fazlası meta halini alabilir ve hatta bunun bir kısmı, ... belli bir miktarda aynî-rant biçiminde devletin eline geçtikten sonra ancak meta halini alır."[100] Burada rantın, aynî-rant biçiminde ödenmesi, eski üretim biçiminin devamını sağlar. Aynî-rantın, para-ranta dönüşmesi için, "doğrudan üreticinin, geçim araçlarının büyük bir bölümünü kendisi için üretmeye devam etse de, bu ürünün belirli bir bölümü metalara dönüştürülmeli, metalar olarak üretilmelidir."[101] "Önce arasıra, sonra azçok ulusal çapta ortaya çıkan aynî-rantın para-ranta dönüşmesi, ticarette, kent sanayiinde, genel olarak meta üretiminde ve dolayısıyla para dolaşımında önemli bir gelişmeyi öngörür."[102] Aynî-rantın, ulusal çapta, para-ranta dönüşmesi, meta üretiminde ve para dolaşımında belirli bir gelişmeyi öngördüğü gibi,

99 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, 161. (Marx, bu sözleri, şu tümceyle tamamlıyor; "Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalmasının sırlarından birisi de budur". Oysa imparatorlukta aşarın aynî olarak, çift-resmi ve bâdihavâ denen vergilerin nakdî olarak ve sipahiye ödendiğini, ikinci yazımızda açıklayacağız.)

100 Aynı yapıt, s. 384.

101 Karl Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, s. 835.

102 Aynı yapıt, s. 835.

* Vurgulamalar benim. —MİE.

para-rant da üretim biçiminin niteliğini azçok değiştirir, ve üretim biçiminin niteliğini çözüştürücü bir rol oynar. Asya biçiminde, rantların, aynî-rant olması, para-ranta dönüşmemiş bulunması, bir yandan, meta üretiminde ve para dolaşımında henüz önemli bir gelişme olmadığını ortaya koyduğu gibi, bir yandan da, üretim biçiminin niteliğini azçok değiştirecek, eski üretim biçimini çözüştürecek en önemli etkenden yoksun bulunduğunu ortaya koyar. Küçük köy topluluklarının pazardan bağımsız kapalı birliği, köylü ailelerin tarım ile ev elzanaatlarmın kendine yeter birlikteliği, aynî-rant temeli üzerinde, uzun yıllar parçalanmadan kalır.

7. SERMAYENİN İLKEL BİRİKİMİNİN ÖNKOŞULLARI

"Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmiştir."[103] Dolayısıyla, Marx, **içsel** doğuşu açısından, feodal tarzdan ayrı bir başka üretim tarzının, kapitalizmin önkoşullarını yaratmamış olduğunu belirtmiş olur. Durağan, kendi kendine yeterli toplumların çözülüp ayrışarak kapitalizme dönüşmesi, ancak kapitalizmin **dışsal** etkisi altında gerçekleştirilir. Feodal toplumun ekonomik yapısı ise, bağrında birbirinin antitezi olan iki şeyi, farklılaşmış kent ile kırın ayrılığını taşır; kent ile kırın ayrılığı, meta değişimi ile ortaya çıkmış olan işbölümünün temeli olduğu gibi, bu antitezlerin hareketi de, kapitalist üretimin önkoşuludur, meta üretimi ve dolaşımının belli bir gelişme düzeyine ulaşmasını hazırlar.

Kapitalist sistemin yolu, doğrudan üreticinin, üretim araçlarından mülksüzleşerek ücretli emekçi haline ve üretim araçlarının da sermayenin öğelerine dönüşmesiyle

103 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 763.

açılır. "Kapitalist sistemin yolunu açan esas süreç, emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan süreç" tir, bu süreçle, "bir yandan toplumsal üretim araçlarıyla geçim nesneleri sermayeye dönüşür, öte yandan da doğrudan üretici olan kimse ücretli emekçiye dönüşür".[104] Marx, buna, "ilkel birikim" ya da "sermayenin ilkel birikimi" der, ve ilkel birikimin, "üreticiyi, üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey olmadığını" belirtir. "Bunun ilkel bir biçimde görünmesi, sermaye ve buna uygun düşen üretim biçiminin, tarihöncesi aşamasını teşkil etmesinden ileri gelir."[105]

Kuşku yok ki, doğrudan üreticinin mülksüzleşmesi, üretim araçları ve geçim nesnelerinin bazı kişilerin elinde toplanması, tek başına bu, ne doğrudan üreticinin ücretli emekçi haline gelmesi, ne de üretim araçlarının sermaye haline gelmesi demek değildir. Doğrudan üreticinin mülksüzleşerek kendisinin mülk haline (köle, serf, vb.) geldiği tarihsel koşullarda, o, ücretli emekçi haline gelemez.

Bu nedenledir ki, doğrudan üreticinin "metaını, satabileceği bir pazarm bulunduğu her yere götürebilen özgür bir emek-gücü satıcısı haline" de gelmesi gerekir.[106] Dolayısıyla, o, canlı emek-gücü taşıyıcısı olarak doğrudan üreticiyi, yani emekçinin kendisini değil, onun emek-gücünü satın alacak sermaye ile karşı karşıya gelmelidir. "... üreticiyi, ücretli işçi haline getiren tarihsel hareket, bir yandan bunların kölelikten ve loncaların koydukları bağlardan kurtulmaları"nı, ve öte yandan bu özgürleşmiş kimselerin "ancak kendi kendilerinin satıcısı haline gelmeleri"ni ve bunların emek-gücünü satın alacak para, üretim ve yaşama aracı sahiplerinin varlığını

104 Aynı yapıt, s. 753.
105 Aynı yapıt, s. 753.
106 Aynı yapıt, s. 753.

öngörür.[107]

Doğrudan üreticiyi, üretim araçlarından ayıracak, ve onu ücretli işçi, üretim araçlarını da sermayeye dönüştürecek, bir para-servet birikiminin olması gerekir. Bu para-servet (para-sermaye), kapitalizm-öncesi üretim biçimleri içersinde, esas olarak, tefecilik ve ticaret yoluyla sağlanır. Meta ekonomisinin geliştiği, para ekonomisinin azçok yaygınlaştığı yerde, ticaret ile tefecilik toprak mülkiyetinden bağımsız bir para-servet birikimi sağlar. Bu para-servet, kendiliğinden, üretken sermayeye (sanayi sermayesine) dönüşmez. Biriken para-servetin üretime bizzat girmesi, bir diğer anlatımla sermayeye dönüştürülmesi gerekir. Ancak böylece, para-servet kâr amacıyla meta üretmek için birbirinden farklı iki metaı, emekgücünü ve üretim araçlarını satın alarak, yani onları sermayenin unsurlarına dönüştürerek, meta üretimine girer. Ama, bunun için, para-servet sahibinin, emekgücü ve üretim araçları satın almayı istemesi yetmez; aynı zamanda, emek-gücünün ve üretim araçlarının meta haline gelmiş olması da gerekir. Loncaların temasa geldikleri ticaret sermayesi, tüccar, "her türlü metaı satın alabilirdi, ama bir meta olarak emek satın alamazdı."[108] Üretim araçlarına sahip olabilmek için, lonca kuralları gereği, usta olmak gerekirdi. Ancak usta, üretim aracı sahibi olabilir ve atelye açabilirdi. Lonca kuralları, lonca ustasının çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, onun kapitalist haline gelmesini önlediği gibi,[109] para-servet (para-sermaye) sahibi birisi de, para-servet sahibi olduğu için üretim aracı sahibi olamazdı.

Birikmiş para-servetin, sermayeye dönüşmesi, doğ-

107 Aynı yapıt, s. 753; ayrıca bkz: "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 120.

108 Aynı yapıt, s. 386.

109 Aynı yapıt, s. 386.

rudan üreticiyi mülksüzleştirmesine ve bu mülksüzleşen doğrudan üreticinin özgür ücretli işçi haline, bir başka anlatımla emek-gücünün meta haline gelmesine ve bu da tarihsel koşullara bağlıdır. Doğrudan üreticinin mülksüzleştirildiği her yerde ve zamanda, üretici, özgür ücretli işçi haline, emek-gücü meta haline gelmez. Bunun yanısıra, üretim araçlarının ve geçim nesnelerinin de, sermayenin öğelerine dönüşmesi, gene tarihsel koşullara bağlıdır.

Loncalar, lonca ustasının çalıştırdığı kalfa ve çırak sayısını sınırlayarak, onun kapitalist haline gelmesini önlediği gibi, üretim araçlarının sermaye haline, emekçinin ücretli işçi haline gelmesini de önlemiştir. Asya biçiminde, zanaat ustalığının, babadan oğula, kuşaktan kuşağa geçerek **kalıtsallaşması** gibi feodal toprak mülkiyetine tekabül eden meslek örgütleri de, loncaya katılmayı tekel haline getirerek kalıtsallaştırmıştır.[110] İşyeri içersinde işbölümü ya hiç bulunmaz, ya da olsa olsa güdük, raslansal ve dağınık bir düzeyde bulunur.[111] Loncalar, işyeri içersindeki işbölümüne olanak vermediği gibi, çeşitli elzanaatlarını da tek bir işyerinde toplamaz.

Emek ise henüz kişiye aittir,[112] "tümüyle alınırsa, emekçi ve onun üretim araçları, salyangoz ile kabuğu gibi, yakın bir birlik içersinde kalmış,"[113] emekçiyi üretim araçlarından ayırarak, emekçiyi bir ücretli işçi ve bu araçları sermayeye dönüştürme koşullarını yaratmamıştır.[114]

Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplu-

110 Aynı yapıt, s. 386.

111 Aynı yapıt, s. 384. (Marx ve Engels, Alman İdeolojisi'nde (s. 46) şöyle derler: "Sanayide her meslek kolunun kendi içinde katiyen işbölümü yoktu.")

112 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 46.

113 Karl Marx, Kapital, Birinci Cilt, s. 386.

114 Aynı yapıt, s. 386.

mun ekonomik yapısından doğup gelişmekle birlikte, feodal meslek örgütleri loncalar, —kapitalist üretimin gelişmesinin yanısıra bazı lonca ustalarının ve kalfaların kapitalist haline gelmiş olmasına karşın— kapitalist toplumun ekonomik yapısı loncalardan doğmamıştır. Loncalar, elzanaatlarının tarımdan ayrılmasına ve toplumsal işbölümünün sınırlı da olsa meydana gelmesine yardımcı olmuş, kapitalist üretimin hazır bulduğu meslek hünerini ve iş aletlerini geliştirmiştir, ama kapitalist üretim, loncalardan doğmamıştır. Loncalar yukarda gördüğümüz gibi, sermaye için gerekli para-servet birikimini yaratmamış, lonca ustası, üretim araçlarından ayrılarak, lonca emekçisi ücretli işçi haline, üretim araçları sermaye haline gelmemiştir.

8. TEFECİ VE TİCARET SERMAYESİ VE PARA-SERVET BİRİKİMİ

Para biçiminde ortaya çıkan servet, daha çok, "tefecilikle —özellikle toprak mülkiyeti üzerindeki tefecilikle— biriktirilen para, ve ticarî kârlarla biriktirilen taşınabilir servettir."[115]

Tefeci sermaye ve tüccar sermayesi, "kapitalist üretim biçiminden çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan" sermaye biçimleridir.[116] Ama bunlar, tek başlarına ele alındıklarında üretken değildirler, dolaşımdan doğar ve yalnızca dolaşıma aittirler; (ister sanayide olsun, ister tarımda olsun) üretime yatırılan sanayi sermayesinden bu yanlarıyla ayrılırlar. Bunun yanısıra, "bir yandan tüccar ve tefeci sermayesi, öte yandan sınaî sermaye [...] tek tip iktisadî olguyu yan-

115 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 56.

116 Karl Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, s. 630.

sıtırlar: bu olgu, kârla satmak için meta satın almak şeklinde, bir genel formülle ifade edilebilir."[117] Ama kapitalizm-öncesi sermaye biçimleri olarak tefeci sermayesi de, tüccar sermayesi de, meta satın alırlar ama, emek-gücü satın almazlar (ya da satın alamazlar). Dolayısıyla, ister para biçiminde olsun, ister ürün biçiminde olsun, yalnızca meta satın alırlar ve bu metalar, satın alındıkları biçimde satılırlar. Hammadde olarak aldıkları metaı, hammadde olarak mamûl madde olarak aldıkları metaı mamûl madde olarak satarlar, daha fazla fiyatla satmak için, kâr etmek için satın almakla birlikte, bu sermaye, hiç bir şekilde üretime girmez, dolaşım içerisinde kalır. Bu nedenle, emek-gücüne ve üretim araçlarına gereksinme duymazlar. Sanayi sermayesi ise, kapitalizm-öncesi sermaye biçimlerinden özünde ayrılır. Gerçi o da, kâr sağlamak amacıyla satmak için meta satın alır ama, metaları, emek-gücü ve üretim aracı olarak satın alır, onları olduğu gibi satmaz, üretim süreci içerisinde, biçimlerini başkalaştırarak, yani metalara dönüştürerek satışa sunar. Yani, sermaye, doğrudan üretime girmiş geçmiş emek ile canlı emekten yeni bir değer üretmiştir.

Tefeci ve tüccar sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki bu farklılık, ilk ikisinin dolaşımdan doğduğu gibi yalnızca dolaşıma ait olması, sonuncusunun ise üretime girmesi, bu sermayeleri özleri bakımından olduğu kadar, tarihsel konumları bakımından da birbirinden ayırır. Ürünlerin hiç değilse bir kısmının metalara dönüştüğü ve paranın meta ticaretinin gelişmiş bulunduğu yerlerde, ve onun yanısıra doğan tefeci sermaye ikiz kardeşi ticaret sermayesi gibi toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunur, ve bir başka anlatımla, tüccar ve tefeci sermayesi, kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinde

117 V.İ. Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, s. 164.

ortaya çıkar, "sanayi sermayesinin oluşumundan önce gelir, ve mantıken, bu oluşumun **zorunlu** öncülüdür."[118] "Ama **kendi başlarına*** ne tüccar sermayesi, ne de tefeci sermayesi, sınaî sermayenin (yani kapitalist **üretimin)** doğuşu için yeterli öncülü temsil etmezler."[119]

Tefeci sermaye, üretim biçimini değiştirmez; ama üretim biçimi üzerindeki etkisi farklıdır. Ya, üretim tarzına kene gibi yapışır, kanını emer, onu bitkinleştirir, üreticilerin artı-emeğini soğurarak, onları yoksul düşürür, ama üretim biçimini değiştirmez, ve yeniden-üretim giderek daha acınacak koşullar altında devam eder. Ya da, tefeci sermaye emek araçlarına elkoyarak, yani emek araçlarının sahiplerini mahvederek, onları mülksüzleştirir, bir başka anlatımla yeniden üretimin mülkiyet biçimlerini yıkıp dağıtır, ve bu ölçüde de devrimci bir rol oynar. Tefeci ve tüccar sermayesi, bir yandan üretim araçlarının dağınık olduğu yerde para-serveti merkezileştirerek, toprak mülkiyetinden bağımsız bir para-servetin yaratılmasına olanak sağlayarak ve öte yandan emek araçlarına elkoyarak, sanayi sermayesinin önkoşullarını geliştirmede güçlü bir kaldıraç rolü oynar.[120]

Bizim için sözkonusu olan, tefeci bir tüccar sermayesinin, sanayi sermayesine dönüşüp dönüşmemesidir. Tefeci ve tüccar sermayesi, **kapitalizme öngelen dönemde,** bir yandan toprakbeylerinin yıkımına ve üreticilerin yoksullaşmasına, öte yandan para-servetin (para-sermayenin) yoğunlaşmasına yolaçmakla birlikte, "bu sürecin, Batı Avrupa'da olduğu gibi, eski üretim tarzını ne ölçüde ortadan kaldıracağı ve onun yerine kapitalist üretim tarzını geçirip geçirmeyeceği, tümüyle, tarihsel gelişme aşa-

118 V.İ. Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, s. 164.
119 Aynı yapıt, s. 165.
120 K. Marx, **Kapital**, Üçüncü Cilt, s. 645.
* Vurgulamalar benim. —MİE.

masına ve bu aşamaya eşlik eden koşullara bağlıdır."[121] Marx'ın, tefeci sermayenin, feodal toplumda da, Batı Avrupa'da olduğu gibi, **her zaman** ve her durumda, eski üretim tarzını kaldıracağı ve yerine kapitalist üretim tarzını geçireceği görüşünde olmadığı açıktır. Tefeci sermaye, feodal beyleri zayıf düşürür, ama eski üretim biçimi hâlâ devam edebilir; küçük üreticilerin artı-emeğini, üretim biçimini değiştirmeksizin, ele geçirebilir. Tefeci sermaye, sanayi sermayesini yaratmaz, ancak tarihsel gelişme aşamasının sanayi sermayesine geçişin koşullarını hazırladığı güçlü bir rol oynar. Buna karşın, "asya üretim biçimleri içersinde tefecilik, ekonomik çöküntü ve politik yozlaşmanın dışında, herhangi bir etki göstermeksizin uzun süre devam edebilir".[122] Şöyle de açıklanabilir: Çünkü burada, tefeci sermayenin, özellikle kendi kendine yeterli kövlü aileleriyle, geniş ölçüde, karşılaşmamış olması gerekir. İngilizlerin egemenliğinde, Hindistan'ın bazı bölgelerinde, köy topluluğunun ortaklaşa toprağını, toprağın esas sahibi ryota (hintli köylüye) kiralayan, ve kirasını ödeyemediği zaman, yüzyıllardan beri kendisinin olan toprağını elinden alan yasanın yürürlüğe girmesinden sonra, büyük ölçüde ryot toprağı, tefeci ve vurguncuların eline geçecektir. Ama, İngiliz egemenliğinden önce, toprakların mülkiyetinin köy topluluğuna ait olduğu dönemde, tefecinin, köylünün özel mülkiyeti haline gelmemiş bulunan toprakları ele geçirmesi, ve yeniden-üretimin mülkiyet biçimini dağıtması olanaksızdır. Olsa olsa, tefeci sermaye, köylü ailesinin, artı-emeğinin bir kısmını ele geçirerek, onun gerekli-emeğinin sınırlarını daha da daraltır.

Aslında, Hint topluluklarında, iddihar (para-yığma) daha önemli bir yer tutmaktadır, ve bu nedenle, iddiharcı, burada, genellikle, tefeciye dönüşmemiştir. "Para-yığ-

121 Aynı yapıt, s. 629-630.
122 K. Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, s. 632.

manın bu ilkel biçimi, geleneksel üretim biçiminin sabit ve sınırlı bir aile çevresi gereksinmelerini karşılamak için sürdürüldüğü topluluklarda devamlılık kazanır. Asya halkında, özellikle Hintlilerde durum böyledir. ... Hintliler paralarını gömerler ..."[123] Marx, meta üretimi ne kadar az gelişmişse, iddiharın (para-yığmamn) öneminin o kadar büyük olduğunu belirtir. [124] "Para-yığmamn, ... zenginliğin nihaî bir amaç teşkil ettiği Asya'da ve özellikle Hindistan'da, altın ve gümüş metalar, en uygun deyimiyle, gömülerin estetik biçimlerinden başka bir şey değildir."[125] Ziynet ve süs eşyasına dönüşen altın ve gümüş metalar, para olmaktan çıkarlar, ve para sermayeyi de oluşturmazlar. Çünkü, iddiharcı, ancak tefeciye dönüştükten sonra önem kazanmıştır. Üst-tabakalarm müsrif mensupları ya da toprakbeyi, her şeyi satın almak (ve bu arada borçlarını ödemek) için tefeciden para alır; küçük üretici, toprakbeyine ve devlete ödemek zorunda olduğu rantları ve vergileri (bunlar nakdî ödemeler olduğu sürece) ödemek için tefeciden para alır — her ikisi de, tefeciden sermaye olarak para değil, para olarak para istemişlerdir. Ama tefeci, onlara borç olarak verdiği paranın faizi aracılığıyla, bu birikmiş parayı para-sermayeye çevirmiştir. Asya'da gördüğümüz altın ve gümüş metalar, ziynet ve süs eşyası olarak para olmadığı gibi, bunu şu ya da bu şekilde yığan iddiharcı da, bir servet sahibi olmakla birlikte, tefeci olmadığı sürece, tefeciliğin, ülkede yığılan altın ve gümüş ölçüsündeki, para-sermayenin yoğunlaşmasına, merkezileşmesine yolaçamayacağı da açıktır.

Burada, sanayi sermayesinin önkoşulu olan para-sermaye (para-servet) birikimi ortaya çıksa bile, sermaye-

123 K. Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, s. 152.
124 Bkz: Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 174.
125 Aynı yapıt, s. 174-175.

nin ilkel birikimi, (doğrudan üreticilerin ücretli işçi ve üretim araçlarının sermayeye dönüşmesi), yani kapitalist üretimin diğer önkoşulları ortaya çıkmamıştır. Tefecilik, burada, bir iktisadî çöküntü ve politik yozlaşma yaratmakla birlikte, yeniden-üretimin mülkiyet biçimlerini çözüp ayrıştırmadığı için, eski üretim biçimi sürüp, gider. Çünkü, toprak, köy topluluğunun ortaklaşa mülküdür, bu topluluğun üyesi olan doğrudan üretici, bu anlamda, mülksüzdür. Tefecilik, onun mülkiyetinde olmayan toprağını yitirmesine yolaçamaz, ama, burada, kârın artı-emeğin sırtından büyümesi gibi, tefecinin faizi de, bu artı-emeğin sırtından büyüyerek, doğrudan üreticinin gerekli-emek zamanının sınırlarını daha da küçülterek, artı-emeğinin bir kesimini ele geçirir. Böylece, doğrudan üreticiyi yoksullaştırarak, yeniden-üretimin mülkiyet biçimini dağıtmaksızm, yeniden-üretimi geriletir ve küçültür. Bu nedenle, tefeci sermaye, asya biçiminde, iktisadî çöküntü yaratır, ama eski mülkiyet biçimini dağıtmadığı için de, devrimci bir rol oynamaz.

9. KÖYLÜ AİLESİNİN TARIM VE EV ELZANAATLARININ BİRLİĞİNİN PARÇALANMASI VE İÇ PAZARIN YARATILMASI

Gördük ki, birikmiş para-servetin sermayeye dönüşmesi, bir yanda para, üretim aracı ve geçim nesnesi sahiplerinin, öte yanda kendi emek-güçlerini satan özgür işçilerin, yani farklı türden iki meta satıcısının karşı karşıya geldiği meta pazarındaki kutuplaşmanın ortaya çıktığı tarihsel gelişme düzeyine bağlıdır; ama öte yandan, sermaye, emeğin öteki koşulunu —belirli bir zanaat hünerini, iş aracı olarak aletin varlığını vb.— **hazır** bulur..[126] "Sermayenin ilkin şurada burada ya da yerel olarak, eski

126 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 57.

üretim biçimleriyle yanyana ortaya çıktığı, ... ilk tarihsel biçim manüfaktürdür".[127] "Manüfaktür, başlangıçta, kentsel denilen zanaatları değil, **kırsal yan uğraşları,** iplikçiliği ve dokumacılığı, zanaat ustalığını, teknik eğitimi en az gerektiren uğraşı ele geçirir."[128] Bu nedenle de, büyük ticaret merkezleri dışında manüfaktür, ilkin kentlerde değil, kırda, loncaların bulunmadığı yerlerde kurulur. Köylü ailelerin yan uğraşları olan iplikçiliği ve dokumacılığı, baş uğraşları haline getirerek, onları kendi denetimine alır ve ücretli emekçiler olarak kendi egemenliği altına çeker. Köylü ailelerin kendine yeterli ekonomisini parçalama süreci, onu mülksüzleştirme ve üretim araçlarından yoksun bırakarak ücretli emekçi durumuna getirme süreciyle birlikte gider. "Başlangıçta, onların emeklerini, yalnızca onların ürünlerini satın alarak, satın almıştır. Bunların kendilerini, bu değişim-değerinin üretimi ile sınırlar sınırlamaz ve böylece doğrudan değişim-değerleri üretmek ve yaşamlarını sürdürmek için emeklerini tamamıyla para ile değişmek zorunda kalır kalmaz, tüccarın egemenliği altına girerler. Ensonu, ona ürünlerini **sattıkları** görünümü de ortadan kalkar. Tüccar, onların emeklerini satın alır ve ilkin bunların ürün üzerindeki mülkiyetlerini, çok geçmeden de aletler üzerindeki mülkiyetini çeker alır, ya da kendi üretim maliyetlerini azaltmak için bunun onlarda **hayali bir mülkiyet olarak** kalmasına izin verir."[129]

Kapitalist toplumun ekonomik yapısının feodal toplumun ekonomik yapısından doğan gelişmesinin sırrı, buradadır. Sermayeye dönüşmüş olan para-servet, köylü ailelerin, tarım ile ev elzanaatlarının birliğini parçalayarak, onları meta üreticileri ve meta tüketicileri haline getirir.

127 Aynı yapıt, s. 65.
128 Aynı yapıt, s. 65.
129 Aynı yapıt, s. 64-65.

Tarım ile ev elzanaatlarınm birliği, köylü ailelerini, esas olarak, kendine yeterli hale getirmekte, ancak ürünlerin fazla kısmı metaya dönüşmektedir. Sermaye, köylü ailesinin bu kendine yeterli birliğini parçalayarak, feodalizmin doruğunda pek az gelişmiş olan toplumsal işbölümüne, tarım ile sanayiin birbirinden ayrılmasına, köylü ailelerini kapsayan bir genişlik kazandırır; köylü ailesinin, daha önce kendi kullanımı için eğirdiği ve dokuduğu ürünleri, bu kez onun karşısına meta olarak çıkarır; ve köylü ailesi bu metaları edinmek için, tarımsal ürününün artık belirli bir kısmını da meta olarak üretmek zorunda kalır. Ve giderek daha çok meta üreticisi ve meta tüketicisi haline gelerek, eskiden kendi kendine yeterli olan köylü aileleri, meta ekonomisine, dolayısıyla sermayeye bağımlı hale gelir.

Köylü ailelerin bu kendine yeterli birliğinin, tarım ile ev elzanaatları birliğinin parçalanması, kuşku yok ki, farklılıklar gösterir. Tüccar, ilkin, köylü ailelerin ev elzanaatlarının alıcısı olarak görünebilir, ve onların, ev elzanaatlarma daha fazla yönelmesini, yani esas olarak değişim-değerleri üretmesini sağlar, ve tarım ikincil bir iş, bir yan uğraş haline gelir. Burada, köylü ailelerin, giderek, sermayenin ücretli-işçisi durumuna geleceği anlaşılır bir şeydir. Sermaye, köylü ailelerin karşısına, onların yan uğraşları olan ev sanayileri için gerekli hammaddelerinin alıcısı, kendi mamul ürünlerinin satıcısı olarak çıkabilir. Köylü aileleri, ipliğini satarak, dokuma satın alır; ya da giderek, pamuk veya yününü satarak, iplik ya da dokuma satın alabilir. Ev elzanaatları ile tarımın birbirinden ayrılması, ve ev elzanaatlarınm sermaye tarafından ele geçirilmesi, bu kendine yeterli birliği parçalar. Kendine yeterli köylü aileleri, artık, kendine yeterli olmaktan çıkar, bir yandan gereksindiği ipliği ve

dokumayı (giderek yalnızca dokumayı) elde edebilmek için onu satın alabilmek için de satmak üzere sermayenin gereksindiği hammaddeyi üretmek zorunda kalır. Böylece, daha önce, yalnızca ürün fazlaları metaya çevrilirken şimdi bir yandan meta üreticisi ve öte yandan meta tüketicisi haline gelmiş olur. Bu, aynı zamanda, tarım ile sanayiin kırsal alanda birbirinden ayrılması, sermaye için kırsal alanda bir iç pazar yaratılması olgusuyla birlikte ilerler. Kendi giyeceğini kendisi dokuyan köylü ailesinin yerini, şimdi, dokuyanın ve giyenin birbirlerinden ayrıldığı, tarım ve sanayiin birbirinden ayrıldığı, meta üretimine dayanan bir işbölümü alır, ve bu ölçüde de, sermaye, kendisine bir iç pazar yaratmış olur.

Feodal toplumun ekonomik yapısı, köylü ailelerin kendine yeterli birliğinin parçalanması için gerekli önkoşulları ve koşulları yarattığı halde, asya biçiminin ekonomik yapısı, bu koşulları, kendi içsel gelişmesiyle yaratamaz. Bir başka deyişle, tefeci ve ticaret sermayesi yoluyla bir para-servet birikimi sağlanmış olsa bile, para-servet, sermayeye (sanayi sermayesine) dönüşmez. Bu nedenle de, köylü ailesinin kendine yeterli birliği, tarım ile ev elzanaatları birbirinden ayrılmaz; değişmeye karşı dirençli, değişmeye karşı sağlam bir birim oluşturur. Bu parçalanma, daha aşağıda göreceğimiz gibi, sanayi sermayesinin dışsal etkisi ile meydana gelecektir. Bir yandan, köy topluluğuna ait toprağın komünal mülkiyetini dış müdahalelerle parçalayarak, ve öte yandan, köylü ailelerin kendine yeterli birliğini, tarım ve ev elzanaatlarının birlikteliğini parçalayarak..

10. ASYA BİÇİMİNİN, DÜNYA PAZARININ ETKİSİYLE PARÇALANMASI

Asya biçiminde, kapitalist üretimin önkoşullarının ortaya çıkmadığını genel hatlarıyla belirtmiş bulunuyoruz.

Toprağın komünal mülk, küçük topluluğun mülkü olması, kent ile köyün farklılaşmamış birliği, ya da işbölümüne dayanan bir kent ve köy farklılaşmasının ortaya çıkmaması, köylü ailesinin kendine yeterliliği ya da tarım ve ev elzanaatlarmın birliği, despot devletin niteliği (alt-feodallerin bulunmaması ve hükümdarın artı-ürününün tek sahibi olması, doğrudan üreticinin farklılaşmaya yolaçacak kendisine ayırabileceği bir artı-emek koşullarına sahip olmaması vb.), tefeci ve ticaret sermayesinin, sanayi sermayesine dönüşmesini sağlayacak koşulların ortaya çıkmaması, bu üretim biçiminin **içten** parçalanması olanağını doğurmaz, meta üretimine dayanan sanayi ve tarım arasında bir işbölümünü yaratmaz, doğrudan üreticiler mülksüzleştirilerek ücretli-işçi ve üretim araçları da sermaye haline gelmez, yeniden-üretimin mülkiyet biçimi giderek azalan boyutlarda da olsa yüzlerce yıl devam eder. Doğrudan üreticilerin mülksüzleşerek ücretli-işçi haline ve üretim araçlarının sermaye haline gelmesi, burada, ancak, sanayi sermayesinin **dışsal** etkisi altında meydana gelecektir.

İç yapıları bakımından çözülmeye karşı dirençli olan bu üretim biçimi, dünya pazarının etkisi altında parçalanacaktır. Ama bu dünya pazarını, ticaret sermayesiyle karıştırmamak gerekir. Çünkü kapitalizm-öncesi sermaye biçimlerinden olan tefeci sermayenin ikiz kardeşi ticaret sermayesi, yalnızca dolaşımdan doğar, dolaşıma aittir, bir başka deyişle, tüccar sermayesi, üretimin dışında meydana gelir, meta haline gelen ya da meta olarak üretilen ürünlerin değişimiyle büyür, ama meta üretimine girmez. Ancak kapitalist üretimle kapitalist meta üretimiyle birlikte, ticaret sermayesi, sanayi sermayesinin bir eki haline gelir. Bu nedenle, asya biçiminde, üretim biçimlerinin iç sağlamlığı ve örgütlenişi,

kapitalizm-öncesi sermaye kategorilerinden olan ticaret sermayesinin, çözücü ve bozucu etkilerine karşı kor. "Ve eğer, 16. ve kısmen de 17. yüzyılda, ticaretteki anî genişleme ve yeni dünya pazarlarının doğuşu, eski üretim biçiminin yıkılmasına ve kapitalist üretimin doğuşuna büyük bir katkıda bulunmuş ise, bu, tersine, zaten varolan kapitalist üretim biçimi temeli üzerinde oluşmuştur. Bizzat dünya pazarı, bu üretim biçimi için temel teşkil eder. ... Sanayide devrimlere yolaçan şey, ticaret olmaz, **ticareti sürekli biçimde kökünden değiştiren şey*** sanayi olur."[130] Hindistan'da asya biçimini parçalayan da, sanayinin kökünden değiştirdiği ticaret, ya da başka deyişle sanayi sermayesi olmuştur. İngiliz ticaretinin, bu birlikleri dağıtıp parçaladığını belirttiği yerde Marx İngilizlerin aksine, Rus ticaretinin "asya tipi üretimin ekonomik temelini, dokunmadan olduğu gibi bıraktığını,"[131] belirterek, ticaret sermayesinin niteliği bakımından sanayi sermayesinden farklılığını vurguluyordu.

İngilizler, Hindistan'da bu kendine yeterli toplulukların toprak mülkiyetini, bölgelere göre, farklı biçimde değiştirmişlerdir. 1793 Kalıcı Zemindar Yasasıyla, köy topluluklarına ait olan topraklar, vergi tahsildarları olan zemindarların mülkü haline getirildi; zemindar, mülksüzleştirilen köylülerden toplanan toprak vergilerinin onda-birini kendisine alıyor, onda-dokuzunu Doğu Hindistan Şirketine veriyordu. Zemindarî denilen bu sistem, Bengal ve bazı eyaletlerde uygulanıyordu. Bombay ve Madras'ta ise, eskiden köy topluluğunun üyesi olan Hintli köylü, ryot, hükümet toprağının bir kiracısı şekline dönüştürülmüştür. Ryot (Hintli köylü), Doğu Hindistan Şir-

130 K. Marx, **Kapital**, Üçüncü Cilt, s. 348-49.

131 Aynı yapıt, s. 434. (Marx, bu sözlerine şu dipnotu ekler: "Rusya, ... kendi kapitalist üretimini geliştirmek için ateşli bir çaba içerisine girebilir, bu da değişmeye başlamış bulunuyor.")

ketine yüksek bir rant (vergi) ödemek zorundaydı, bu kirayı ödeyemediği zaman, toprak üzerindeki hakkını kaybetmekteydi. Bu nedenledir ki, ryotların ellerindeki toprakların çoğu, tefecilerin eline geçecektir.[132]

Üçüncüsü ise, köylü ailelerin kendine yeterli birliğinin parçalanması ile gerçekleştirilmiştir. "Küçük-ölçekli tarım ve ev sanayiinin birliğine dayanan" ve "ortak toprak mülkiyeti temeli üzerinde kurulan köy topluluklarını" bozup parçalamak için İngilizler, "doğrudan doğruya kendi politik ve ekonomik güçlerini kullanma konusunda hiç zaman yitirmemişlerdir."[133]

Marx, 14 Haziran 1853'te Engels'e şunları yazıyordu: "... bu klişeleşmiş köy topluluklarını parçalamak, Avrupalılaştırma için **sine qua non** [zorunlu koşul] olmuştur. Vergi tahsildarı bunu tek başına başaracak adam değildir. Köyleri kendi kendine yeterli olma niteliğinden yoksun kılmak için **eski sanayilerin yıkılması*** gerekliydi."[134] "Bu küçük kalıplaşmış toplumsal organizma biçimleri, İngiliz vergi tahsildarının ve İngiliz askerinin sert müdahalesinden çok, İngiliz buharlı makineleri ve İngiliz serbest ticareti ile büyük çapta çözülmüşler ve yokolmaktadırlar."[135] "İngiliz ticareti, bu topluluklar üzerinde, köklü değişiklikler getirici bir etki yapmış ve ... bu sınaî ve tarımsal üretim birliğinin çok eski zamanlardan beri tamamlayıcı bir öğesi olan **iplik ve dokuma sanayilerini yıkması ölçüsünde**, bu birlikleri parçalayıp dağıtmıştır."[136]

İngiltere'de, İrlanda'da, Fransa'da varolan toprak

132 Bkz. Karl Marx, "Hindistan", New-York Daily Tribune, n° 3838, 5 Ağustos 1853, (On Colonialism, s. 77-80).

133 K. Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, s. 349.

134 "Marx'tan Engels'e", On Colonialism, s. 314.

135 Karl Marx, "Hindistan'da İngiliz Egemenliği", Marx Engels, Seçme Yapıtlar, 1, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 594.

136 K. Marx, Kapital, Üçüncü Cilt, s. 349.

mülkiyet biçimlerinin çeşitli karikatürlerini Hindistan'da yaratmış olan İngilizler, vergi tahsildarı ve İngiliz askerinin sert müdahalesiyle, yalnız bunlarla, toplulukların iç yapılarını çözüp dağıtamazdı. Köylü ailelerin kendine yeterli birliğini, ve bunları kendilerine yeterli olma niteliğinden yoksun kılmak için, tarım ile ev elzanaatlarını birbirinden ayırmak gerekiyordu. Köylü ailelerin bu kendine yeterli birliğini, İngiliz sanayi sermayesi parçalamış, ve bu aileleri, daha önce kendi kullanımları için kendilerinin ürettiği ipliği ve dokumayı, sonuçta, sanayi sermayesinden, meta olarak satın almak zorunda bırakarak, köylü aileleri ve kapalı köy birimlerini parçalamıştır. Ama, mülksüzleştirdiği Hintli köylüyü değil, İngiliz kırsal alanlarından Lancashire'a topladığı emek-gücü satıcılarını ücretli-işçi olarak istihdam etmiştir. Dolayısıyla, İngiliz sanayi sermayesi, köylü ailelerin ve kendi içine kapalı köy topluluklarının, gelişmeye ve çözülmeye karşı içsel yapıları sağlam olan birliklerini parçalamakla birlikte, mülksüzleşen yığınlara, daha üretken olacakları yeni üretim alanları yaratmamıştır. Bir başka deyişle, sanayi sermayesi, burada, gelişmeye karşı dirençli köy topluluklarını çözerek, devrimci bir etki yapmış, ama geleneksel üretim araçlarından yoksun bıraktığı üretici güçlerin gelişmelerinin olanağım sağlamamış, onları mahvetmiştir. İngiliz sanayi sermayesi, burada, çözücü yönüyle ne denli devrimci ise de, üretici güçleri mahvedici yönüyle, tam bir barbar olarak, tarih sahnesinde yerini almıştır. Üretici güçleri tahrip eden barbar orduların yerini, burada, İngiliz sanayi sermayesinin aldığı açıktır.

"Bu aile toplulukları, onlara kendilerine yeterli olmalarını sağlayan el dokumacılığının, el eğirmenciliğinin ve el tarımcılığının o özgün bileşimi içinde, ev sanayiine

• Vurgulamalar benim. —MİB.

dayanıyordu. Eğiriciyi Lancashire'a, dokumacıyı ise Bengal'e yerleştiren, ya da Hintli eğiricinin ve dokumacının her ikisini birden yokeden İngiliz müdahalesi, bu küçük varı-barbar, yarı-uygar toplulukların iktisadi temellerini ortadan kaldırarak, bunları, dağıtmış ve böylece, Asya'da o zamana dek görülmemiş en büyük, ve doğruyu söylemek gerekirse, biricik toplumsal devrimi yaratmıştır."[137] Bu çalışkan ve zararsız toplumsal organizmalar ne denli iğrenç yöntemlerle dağıtılıp parçalansa da, ve bu toplu-luk bireylerinin kalıtsal yaşam araçlarını yitirmesi, ne denli acı verici olsa da, köklü bir toplumsal devrim olmaksızın asya biçimi, üretici güçlerin gelişmesinin dar ve geleneksel kalıplarını, kölece bağlılık ve bağımlılık ilişkilerini kıramazdı; ama İngiliz semayesi, mülksüzleştirdiği doğrudan üreticinin, onun geçimini sağlaması için satmak zorunda kaldığı emek-gücü metaına bir pazar yaratmamakla, yani onu, hem üretim araçlarından yoksun bırakıp, hem de emek-gücünü satın almamakla, üretici güçlerin önündeki engelleri kaldırmasına karşın, onun gelişmesinin koşullarını yaratmamış, dolayısıyla üretici güçleri yıkıma sürüklemiştir. Emekçiyi **görünürde** serbest hale getirmiş, ama **gerçekte** emekçinin büsbütün yıkılmasının nedeni olmuştur. Uygar Avrupa'nın, yabanıl Asya' da, Asya uygarlığını, barbarca yıkışı böyle oldu.

137 Karl Marx, "Hindistan'da İngiliz Egemenliği", Seçme Yapıtlar, 1, s. 594.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MÜLKİYET İLİŞKİLERİ

ASYA BİÇİMİ VE FEODALİZM

İNSANLIĞIN onbinlerce yıldır biriktirdiği kültürün kundağıdır sarıldığımız kundak. Belirleyici olan da, bugün kendi tarihimizin kundağıdır.

Tarihimizin içine, zaman tüneline girerek varamayız, ama bilincimizle kavrayabiliriz bu dokuyu, örgüyü ve onun gelişmesini, değişmesini, bugünkü biz olarak varolduğumuz, içerisinde devindiğimiz toplumsal yaşamı.

Tarihi ve kendi tarihimizi algılayış, ne geçmişin kimi dönemlerde ünü büyümüş günlerine özlemidir, ne de büyüklenme ya da küçüklenme nedenidir. Toplumsal varlığın oluşumunu, gelişimini, değişimini belirleyen tarihimizi bilmek, ve bugünkü kendimizi tanımak kadar geleceği bilinçli olarak, kendi bilgimiz ve bilincimizle kurmanın, kurabilmenin de gereğidir.

BİLİMSEL sosyalizmin klasikleri yeni yayınlanmaya başlandığı dönemde, asya biçimi, gecikmişliğimizin, geri kalmışlığımızın ve bunun yanı sıra bürokratik egemenliğin açıklanmasında, bir "anahtar" gibi algılandı. Pek de sevildi. Giderek de unutuldu.

Asya biçiminin tartışılması, bize, kadim toplumların özellikle toprak mülkiyeti açısından daha derinliğine çözümlenmesinin ilk uçlarını verdi. İnsanlığın toplumsal tarihinin mülkiyet açısından irdelenmesi, kendi tarihimizi çözümlememize olanak sağladığı kadar, insanlığın gelişmesine daha temelden eğilmemize de olanak sağladı.

BU kitapçıkta, okur, gerek İmparatorluktaki mülkiyet ilişkilerini, gerek bu toprak mülklerin Cumhuriyette aldığı biçimleri tanıma olanağı bulurken, bir yandan da asya biçiminin bir bakıma teorik bir açıklamasını da bulacak.